

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999),
др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–)

154
(1/2016)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ (Француска)
Др Милан БРДАР (Београд)
Др Рајко БУКВИЋ (Београд), заменик главног и одговорног уредника
Др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад)
Др Масајуки ИВАТА (Јапан), инострани члан САНУ
Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд)
Др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад)
Др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад)
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)
Др Питер РАДАН (Аустралија)
Др Панајотис Г. ХАРИТОС (Грчка)
Др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Академик Часлав ОЦИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

154
(1/2016)

НОВИ САД
2016

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Ражко М. Буквић QWERTY, ЋЦУКЕН И СРПСКА ЋИРИЛИЦА: ТРЕБА ЛИ НАМ НОВИ СТАНДАРД?	Rajko M. Bukvić QWERTY, ЋЦУКЕН AND SERBIAN KEYBOARD: DO WE NEED A NEW STANDARD?
1–17	

Зоран Чворовић ПРАВНОИСТОРИЈСКИ ПОГЛЕД НА САВРЕМЕНУ РЕФОРМУ КРИВИЧНОГ ПОСТУПКА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ	Zoran Čvorović CONTEMPORARY REFORM OF THE CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE REPUBLIC OF SERBIA: LEGAL HISTORY VIEW
19–36	

Мирослав Павловић и Огњен Ж. Крешић ИНСТИТУЦИЈА АПЕЛАЦИЈЕ У ПРАВНОМ СИСТЕМУ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА ТОКОМ ТРАНЗИЦИОНОГ ПЕРИОДА	Miroslav Pavlović and Ognjen Ž. Krešić THE INSTITUTION OF APPELATION IN THE LEGAL SYSTEM OF THE OTTOMAN EMPIRE DURING THE TRANSITIONAL PERIOD
37–51	

Милана Писарић ЗАШТИТА ПРАВА НА ПРИВАТНОСТ У ВЕЗИ С КРИВИЧНИМ ПОСТУПКОМ	Milana Pisarić PROTECTION OF PRIVACY RELATED TO CRIMINAL PROCEDURE
53–65	

Зоран Кинђић О ПОЈМУ РЕВОЛУЦИЈЕ	Zoran Kindić ON THE CONCEPT OF REVOLUTION
67–90	

Драгана Стојановић ОДНОСИ ФЕМИНИСТИЧКИХ, ПОСТФЕМИНИСТИЧКИХ, ПСИХО- АНАЛИТИЧКИХ И ТЕОРИЈСКО- ПСИХОАНАЛИТИЧКИХ ПОЗИЦИЈА: ДИЈАЛОЗИ И ТЕНЗИЈЕ	Dragana Stojanović THE INTERRELATIONS OF FEMINIST, POSTFEMINIST, PSYCHOANALYTIC AND THEORETICAL PSYCHOANALYTIC POSITIONS: DIALOGUES AND TENSIONS
91–101	

Миомирка Лучић ИДЕНТИТЕТ У КОНТЕКСТИМА: ТРАДИЦИОНАЛИЗМА, МОДЕРНИЗМА И ПОСТМОДЕРНИЗМА 103–112	Miomirka Lučić IDENTITY IN DIFFERENT CONTEXTS – TRADITIONALISM, MODERNISM AND POSTMODERNISM 103–112
---	--

Хајналка Пожар и Чаба Пожар СТАВОВИ НАСТАВНИКА О МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТИ У ВОЈВОДИНИ 113–127	Hajnalka Požar and Čaba Požar TEACHERS' ATTITUDES TOWARD MULTICULTURALISM IN VOJVODINA 113–127
---	--

Владимир Баровић ПИСАЊЕ НОВОСАДСКОГ ЛИСТА ЗАСТАВА О АТЕНТАТУ НА ФРАНЦА ФЕРДИНАНДА 129–138	Vladimir Barović NOVI SAD NEWSPAPER ZASTAVA COVERAGE ABOUT THE ASSAS- SINATION OF FRANZ FERDINAND 129–138
---	---

Светлана В. Мирчов СРПСКА ПИСАНА РЕЧ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ У БОРБИ ЗА НАЦИОНАЛНИ И ДРЖАВНИ ОПСТАНАК 139–157	Svetlana V. Mirčov SERBIAN WRITTEN WORD IN THE FIRST WORLD WAR STRUGGLING FOR NATIONAL AND STATEHOOD SURVIVAL 139–157
--	--

ДОКУМЕНТИ / DOKUMENTS

Торстен Грубер АКАДЕМСКИ БУВЉАК: КАКО ОПСЕСИЈА МЕРЕЊИМА И РАНГИРАЊИМА УНИШТАВА НАУКУ И ОБРАЗОВАЊЕ 159–172	Thorsten Gruber ACADEMIC SELL-OUT: HOW AN OBSESSION WITH METRICS AND RANKINGS IS DAMAGING ACADEMIA 159–172
--	---

David Mazières and Eddie Kohler
 GET ME OFF YOUR FUCKING
 MAILING LIST
 173–184

Fiona MacDonald
 JOURNAL ACCEPTS PAPER TITLED
 “GET ME OFF YOUR F*CKING
 MAILING LIST”
 184–185

ИНТЕРВЈУИ / INTERVIEWS

Душан Достанић
ИНТЕРВЈУ С ЕРНСТОМ НОЛТЕОМ
187–193

ХРОНИКЕ / CHRONICLES

Марио Шаревски
КОНФЕРЕНЦИЈА:
„ГЕОСТРАТЕШКИ И ГЕОПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ
РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ
У УСЛОВИМА МИГРАНТСКЕ И ИЗБЕГЛИЧКЕ КРИЗЕ“
195–197

ОСВРТИ / REVIEW ESSAYS

Никола Живковић
ЧИТАВ БАЛКАН ЈЕ НЕМАЧКО ДВОРИШТЕ
(Klaus Thörner, *Der ganze Südosten ist unser Hinterland: Deutsche Südosteuropapläne von 1840 bis 1945*. ira Verlag – Institut für Sozialkritik, Freiburg 2008)
199–204

Маринко М. Вучинић
ДРАГОЉУБ МИЋУНОВИЋ И НЕОПХОДНОСТ МЕРЕ
(Dragoljub Mićunović, *Život u nevremenu II* – U političkom vrtlogu – knj. druga:
3. februar 1990 – 25. januar 2001, Službeni glasnik, Beograd 2014)
204–211

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Владан С. Гавриловић
АКТУЕЛНОСТ ИСТОРИЈСКОГ ИСКУСТВА
БОРБЕ ЗА СЛОБОДУ СРПСКЕ ШТАМПЕ
(Драго Његован и Биљана Ратковић Његован, *Слобода штампе у Српској Војводици 1848–1849*, Друштво новинара Војводине и Мало историјско друштво, Нови Сад 2016)
213–215

Михаел Антоловић
КАКО ПИСАТИ ИНТЕЛЕКТУАЛНУ ИСТОРИЈУ
(*Intelektualna historija*, Branimir Janković, prir., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2013)
216–218

Немања Рајак
УГЛЕДНИК СРПСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ СЕЛА
(*Битији социолог села: Сјоменица Ђуре Сивановића*. Зборник радова,
прир. Драгољуб Б. Ђорђевић; Нови Сад: Прометеј; Ниш: Машински факултет;
Београд: Балканска асоцијација за соц. села и пољопривреде, 2014)
218–220

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
221–224

РЕЦЕНЗЕНТИ У 2015. ГОДИНИ / REVIEWERS IN YEAR 2015
227

QWERTY, ЙЦУКЕН И СРПСКА ЋИРИЛИЦА: ТРЕБА ЛИ НАМ НОВИ СТАНДАРД?

РАЈКО М. БУКВИЋ

Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија
r.bukvic@mail.ru

САЖЕТАК: У раду се анализира компатибилност српског ћириличног писма с распоредима слова који се користе на тастатурама писаћих машина, односно компјутера. Уз кратак осврт на најзаступљеније распореде (тзв. универзални, односно QWERTY, намењен превасходно англосаксонском и германском свету, и ЙЦУКЕН, намењен делу света који користи ћирилично писмо), указује се да је распоред који данас важи за „српску тастатуру” заправо мања модификација QWERTY-ја. У другом делу рада, уз коришћење апаратуре Марковљевих ланаца, на емпиријском примеру *Сеоба*, једног од најпознатијих романа српске књижевности, показана је некомпатибилност ових распореда за српско ћирилично писмо и тиме истакнута потреба тражења новог стандарда.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: QWERTY, ЙЦУКЕН, српска ћирилица, тастатура, Марковљеви ланци, стандард

Распоред слова (тачније, карактера) на тастатури компјутера обично прихватамо као нешто дато, за шта се не постављају питања. При томе, не зато што би то било некакав табу, нешто забрањено или непријатно за пропитивање, већ пре (или превасходно) из разлога што нисмо научили да постављамо питања. Утолико више ово важи за мало старије кориснике писане (заправо, штампане) речи, за оне који су некада користили писаће машине, а које су данас, или ће то постати колико сутра, музејски експонати. Додуше, код корисника српског писма повремено се појављују захтеви да им се омогући коришћење српске тастатуре, при чему се под њом подразумева, заправо, иста већ позната тастатура, коју сви користимо, и на којој су извршене одређене козметичке промене: уместо латиничних слова (енглеских, или у новије време слова Гајеве латинице) на њима се

појављују слова српске ћирилице (уз одређене, већ одомаћене, модификације изазване постојањем специфичних слова српске ћирилице – љ, њ, џ, као и: ш, ћ, ђ, ч, ж, за које се у Гајевој латиници користе слова преузета из чешког алфавита). У одсуству одговарајуће акције државе, тј. њеног органа задуженог за културу, овим захтевима излазе у сусрет неформална удружења, која су повремено такве тастатуре и бесплатно додељивала заинтересованима, док комерцијални интерес практично и није показан – готово да се нигде не могу купити такве („ћириличне“) тастатуре. Нећемо се, овде, задржавати, на потпуном непостојању одговорности надлежних и на њиховом непредузимању никаквих активности да се овакво, хаотично и неодговорно, стање регулише, и то онако како то налажу правни оквири, државни назори, правна и морална одговорност.

У смислу наведеног поставља се неколико важних питања. Најпре, шта је то српска тастатура, тј. стандардни распоред слова српске ћирилице (и да ли то уопште постоји), зашто користимо постојећу тастатуру, и зашто бисмо је називали „српска“, чак и ако би на типкама стајала слова српске ћирилице, и најзад питања мало више стратешког карактера, попут – када је и како настао распоред слова на тастатури који ми данас користимо? Наредни текст покушаће да расветли нешто од управо постављених питања, а затим да на основу мале емпиријске анализе да одређене предлоге и сугестије усмерене на стварање онога што би требало да се назива „српска тастатура“.

ШТА ЈЕ QWERTY И КАКО ЈЕ НАСТАО?

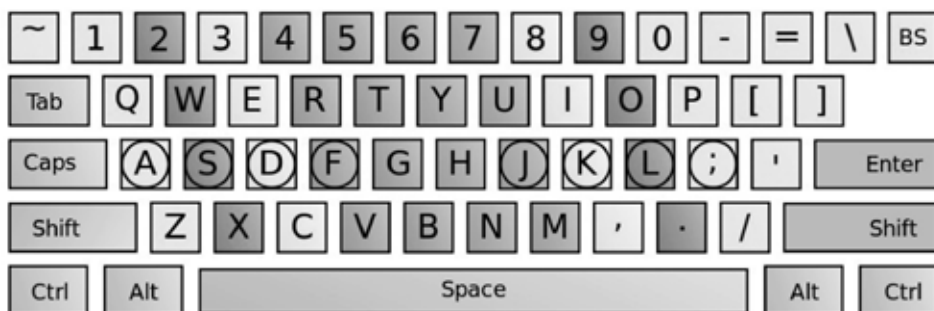
До пре неколико година, а практично и данас, дакле и у времену када су компјутери готово у потпуности избацили из употребе писаће машине¹, огромна већина њих користила је тастатуре у којима су се у горњем реду тастера (не посматрамо ред у којима се налазе бројеви и специфични симболи) налазила слова енглеске латинице QWERTYUIOP. Према првих шест слова (слева) у том распореду, он је назван и патентиран као QWERTY (слика 1). QWERTY распоред данас је такорећи општеприхваћен (универзалан), бар у англосаксонском и германском свету, и то без обзира на бројне покушаје да се смени другим, ефективнијим распоредом. Наравно, када говоримо о QWERTY-ју, треба имати у виду да постоје и његове одговарајуће модификације (или варијанте), као што је и поменута варијанта заснована на коришћењу слова Гајеве латинице, која заправо представља модификацију немачке варијанте QWERTY-ја, у којој се на месту слова Y налази слово Z (и која се стога среће под именом QWERTZ)².

Како је настао QWERTY распоред, и зашто је он данас (опште)прихваћен? Одговоре на ова питања може (или би требало) да да економска

¹ Само пре неколико година, 2011, затворена је у Индији последња фабрика писаћих машина [gazeta.ru 2011].

² Наравно, модификације се односе на слова Гајеве, тј. чешке латинице: „š“, „č“, „ć“, и у новије време „d“, које раније у Гајевој латиници није било прихваћено (уместо њега коришћени су или „gj“, или „dj“).

историја. Међутим, као и када су многи други проблеми у питању, и овде је тешко доћи до нешто конкретнијих чињеница, а још теже до конкретнијих закључака, упркос томе што ова историја не иде далеко у прошлост. Позабавимо се мало детаљније овим проблемом, али без залажења у одређена доктринарна питања, која историјски догађаји и њихова тумачења неминовно намећу као важна.

Слика 1. Класична QWERTY тастатура

У научно-популарном издању [Грицак и Ткач 2003: 282–287] дата је кратка историја стварања писаће машине, која се практично своди на 19. век, с обзиром на то да су покушаји у 18. веку резултовали толико неподесним моделима да су остали без примене. После два релативно успешна покушаја (ктипोगраф Ксавијера Прогрина /Xavier Progrin/ 1833. и варијанта писаће машине намењена слепима Шарла Турбера /Charles Thurber/ 1843), значајан допринос дали су Кристофер Летем Шоулз (Christopher Latham Sholes), и његови сарадници Самјуел Суле (Samuel W. Soulé) и Карлос Глиден (Carlos Glidden). Они су 1867. створили специјалну машину, намењену штампању бројева у серији банкнота, као и нумерацији страна у књигама, а затим су се посветили конструисању писаће машине намењене штампању слова. На основу тога, они су наредне године конструисали и патентирали писаћу машину, а даљи рад већ припада самостално Шоулзу³. Он је 1873. припремио машину коју је прихватио „Ремингтон и синови“, тада један од највећих произвођача оружја и разних машина. Међу купцима прве серије Ремингтонових машина био је и Марк Твен (Mark Twain), а његов *Том Сојер* из 1876. прво је велико дело написано писаћом машином. Даља судбина писаћих машина за наш текст није од интереса.

Уместо тога, нас интересује други аспект рада којим се између 1867. и 1873. бавио Шоулз, односно распоред слова на машини. У првобитној верзији Шоулз је кренуо од абecedног распореда, али су затим његови

³ На интернет страницама се могу пронаћи различити текстови, где се поред Шоулза за заслуге у стварању писаће машине апострофирају наведена два проналазача (Суле и Глиден), при томе или заједно, или само један од њих. Ми се нећемо бавити тим проблемом. За његово детаљније сагледавање погледати, на пример, серију Велерових текстова [Weller 1989–1991].

напори били усмерени на смањивање међусобног сударања типки, које су се налазиле на полугама чије је покретање остављало отисак слова. Пошто је због неусавршености тих првих модела често долазило до таквих сударања, а тиме и до грешака у отискивању слова, Шоулз је методом проба и исправљања грешака отишао далеко од првобитног модела (абecedни распоред) и на крају је створио четвороредну тастатуру блиску савременој, коју већ знамо као QWERTY. О томе колико је наведени проблем био значајан можда најбоље говори чињеница да постоје извори који тврде да је QWERTY распоред разрађиван с намерном идејом да се успори процес укуцавања текста, што би по себи допринело да се проблем сударања типки умањи. Процес разраде QWERTY-ја завршили су механичари Ремингтона бројним изменама (на пример, слово R заменило је тачку, која се до тада налазила у горњем реду), и тако је настао распоред који данас познајемо и користимо. Како подвлачи Дејвид ([David 1985], види такође превод на руски језик [Дэвид 2007]), не малу улогу играо је и, данас више него актуелни, маркетиншки трик помоћу којег су у горњи ред поређана слова која омогућавају лако укуцавање назива брeнда – TYPE WRITER.

Тиме, међутим, успех и коначна победа QWERTY-ја још нису били обезбеђени. У последњим деценијама 19. века на америчком тржишту појављивале су се машине које су биле озбиљни конкуренти Шоулзу и QWERTY-ју. Ипак, када су, средином 1890-их захваљујући технолошким усавршавањима, превладане микротехнолошке предности QWERTY-ја, у САД је почео развој стандарда заснован управо на овом распореду, о коме се почело говорити као о универзалном. Дејвидова разматрања о томе како је и зашто QWERTY стандард однео победу [David 1985] постала су један од утицајнијих радова средином 1980-их и током 1990-их, изазвавши широку дискусију у којој су поред Дејвида [David 1997] учествовали Лајбовиц и Марголис, већим бројем радова из којих је резултовала књига [Liebowitz and Margolis 1999], али и други аутори [Arthur 1989; Lewin 2001]. Дискусија је поред основног проблема – слободна тржишна утакмица између различитих модела дала је као резултат победу неоптималног решења, што је супротно поставкама слободног тржишног модела – разматрала и низ других, укључујући и методолошке. Ми се нећемо бавити доктринарним питањима оваквог исхода, о чему су, уосталом, економски историчари и теоретичари дали више претпоставки и тумачења, почев од тајног договора у оквиру олигопола произвођача писаћих машина (што је једном приликом истакао Дворак, творац једног од алтернативних распореда), па до непознатих утицаја детерминистичких сила историје, што је сâм Дејвид илустровао познатим Толстојевим разматрањем делатности историјских јунака његовог бесмртног *Рајџа и мира*⁴ [Толстой 1980: 12]: „Свако њихово дејство, које се њима самима чинило произвољним, у историјском смислу је произвољно, а налази се у повезаности са целим током историје и предопредељено је у вечности.”

Распореди коришћења тастатура у земљама Европе показује слика 2.

⁴ Заправо, романа *Рајџ и друштво*, како гласи прави наслов овог романа.

■ QWERTY, ■ QWERTZ, ■ AZERTY,
 □ Националне (турска FGĞIOD, летонска ŪGJRMV, литванска AŽERTY)

Слика 2. Словни распореди на тастатурама у Европи
 Извор: [AZERTY].

Без обзира на аргументе и закључке ове дискусије, остају чињенице да је QWERTY стандард изашао као победник над супериорнијим стандардима, који су се појављивали не само у том, почетном периоду, већ и практично током целог 20. века, између осталог и над тзв. идеалном тастатуром у којој се у горњем реду налазе слова DHIATENSOR, којима је могуће саставити око 70% речи енглеског језика. Посебно је у том смислу истакнут тзв. Двораков стандард, DSK – Dvorak Simplified Keyboard (слика 3). Август Дворак (August Dvorak, на чешком Dvořák – Дворжак), амерички психолог и професор Вашингтонског универзитета, чешког порекла, разрадио је и патентирао овај пројекат заједно с Вилијемом Дилијем (William Dealey) 1936. Сам Дворак био је апсолутно свестан неадекватности универзалног распореда и предности свог рада⁵. Иако је несумњиво

⁵ Сам Дворак писао је 1934. да је без посебних напора могуће створити десетине распореда слова који у најмању руку неће бити гори од универзалног (QWERTY), и да ће, ако се

надмоћна у односу на QWERTY⁶, и не захтева много времена и труда за усвајање, Дворакова тастатура није успела да потисне Шоулзову, тј. Ремингтонову. Додуше, Амерички институт националних стандарда (ANSI) 1982. године доделио јој је статус стандарда упоредног с QWERTY-јем, тако да у данашње време компјутери имају тастере за прелазак с једне на другу тастатуру. Међутим, многи за ту могућност једноставно не знају, тако да се процењује да данас Дворакову тастатуру користи свега око 2% корисника компјутера. Више од четири деценије Дворакове борбе (умро је 1975), уз бројна признања⁷, нису донела очекиван и заслужен резултат, његова тастатура није сменила QWERTY-јеву. Као што је, уосталом, без таквог резултата остало седам предлога побољшања ове тастатуре, патентираних у САД и Великој Британији од 1909. до 1924. године [David 1985: 332].

Слика 3. Дворакова тастатура

У време разраде и патентирања Дворакове тастатуре у употреби су већ биле електричне писаће машине, тако да проблем сударања типки, и последично кварења самих машина, који је задавао толико мука Шоулзу сада више није постојао. Дворак се, стога, посветио решавању другог проблема – проблема умора операторових руку, дакле физиолошког проблема, што је и било много ближе његовој основној професионалној вокацији. Ради тога он је проучавао учесталост појављивања слова и физиологију људских руку, и на основу тога формирао је основне принципе, на којима је и заснован његов распоред [PowerTyping]:

- при куцању руке треба да се смењују што чешће,
- за максималну брзину и ефикасност куцања најлакши за укуцавање треба да буду најчешће сусретани симболи (то значи да тастери с

распоред из трију словних редова случајно постави, новодобијени распоред највероватније бити удобнији од универзалног.

⁶ Илустрација коју наводи Дроздов [Дроздов] показује ту надмоћност врло убедљиво: у току осмочасовног радног времена прсти на тастатури Дворака пређу 2 km, а на универзалној читавих 7 km!

⁷ Између осталог, и војно-поморских снага САД, које су у ратним условима експериментисале с могућностима примене Дворакове тастатуре.

тим словима треба да буду у основном реду, где су постављени прсти, и у зони кажипрста и средњих прстију),

- аналогно, ретка слова треба да буду у нижем реду, чије је тастере најтеже притиснути,
- десна рука треба да буде више оптерећена него лева (с обзиром да су људи већином дешњаци), и
- укуцавање диграфа суседним прстима је теже него прстима који су далеко један од другог.

Од новијих покушаја да се превазиђе застарели универзални распоред пажњу привлачи тастатура Колемак (слика 4), коју је 2006. године разрадио Шај Коулман (Shai Coleman). Намењена је за укуцавање енглеских текстова, с именом у којем се комбинују два у овој области истакнута имена – Coleman+Dvorak, а која је посебно прилагођена одређеним захтевима који произилазе из примене компјутера (комбинације Ctrl+Z и Ctrl+S).

Слика 4. Тастатура Колемак

Најзад, потребно је истаћи да се у неанглосаксонском делу света користе и другачији распореди. Тако се у Француској и Белгији као стандардни користи распоред AZERTY (такође, у Швајцарској, Луксембургу, Монаку и неким другим земљама као алтернативан). Иако се може посматрати и као варијанта универзалног распореда, у њему су извршене неке значајне промене, па се може с правом говорити и о другом распореду (промењена су места словима „a” и „z” са словима „q” и „w”, што се већ из назива распореда види, као и слову „m”, уз још неке промене код специјалних карактера).

ЙЦУКЕН, СРПСКА ЋИРИЛИЦА И СРПСКА ТАСТАТУРА

У језицима који користе ћирилично писмо (изузев српског) у употреби је тастатура која је, по аналогији с QWERTY-јем, позната под именом ЙЦУКЕН (аналогно називу QWERTY распореда – првих шест слова слева у горњем словном реду). Ова тастатура се разрађује од краја 19. века и током протеклог времена претрпела је одређене измене, између осталог и у вези с правописном реформом у руском језику 1919. године, када су одстрањена одређена слова. Потиче из САД, с краја 19. века (у Русији, тј.

Совјетском Савезу производња писаћих машина почела је тек 1930-их година, а то је већ било време када су основни проблеми били спознати и решени. Услед тога, ова тастатура је подеснија од универзалне, она је већ поштовала принцип да се најчешће употребљавана слова групишу у средини тастатуре. Коначан облик (слика 5) тастатура је добила након промена средином 1950-их и одређених прилагођавања компјутерској технологији 1990-их. Међутим, с обзиром да се у основним редовима не налазе сва слова (ѐ је смештено у реду где су бројеви и специјални знаци), као и да су тачка и запета на истој типки, Microsoft Windows нуди и варијанту Руски машинопис (Russian Typewriter), која те проблеме превазилази.

Слика 5. ЙЦУКЕН тастатура

Као што је већ истакнуто, за разлику од других језика који користе ћирилично писмо (пored руског, украјинског и белоруског, ту су и језици несловенских народа у Руској Федерацији, односно бившем СССР-у), у српском језику користи се немачка варијанта QWERTY-ја, односно QWERTZ тастатура, уз одређене модификације повезане са специфичним словима српске (Мркаљ-Вукове) ћирилице (слика 6).

Слика 6. „Српска” тастатура

Наравно, ова тастатура није изворно српска, и није одувек коришћена. Сачуване су писаће машине с другим распоредом, као на пример последњи модел AEG писаће машине из 1910. године, претеча писаће машине Olympia mod 8 (слика 7). Предмет овог рада није истраживање историје тзв. српске ћириличне тастатуре и зато се на томе нећемо више задржавати.

Слика 7. Последњи модел АЕГ писаће машине из 1910. године

КОМПАТИБИЛНОСТ СРПСКЕ ЋИРИЛИЦЕ С РАСПОРЕДИМА QWERTY И ЙЦУКЕН

Смењивање слова у неком тексту представља реализацију случајног процеса, која се одвија у складу с поставкама Марковљевих ланаца (према руском математичару Андреју Андрејевичу Маркову). Доспевање у неко ново стање (овде – појављивање новог слова, тј. карактера) је независно, односно оно не зависи од претходног (претходних) стања већ једино од стања у коме се систем тренутно налази. Пошто је у питању стохастички (случајни) процес, та зависност изражава се у виду вероватноће, а само смењивање стања представља се у виду тзв. матрице прелаза (транзитивне матрице). Могућа стања система одређена су бројем карактера у азбуци: пошто српску азбуку чине, поред самих ћириличних слова, и знаци интерпункције и бројеви, укупан број стања је већи од броја слова (30). Међутим, имајући у виду чињеницу да се, по правилу, слова распоређују у три основна реда тастатуре, а бројеви и специјални знаци (знаци интерпункције) у додатном горњем реду, или при крајевима основних редова, у наредном излагању ми ћемо углавном занемаривати бројеве и специјалне знаке, задржавајући се само на словима. Дакле, можемо рећи да се систем креће у оквирима 30 основних стања.

Иако се у литератури истиче да Марковљеви ланци (и процеси) налазе широку примену у различитим областима [Зорин и др., 2013: 4], утисак је да се таква оцена више односи на теоријске могућности њихове примене, него на саму праксу. С аспекта нашег рада, интересантно је поменути да је једна од првих области њихове примене била лингвистика – Марков је за илустрације својих изучавања користио смењивање самогласника и сугласника у првој глави *Јевђенија Оњегина*.

Да бисмо одговорили на проблем који се налази у наслову овог одељка, потребно је размотрити две (квантитативне) карактеристике стања у којима се систем налази, или може да се налази. То су најпре релативне учестаности појављивања слова (или у ширем смислу – карактера), и друго релативне учестаности прелазака из једног у друго стање (од једног на друго слово). Обе врсте учестаности у литератури називају се емпиријским вероватноћама, а њихова поузданост, оцењивана увек на основу узорка, зависи од величине и репрезентативности узорка. Скуп стања у коме се систем може наћи коначан је и неизмењен (осим у изузетним случајевима, када долази до промена, као што је био случај рецимо с поменутом Мркаљ-Вуковом реформом, током које је број слова у српској ћирилици са 42⁸ сведен на данашњих 30), али се релативна учестаност појединих стања у целокупном систему никада не може тачно утврдити – цео скуп (популација) практично је неограничен, чини га све што је икада написано на српском језику. За емпиријске анализе овај момент је изузетно значајан, он посебно апострофира репрезентативност узорка. У наредној анализи ми смо изабрали једно књижевно дело, роман *Сеобе* Милоша Црњанског [Црњански]⁹. Наравно, само једно дело у квантитативном смислу потпуно је недовољно, и стога пример има пре свега илустративан карактер. С друге стране, можемо сигурно рећи да је овај роман репрезентативан у смислу језика који користи, чак и ако занемаримо постојање архаизама у његовим одређеним секвенцама.

Погледајмо најпре учестаност појављивања слова у наведеном роману (табела 1). Она је дата према распореду слова на „српској тастатури” (слика 5), и то у две варијанте, од којих прва означава њихово појављивање у оквирима одговарајућих речи (дакле у случајевима када им следи неко друго слово) а друга укупан број појављивања. Први од наведених бројева важан нам је због одређивања релативних учестаности појављивања прелаза из слова у слово, где ћемо се дакле задржати само на словима (а не и на другим карактерима). У овом и наредном прегледу занемарићемо чињеницу да слова на тастатурама (без обзира на конкретан распоред) нису распоређена у виду квадрата (или правоугаоника) који се налазе непосредно један испод другог, како је то приказано у наведеним табелама.

⁸ Према Мркаљевом списку црквене „буквице наше” из 1810. године [Окука 2010: 68, 123].

⁹ Електронска верзија романа преузета је с наведеног сајта, али већ и летимичан преглед указао је на постојање значајног броја штампарских грешака, тако да је пре коначне анализе било потребно исправити те грешке. Аутор овог текста се нада да је то успешно и до краја решио, али с обзиром на превасходно илустративан карактер анализе која следи, то чак и нема одлучујући значај.

Табела 1. Учестаност појављивања слова у роману *Сеобе* Милоша Црњанског (према важећем распореду слова)

љ	њ	е	р	т	з	у	и	о	п	ш	ђ
а	с	д	ф	г	х	ј	к	л	ч	ћ	ж
	ц	ц	в	б	н	м					
1.699	2.351	15.423	12.746	10.695	4.517	7.897	17.599	21.063	8.832	4.451	887
21.896	14.070	10.070	275	4.487	1.075	8.314	11.044	9.448	3.196	2.768	1.849
	31	1.682	11.027	5.425	13.824	7.110					
1.714	2.367	28.978	13.057	11.396	5.081	14.704	28.686	29.728	8.874	4.698	897
36.717	14.265	11.964	278	5.220	2.239	9.292	11.850	9.558	3.501	2.768	1.925
	31	1.753	11.395	5.441	15.052	10.625					

Лако се уочава да други од захтева које је поставио Дворак није испуњен. Најчешће се појављује слово „а”, што је резултат који је апсолутно био очекиван, али је то слово на тастатури смештено на сâм крај, при чему на левој страни (значи и четврти захтев није поштован). Одмах до њега је слово „с”, које такође има (релативно) велику учестаност. Осим тога, у доњи ред су смештена слова „н”, „в” и „м”, с релативно великом учестаношћу, док се у средини тастатуре налазе слова мале (или релативно мале) учестаности – „ј”, „х”, „г”, и посебно „ф”. Дакле, опет нису испуњени други и трећи захтев. У целини, већ на основу табеле 1 може се закључити да је постојећа тастатура (заснована фактички, као што је већ потцртано, на QWERTY распореду) неадекватна.

За разлику од распореда датог у табели 1, (не)адекватност ЇЦУКЕН распореда за српску ћирилицу није могуће директно проверити, с обзиром да не постоји овај распоред са специфичним српским словима (или бар овом аутору то није познато). Ипак (видети табелу 2), већ и летимичан поглед на проблеме које смо уочили у табели 1 показује одређене предности: слово „а” је ближе централним пољима, „н” се налази у горњем реду, али део проблема ипак остаје, као на пример – слова „с” и „и” су у доњем реду. Ако прихватимо (условно) да је место слова „ј” на овој тастатури тамо где се налази словенско „й”, онда видимо да се појављује још један проблем – то се слово у српском језику релативно често користи (знатно чешће него у руском, у ком је „сакривено” у двогласима е, я, ю и ё). На основу свега овога није лако извући једноставан (и једнозначан) закључак о адекватности наведеног распореда. Једино се може рећи да је он у неким сегментима бољи од тзв. универзалног на ком је заснован распоред који данас третирамо као „српска тастатура”.

Табела 2. Учестаност појављивања слова у роману *Сеобе* Милоша Црњанског (према распореду ЙЦУКЕН)

ј (й)	ц	у	к	е	н	г	ш		з	х
ф		в	а	п	р	о	л	д	ж	
	ч	с	м	и	т		б			
8.314	1.682	7.897	11.044	15.423	13.824	4.487	4.451		4.517	1.075
275		11.027	21.896	8.832	12.746	21.063	9.448	10.070	1.849	
	3.196	14.070	7.110	17.599	10.695		11.027			
9.292	1.753	14.704	11.850	28.978	15.052	5.220	4.698		5.081	2.239
278		11.395	36.717	8.874	13.057	29.728	9.558	11.964	1.925	
	3.501	14.265	10.625	28.686	11.396		5.441			

Други аспект провере компатибилности српске ћирилице и наведених словних распореда односи се на истакнут проблем прелаза из једног у друго слово. Овај проблем у математичком (тј. статистичком) смислу третира се преко транзитивних вероватноћа, односно у практичном раду преко релативних учестаности појављивања одговарајућих прелаза – прелаза из једног у друго слово. Комплетну табелу ових емпиријских вероватноћа за анализирани роман даје наредна табела (табела 3). Вероватноће су дате у промилима (један на хиљаду). Дакле, бројеви у табели показују колико се од једне хиљаде прелаза из датог слова у било које друго односи на конкретан прелаз.

Наведена табела 3, тј. транзитивна матрица, великог је формата – 30x30, дакле она садржи 900 бројева, чије се вредности крећу од 0 до (теоријски) 1. Најзаступљенија вредност у табели је 0 (нула), она се појављује 374 пута, а то значи да се одговарајући прелази из једно у друго стање не остварују у више од једне трећине укупних могућности прелаза. Значајан разлог за постојање (одсуство) таквих вероватноћа лежи у одређеним особинама српског језика, тј. његовог правописа. У неким другим делима, у којима нема секвенци са српскословенским изразима, као код Црњанског у овом делу, број таквих (нултих) вероватноћа, односно прелаза био би још већи; на пример, овде су забележени прелази „з” у „с”, или „з” у „ч”, а што савремени српски језик не омогућава.

Ако слова поређамо онако како су дати распореди на званичној „српској” тастатури, односно на тастатури ЙЦУКЕН (за српска слова, уз условно смештање слова „ј” на место његовог словенског еквивалента „й”) добићемо јаснију слику шта ове нулте вероватноће (односно, одсуства одговарајућих прелаза) заправо значе (видети табеле 4 и 5¹⁰).

¹⁰ У наредним табелама занемарићемо чињеницу да се на тастатурама, како је већ истакнуто, слова не налазе стриктно једно испод другог, тако да појам суседних слова на тастатури не треба дословно схватити.

Табела 3. Релативне учестаности прелаза текста из једног у друго слово у роману *Сеобе* (у промилима)

	а	б	в	г	д	ђ	е	ж	з	и	ј	к	л	љ	м	н	њ	о	п	р	с	т	ћ	у	ф	х	ц	ч	ш	ћ
а	0,0	11,1	74,0	15,1	81,3	7,4	0,2	9,3	33,8	1,4	59,0	92,6	80,3	8,3	55,4	88,8	22,5	84,6	16,4	60,7	45,4	67,9	3,7	5,0	3,6	17,6	9,8	21,0	0,1	23,8
б	134,9	0,0	0,2	0,0	3,5	0,0	220,1	0,0	1,7	266,7	0,9	0,0	54,4	12,4	0,2	2,9	0,7	106,0	0,0	124,6	0,7	0,0	0,0	69,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0
в	186,1	0,0	0,0	0,6	1,3	0,0	220,5	0,0	0,0	227,6	0,2	1,1	7,3	19,1	0,1	14,9	0,2	196,6	0,0	56,4	2,5	0,0	0,0	31,8	0,0	0,0	3,4	1,1	0,0	29,2
г	260,8	0,0	7,1	0,0	33,2	0,0	35,9	0,0	0,0	34,1	0,0	0,0	149,8	1,3	1,3	19,4	2,5	259,0	0,0	127,3	0,0	0,0	0,0	68,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
д	398,3	4,0	27,3	1,3	0,0	0,0	127,7	0,0	0,8	96,7	1,0	0,3	7,0	3,2	8,0	69,3	7,5	128,4	0,0	55,0	7,6	0,0	0,0	56,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4
ђ	169,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	483,7	0,0	0,0	74,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	53,0	0,0	0,0	2,3	0,0	0,0	217,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
е	0,1	26,8	33,9	50,3	106,2	14,8	0,0	15,3	25,9	2,9	4,1	69,2	75,1	12,8	58,0	128,2	9,8	29,0	24,1	47,7	55,8	66,1	59,1	0,8	0,3	9,2	7,7	23,5	0,1	43,2
ж	201,2	36,2	3,2	0,0	24,3	8,1	329,4	0,0	0,0	214,2	13,0	0,0	0,0	0,0	9,7	2,2	41,6	10,8	2,2	0,0	0,0	0,0	0,0	103,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
з	395,0	49,8	47,2	33,2	43,2	0,0	81,0	0,0	0,0	97,2	2,0	0,0	25,9	0,9	27,9	114,2	0,0	38,7	0,0	15,5	0,2	0,0	0,0	27,9	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0
и	0,9	4,7	54,2	8,8	33,4	3,7	0,9	6,4	53,8	0,2	62,4	51,1	76,0	4,8	166,0	70,5	7,9	45,1	6,1	33,3	76,5	38,9	6,0	0,2	0,1	63,9	36,0	40,3	0,0	48,1
ј	139,6	1,2	1,3	0,4	1,4	0,0	508,5	0,0	0,5	104,2	0,0	3,5	0,4	0,0	4,0	38,7	0,1	69,9	5,5	0,8	13,4	2,3	0,0	102,2	0,0	0,0	0,2	1,1	0,0	0,7
к	266,9	0,0	10,1	0,0	0,0	0,0	49,6	0,0	0,0	73,4	0,0	0,0	24,2	1,3	0,0	5,5	0,9	400,3	0,0	72,2	1,4	2,2	1,5	87,6	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0	2,0
л	317,8	0,5	1,2	0,3	2,4	0,0	197,1	0,0	0,2	245,1	0,0	6,7	1,0	0,0	0,1	3,1	0,0	159,0	0,0	0,0	0,6	0,0	0,0	62,4	0,0	0,0	0,8	1,0	0,0	0,6
љ	296,1	1,8	0,0	0,0	0,6	0,0	244,8	0,0	0,0	180,7	0,0	12,4	0,0	0,0	0,0	22,4	0,0	19,4	0,0	16,5	0,0	0,0	203,6	0,0	0,0	1,2	0,0	0,0	0,6	0,0
м	361,7	5,1	0,0	0,0	0,0	0,0	143,3	0,0	0,0	105,1	0,4	1,3	12,0	22,1	0,0	21,7	0,4	126,6	1,4	48,4	3,4	1,0	0,1	141,4	0,0	0,0	3,1	1,1	0,1	0,4
н	286,1	0,3	0,0	1,7	5,7	11,8	208,6	0,0	0,0	230,2	0,0	11,9	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	157,3	0,3	2,0	5,9	4,6	0,0	59,0	0,1	0,4	8,6	3,5	0,4	1,7
њ	192,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	489,2	0,0	0,0	195,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	30,6	0,0	0,0	5,1	0,0	0,0	85,9	0,0	0,0	1,7	0,0	0,0	0,0
о	0,0	35,0	105,4	70,8	88,1	4,5	0,2	13,8	19,7	0,6	127,1	35,1	50,6	11,3	103,5	56,9	9,0	0,0	27,7	48,3	77,8	34,2	15,3	0,6	4,3	2,1	3,5	25,6	0,0	29,1
п	113,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	50,8	0,0	0,0	36,8	0,0	3,8	37,7	9,7	0,0	1,9	0,1	348,3	0,0	293,3	7,4	1,7	0,3	86,1	0,3	0,1	1,8	1,1	0,0	5,7
р	273,9	9,4	25,1	9,9	11,0	2,1	199,4	6,7	4,9	132,9	2,6	16,2	10,9	1,6	4,3	22,5	2,6	125,8	3,9	0,0	15,5	17,5	0,9	68,8	0,0	8,1	3,5	11,8	0,2	8,2
с	149,0	1,1	124,7	0,0	0,0	0,0	211,3	0,0	0,0	25,6	4,0	60,8	64,5	0,0	19,7	27,3	0,0	14,4	38,7	12,7	0,0	165,2	0,0	76,5	0,0	1,9	2,6	0,0	0,0	0,0
т	237,1	0,0	27,1	0,0	0,3	0,0	96,0	0,0	0,0	201,4	0,2	15,2	12,0	3,6	1,1	17,5	5,0	204,5	9,7	115,8	1,9	0,0	0,0	50,7	0,1	0,7	0,2	0,0	0,0	0,0
ћ	135,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	249,2	0,0	0,0	495,6	0,0	5,2	0,0	0,0	0,0	10,0	7,6	8,4	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	88,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
у	0,6	36,2	29,1	54,6	84,2	12,3	1,1	39,6	36,2	2,8	28,0	81,3	22,4	9,9	43,3	50,4	6,7	18,1	38,1	34,9	50,5	95,7	115,0	0,0	0,0	10,9	10,3	31,8	0,1	55,7
ф	105,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	87,3	0,0	0,0	560,0	0,0	0,0	3,6	0,0	0,0	0,0	0,0	14,5	0,0	196,4	0,0	18,2	0,0	14,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
х	163,7	0,0	79,1	0,0	0,0	0,0	30,7	0,0	0,0	26,0	0,0	0,0	60,5	0,0	0,0	9,3	0,0	211,2	0,0	48,4	0,9	96,7	12,1	261,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ц	247,3	0,0	14,3	0,0	0,0	0,0	242,0	0,0	0,0	288,3	0,6	9,5	0,0	0,6	1,2	8,3	3,6	23,8	0,0	71,9	0,0	0,0	0,0	88,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ч	165,8	0,0	4,1	0,0	0,0	0,0	301,9	0,0	0,0	293,5	1,6	51,0	1,6	0,0	0,9	47,6	0,0	10,6	0,0	0,6	0,0	1,6	0,0	119,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ш	387,1	32,3	0,0	0,0	0,0	0,0	225,8	0,0	0,0	258,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	96,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ш	102,0	0,0	3,1	0,0	0,0	0,0	282,0	0,0	0,0	161,8	0,0	49,0	27,0	19,8	0,2	18,0	4,5	5,2	0,4	0,0	0,0	263,5	13,9	39,8	0,0	0,0	1,1	8,8	0,0	0,0

Извор: *иперачунајто на електиронској верзији романа Сеобе [Црђански], након корекција штићмијарских грешака.*

У табели 4 видимо да се чак на 61 месту појављују нуле, значи одговарајућих прелаза нема. То врло добро одговара (претпостављеним) интенцијама креатора универзалног распореда, како је већ истакнуто. И што је у време његовог стварања имало одређеног (врло израженог, уосталом) значаја. Али, да поновимо, од када су у основи превладани такви проблеми, а то се десило релативно брзо по патентирању Шоулзове машине, таква оправдања изгубила су смисао. Свега на два места у табели налазе се вероватноће између 400 и 500 промила (ње и ко), а даље на једном између 300 и 400 (оп), и два између 200 и 300 (ља и ли). Најзад, вредности између 100 и 200 појављују се 11 пута (ња, ед, ре, тр, са, де, фр, гр, ју, ло, ји). Наведени резултати готово у потпуности потврђују неадекватност универзалног распореда за српску ћирилицу.

Табела 4. Вероватноће прелаза за слова српске ћирилице према распореду на важећој „српској” тастатури (у %)

љ	0,0	0,0	њ	489,2	9,8	е	47,7	199,4	р	17,5	115,8	т	0,0	0,0	з	27,9
296,1	0,0	192,3	5,1	0,0	55,8	106,2	0,3	11,0	0,0	9,9	0,1	0,0	0,7	33,2	0,0	2,0
36,2	у	2,8	0,2	и	45,1	0,6	о	27,7	348,3	п	5,7	0,4	ш	0,0	0,0	ђ
10,9	28,0	81,3	62,4	51,1	76,0	35,1	50,6	25,6	37,7	1,1	0,3	8,8	13,9	0,0	0,0	0,0
8,3	22,5	0,0	0,0	211,3	7,5	127,7	55,0	87,3	196,4	18,2	127,3	0,0	0,0	96,7	0,0	261,4
а	45,4	149,0	с	0,0	7,6	д	0,0	0,0	ф	0,0	0,0	г	0,0	0,0	х	0,0
	0,1		0,0	2,6	0,0	0,0	27,3	0,0	0,0	0,0	7,1	0,0	19,4	0,0	9,3	0,0
0,5	102,2	104,2	87,6	73,4	400,3	245,1	159,0	0,0	10,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,1
0,0	ј	3,5	0,0	к	24,2	6,7	л	1,0	1,6	ч	0,0	0,0	ћ	0,0	0,0	ж
38,7	4,0		0,0													
0,0	0,0	0,0	0,0		0,0	0,6		0,0	0,0		0,4	0,0		0,4	1,3	
ц	1,1	0,0	ц	14,3	3,4	в	0,0	0,2	б	2,9	0,3	н	0,0	21,7	м	

Погледајмо, каква је ситуација с распоредом ЙЦУКЕН (табела 5). Овде, наравно, можемо дати само део резултата, наиме онај део у којем су заступљена слова српске ћирилице идентична са словима у осталим ћириличним алфабетима (25 слова). Узимајући условно да се „ј” налази на месту „й”, добићемо следеће резултате. Попуњено је, наравно, мање места у одговарајућој табели (108 према 152). Нуле се појављују у 20 поља, што је значајно мање него у претходној табели (како у апсолутном, тако и у релативном смислу – 18,5% према 40,1%). С друге стране, знатно мање се појављују и веће вероватноће: између 300 и 400 само једном (ма), али знатно више њихове средње величине, између 200 и 300 шест пута, и између 100 и 200 петнаест пута. Од два места с највећим вредностима из претходне табеле, једно овде не постоји (нема слова њ), а друго се односи на слова која се у овом распореду не налазе једно поред другог (к и о). У целини, чини се да је овај распоред ипак нешто подеснији, иако би за

коначне оцене било најпре неопходно разместити на тастатуру преостала слова Мркаљ-Вукове ћирилице. Овај рад нема амбиције да се бави и таквим симулацијама.

Табела 5. Вероватноће прелаза за слова српске ћирилице према распореду на ЙЦУКЕН тастатури (у %о)

й	0,2	0,6	ц	88,6	10,3	у	81,3	87,6	к	49,6	69,2	е	128,2	208,6	н	1,7
0,0		0,0		14,3		29,1	0,6	10,1	266,9	0,0	0,1	24,1	47,7	0,3	2,0	157,3
19,4	Г	0,0	0,0	ш			з	0,0	0,0	х						
127,3	259,0	149,8	5,2	27,0	0,0	43,2	0,0		0,0							
0,0	0,0	3,4	31,8	1,1	5,0	92,6	0,2	3,8	50,8	88,8	199,4	22,5	9,9	56,9	70,8	29,1
ф			в	186,1	74,0	а	16,4	113,0	п	293,3	3,9	р	125,8	48,3	о	50,6
	0,0	1,1	2,5	0,1	45,4	55,4	1,4	0,0	36,8	1,7	132,9	17,5		34,2		
0,3	0,6		0,4		0,8		0,0	0,0								
159,0	Л	2,4	7,0	д	0,0	0,0	ж									
	4,1	124,7	149,0		361,7	1,4		6,1	33,3		115,8	204,5		54,4	3,5	
ч	0,0	0,0	с	19,7	3,4	м	105,1	166,0	и	38,9	201,4	т			б	

ЗАКЉУЧАК

Такозвана универзална (или QWERTY) тастатура, која данас преовлађује на (преосталим) писаћим машинама и компјутерима, настала пре скоро век и по, већ одавно се показала као неадекватна и неефикасна. Покушаји њене замене другим словним распоредима, доказано ефикаснијим, до данас нису резултовали успехом, чак ни када су у питању англосаксонски језички простори, којима је она првенствено намењена. Пошто се овај словни распоред, уз одређене модификације, налази у основи српског стандарда (за разлику од других језика у којима се користи ћирилично писмо, а који користе ЙЦУКЕН словни распоред), могло се очекивати да ће се он показати као неадекватан и неефикасан и када је у питању српски словни стандард. Мала емпиријска анализа, у основи илустративног карактера, потврдила је оваква очекивања.

Како ћирилични свет користи поменути ЙЦУКЕН распоред, учињен је покушај да се компаративно одреди и његова компатибилност са српском ћирилицом и српским језиком. Иако непотпуна, наиме, без слова српске ћирилице специфичних за овај ћирилични састав, поменута анализа показала је нешто боље резултате, односно нешто бољу прилагођеност овог стандарда српском ћириличном саставу. Ипак, остаје отворено питање да ли је нови стандард, који је несумњиво нужан, потребно (и могуће) тражити у оквиру тог, ЙЦУКЕН распореда, одговарајућим размештањем специфичних српских слова, или треба тежити изради новог стандарда. Ово питање захтева много више емпиријског материјала, него што је могао да пружи овај скромни рад.

Али не само то. Тај опширнији емпиријски материјал потребно је размотрити не само с аспеката који су у овом раду дотакнути и анализирани, већ и узимајући у обзир друге моменте, пре свега оне који су истакнути у Двораковим принципима. То подразумева разматрање, рецимо, психолошких и физиолошких предности и ограничења распореда који би могли да буду размотрени као алтернативе постојећем, такође и ергономске и евентуално друге проблеме. Било би потребно и добро да одговарајуће државно тело (или више њих), задужено за проблеме које дотиче овај текст, а пре свега у области културе, размотри могућности рада на оваквом једном пројекту, који по мишљењу аутора овог текста може бити сматран изузетно важним.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Грицак, Елена Николаевна и Михаил Иванович Ткач (2003). *История вещей от древности до наших дней*, Москва: РИПОЛ классик, 608 с.
- Дэвид, Пол (2007). Клио и Экономическая теория QWERTY, у: *Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и как процесса*, Москва: Издательский дом ГУ-ВШЭ, Т. 6, с. 139–150.
- Зорин, Андрей Владимирович; Владимир Александрович Зорин, Екатерина Вадимовна Пройдакова и Михаил Андреевич Федоткин (2013). *Введение в общие цепи Маркова*, Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 51 с.
- Окука, Милош (2010). *Сало дебелога јера либо азбукойројрес Саве Мркаља у сѣтаром и новом руху*, Загреб: СКД Просвјета, 159 стр.
- Толстой, Лев Николаевич (1980). *Война и мир, Том третий*, Москва: Художественная литература, 447 с.
- Arthur, W. Brian (1989). Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-in by Historical Events, *Economic Journal*, Vol. 99, № 394: 116–131.
- David, Paul A. (1985). Clio and the Economics of QWERTY, *The American Economic Review*, Vol. 75, № 2: 332–337.
- David, Paul A. (1997). Path Dependence and the Quest for Historical Economics: One More Chorus of the Ballad of QWERTY, University of Oxford, Discussion Papers in Economic and Social History, No. 20, November 1997.
- Lewin, Peter (2001). The Market Process and the Economics of QWERTY: Two Views, *The Review of Austrian Economics*, Vol. 14, № 1: 65–96.
- Liebowitz, Stan J. and Stephen E. Margolis (1999). *Winners, Losers & Microsoft: Competition and Antitrust in High Technology*. Oakland: The Independent Institute, 344 pp.
- Weller, Charles E. (1989–1991). The Early History of the Typewriter, *ETCetera*, 1989, № 9: 4–5; 1990, № 10: 10–13; 1990, № 11: 9–11; 1990, № 12: 8–9; 1990, № 13: 6–7; 1991, № 14: 12–13.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- В Индии закрылась последняя в мире фабрика по производству печатных машинок, 26. 4. 2011. <http://www.gazeta.ru/news/business/2011/04/26/n_1811549.shtml>
- Дроздов, Игорь Николаевич. Клавиатура QWERTY и история её создания. <<http://www.drozhdovland.ru/index.php?action=add&id=1415&add&rod=244>>
- Црњански. Милош. *Сеобе I*. <www.tamoiovde.files.wordpress.com/>
- PowerTyping – online free typing tutor. <<http://www.powertyping.com/>>

QWERTY, ЪЦУКЕЊ AND SERBIAN KEYBOARD: DO WE NEED
A NEW STANDARD?

by

RAJKO M. BUKVIĆ
Geographical Institute “Jovan Cvijić”, SASA
Đure Jakšića 9, Belgrade, Serbia
r.bukvic@mail.ru

SUMMARY: The article considers the compatibility of the Serbian Cyrillic script with the scripts used in the keyboard layouts of typewriters and computers. After a short overview on the most popular keyboard layouts (so-called universal, i.e. QWERTY, that is primarily intended for Anglo-Saxon and German world, and ЪЦУКЕЊ, intended for the part of the world using the Cyrillic script), it is pointed out that the layout identified as Serbian in reality is the QWERTY with minor modifications. In the second part of the article, with the use of Markov chains and empirically exemplified by *Seobe* (*Migrations* – one of the most popular novels of the Serbian literature), the incompatibility of these layouts for the Serbian Cyrillic script is confirmed, and thus the need for a new standard is emphasized.

KEYWORDS: QWERTY, ЪЦУКЕЊ, Serbian Cyrillic, keyboard, Markov chains, standard

ПРАВНОИСТОРИЈСКИ ПОГЛЕД НА САВРЕМЕНУ РЕФОРМУ КРИВИЧНОГ ПОСТУПКА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

ЗОРАН ЧВОРОВИЋ

Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет
Јована Цвијића 1, Крагујевац, Србија
zoranrcvorovic@gmail.com

САЖЕТАК: Предмет овог рада су поједина решења Законика о кривичном поступку од 2011. године, која представљају раскид с досадашњом српском и југословенском кривичнопроцесном традицијом. То су, пре свега, оне новине које се тичу опортунитета кривичног гоњења, споразума о признању кривичног дела и страначког извођења доказа. Њима се, пре свега, девалвира начело материјалне истине у кривичном поступку.

У раду се наведена реформска решења српског законодавца доводе у везу са закономерностима у вишевековном развоју европског континенталног кривичног поступка. Упоредна правноисторијска анализа полази од тачке преокрета у развоју континенталног европског судског поступка – потискивања акузаторског (оптужног) поступка инквизиционом (истражном) формом судског поступка у 16. и 17. веку. Како је ова промена била тесно повезана са сменом на европском континенту доминантног типа државе, сталешких мозаик-држава у апсолутне монархије, то се савремене промене у кривичном поступку анализирају, не само из угла еволуције процесног права, већ и из угла еволуције типова држава.

За разлику од континенталног судског поступка, у Енглеској, матици англосаксонске цивилизације, древни акузаторски судски поступак не преображава се у инквизициони. Ову трансформацију је спречила Пуританска револуција, као што је и прекинула преображај енглеске државе у апсолутну монархију. Од тада се континентални и англосаксонски судски поступци развијају као два одвојена света.

Даље се у раду наводе неке од кључних кривичноправних тековина које континентално процесно и материјално кривично право дугује увођењу инквизиционог поступка: развој установа саучесништва и кривице, коначно потискивање самопомоћи, инкриминација лажног сведочења и кривоклетства. Ове тековине су непосредно повезане с активном улогом коју је суд добио у инквизиционом поступку, те његовом обавезом да утврђује

материјалну истину. Промењена улога суда стоји у вези с променом типа државе, јер док је слабој феудалној држави одговарао пасивни суд, снажној апсолутној монархији приличи суд с активном улогом у свим фазама поступка.

Савремена американизација појединих европских процесних законодавастава, какав је случај и са Србијом, не само да овим земљама доноси дисконтинуитет у процесној традицији, већ их, закључује се у раду, неминовно враћа у фазу доминације акузаторског (адверзијалног) поступка, кога одликује процесно пасивни суд, што у континенталној правној традицији истовремено значи и слаба држава.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Законик о кривичном поступку Републике Србије, начело материјалне истине, страначко извођење доказа, опортунитет кривичног гоњења, споразум о признању кривичног дела, рецепција, американизација судског поступка

НОВА РЕШЕЊА У ЗАКОНИКУ О КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ: СТРАНО ТЕЛО У ДОМАЋЕМ КРИВИЧНОПРОЦЕСНОМ ОРГАНИЗМУ

Неспорно је да је Србија Законом о кривичном поступку од 2011. године свој кривични поступак суштински уредила по узору на англоамерички модел адверзијалног кривичног судског поступка, који у својим главним цртама подсећа на континенталну парницу. Ова теза се међу домаћим писцима ублажава оценом по којој су српски законописци у заносу реформаторске нестрпљивости и неконзистентности¹, уз игнорисање ставова домаће кривичнопроцесне науке, рецепираном процесном моделу дали заправо некакву нову мутант-форму. Тако М. Шкулић истиче, како је „наша нова кривична процедура у ствари, једна прилично бизарна мешавина раније постојећих решења, новина за које је тешко наћи прави *ratio legis*, 'оригиналних' теоријских концепција, од којих углавном нема никакве користи, али често има штете, па и неких механизма из англосаксонског права, који су по правилу, веома неконсеквентно примењени” [Шкулић 2013: 65]. Ипак, недоследне и контрадикторне интерполације домаћих законописаца не могу да прикрију чињеницу, да је рецепцијом кључних установа англосаксонског адверзијалног судског поступка извршен револуционарни дисконтинуитет у српској нововековној кривичнопроцесној традицији. Све до ЗКП од 2011. године српски и југословенски кривични поступак углавном је доследно следио све развојне мене у еволуцији евроконтиненталног кривичног судског поступка [Škulić i Ilić 2012: 25; Марковић 1937: 30, 36–39; Павловић 2005а: 742–745].

Англоамерички утицај је, пре свега, видљив у решењима која из нашег кривичног судског поступка истискују начело *ex officio* извођења доказа од стране суда и начело материјалне истине. Реч је о фундаменталним начелима која су некадашњем српском и југословенском кривичном

¹ Од 2001. године до 2011. донета су три законика, уз потоње бројне измене и допуне основних текстова, при томе је ЗКП од 2006. године престао да важи и пре почетка његове целовите примене.

поступку давала мешовити инквизиционо-акузаторски карактер и тиме га чврсто укоренивала у евроконтиненталну правну традицију [Марковић 1937: 30, 36–39; Павловић 2005а: 742–745; Шкулић 2012: 89, 102].

Укратко, према чл. 15, ст. 3 ЗКП, радња извођења доказа налази се у рукама странака, па се у поступку доказивања на главном претресу суд своди на пуког посматрача српске реплике англосаксонске судске „свађе” (*altercation*). Јер, сагласно адверзијалном карактеру доказног поступка, суд доказе може да изведе само ако их предложи странка. Чак и када законодавац у чл. 15, ст. 4 ЗКП предвиђа изузетак од овог правила, у случају када су „изведени докази противречни или нејасни” или је то „неопходно да би се предмет доказивања свестрано расправио”, те овлашћује суд да може дати налог странци да изведе неки доказ, сама радња извођења доказа остаје у рукама странке. Пасивност суда у доказном поступку ојачана је тиме што законодавац није предвидео никакву казнену процесну последицу за странку која не поступи по судском налогу из ст. 4, чл. 15 ЗКП [Бејатовић 2014: 125; Шкулић 2012: 102–105; Škulić i Ilić 2012: 15].

Да би се додатно учврстила пасивно-посматрачка улога суда, он је претходно истиснут из формалне, јавнотужилачки конципиране истраге. Пре свега из иницијалне фазе, у којој тужилац доноси одлуку о покретању истраге, против које није дозвољена жалба суду. Осим тога, ЗКП од 2011. не даје могућност судији за претходни поступак да изведе доказе за које прети опасност да неће моћи да се понове на главном претресу, већ противно начелима правичности и равноправности за то овлашћује тужиоца, као будућу странку у кривичном судском поступку. Ово је прави пример импровизованог мутант-решења српског законодавца, јер у америчком моделу адверзијалног кривичног поступка, нити истрага, налазећи се у рукама полиције, има формални карактер, нити је на главном претресу могуће користити доказе прикупљене раније од несудских органа [Škulić i Ilić 2012: 48, 56–60]. Без судске контроле (и без контроле оштећеног) је остала и употреба начела опортунитета кривичног гоњења. Иако је, с друге стране, Закоником од 2011. могућност одлагања кривичног гоњења од стране тужиоца проширена и на кривична дела за која је предвиђена новчана казна и казна затвора до пет година [Бејатовић 2014: 129–131]. Оцењујући решења новог ЗКП из позиције која је суду додељена у истрази, М. Шкулић је закључио да „није немогуће да се ради о једној скоро идеолошкој острашћености и заслепљености, по којој се улога суда у истрази мора свести на „најнужнији минимум” [Škulić i Ilić 2012: 59].

Пасивна улога суда у доказном поступку непосредна је последица коренито измењеног односа српског законодавца према начелу истине. Наиме, ЗКП од 2011. не обавезује суд, као ранији српски и југословенски кривичнопроцесни законици, да у кривичном поступку утврђује материјалну истину, већ само да своју одлуку заснива „на чињеницама у чију је извесност уверен”. Да је „истина као својеврсни непотребни луксуз имплицитно прогнана” из кривичног поступка у Републици Србији, види се и на нивоу језика Законика. Реч истина се појављује само на једном месту и то у одредби којом се прописује обавеза сведока да говори истину [Škulić

i Pić 2012: 28–33]. Пошто утврђивање материјалне истине није више циљ кривичног судског поступка и основни процесни задатак суда, пасивизирани суд ће у доказном поступку законом тражени степен извесности свог уверења о кривичном догађају (чл. 16, ст. 4) искључиво заснивати на оној слици стварности која буде проистекла из страначких доказа, изведених према моделу *pro et contra* у „свађи” странака на главном претресу. Једном речју, кривични судија постаје заточеник намера и способности странака да докажу истину, која тиме стиче својство формалне истине из грађанског парничног поступка [Бејатовић 2014: 128]. Тако је српски законодавац новим ЗКП, уместо начела истине, до сакрализације промовисао начело контрадикторности. Проблем је у томе, што за разлику од парнице, предмет кривичног поступка није грађанскоправни спор као приватна ствар странака, већ кривично дело којим се нарушава јавни интерес и које се с тога службено гони и кажњава у јавном интересу. Следствено, новим ЗКП суд (=држава) у Србији је доведен у апсурдну ситуацију да својом одлуком остварује право државе на казну, али на основу доказа изведених у поступку, у којем се због владавине начела диспозиције странака, предмет спора налазио потпуно изван контроле тог истог суда.

ГЕОПОЛИТИЧКА ПОЗАДИНА ИМПЕРАТИВА „МОДЕРНИЗАЦИЈЕ” КРИВИЧНОГ ПОСТУПКА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Избор рецепираног модела кривичног поступка од стране законописаца правдан је разлогом „модернизације” [Шкулић и Илић 2012: 28–30] српског кривичног процесног законодавства, што семантички упућује на вестернизацију. Мада су законописци, оправдавајући своју реформаторску радњу императивом „модернизације” српског кривичнопроцесног законодавства, циљали на евроинтегративну подобност свог дела, упоредно-правна анализа већ на први поглед показује да су у томе сасвим омашили. Наиме, чисти адверзијални кривични поступци су „сасвим ретки у Европској унији, тј. практично их нема у државама тзв. Старе Европе, попут Немачке, Аустрије, Француске итд., а типични су за „младе ЕУ државе” [Шкулић 2012: 96]. Изузетак представља Италија, која је Закоником од 1988. најдаље отишла „у повођењу за англо-америчким узорима” [Damaška 2006: 4]. Тако је преузимањем адверзијалног модела кривичног судског поступка идеолошко-легитимацијски појам „модернизације” у Србији додатно сужен на англоамериканизацију кривичног поступка.

Предговор ЗКП од 2011. године, који је већ оцењен као „манифест наших кривичнопроцесних реформатора” [Шкулић и Илић 2012: 28], представља оно што се у антиглобалистичком дискурсу означава као „пример платформе једнодимензионалне свести” [Ломпар 2012: 27–28]. Пошло се од априорне глорификације англоамеричког адверзијалног кривичног поступка, тако што се искључиво њему приписују као иманентна начела контрадикторности, једнакости странака и ефикасности поступка. Тако се у појединим домаћим кривичнопроцесним радовима истиче, како

„многе земље евроконтиненталне правне традиције прихватају и у одређеном обиму преузимају кривичнопроцесне институте англосаксонске правне традиције”, па је „такав случај и с кривичноправним законодавством Републике Србије, које због велике оптерећености бројем предмета и релативно дугим трајањем кривичног поступка, решење за наведене проблеме настоји наћи у адверзијалним (акузаторским) кривичнопроцесним институтима”. Тоталитарна безалтернативност у преузимању кривичнопроцесног модела брани се аргументима створеним у једној суженој, идеологизованој, с тога антиисторијској свести о некаквој митологизованој „универзалности науке кривичног процесног права и њеном све већем утицају на законодавна решења, без обзира на националне и друштвене разлике” [Nikolić 2014: 34–35].

Залагања која у англоамеричком адверзијалном кривичном поступку проналазе универзални лек за све болести домаћег кривичног правосуђа, представљају из угла руског процесуалисте Л. В. Головка прави образац „наивног очекивања англосаксонског чуда”. У таквој ситуацији англоамерички модел кривичног поступка преображава се, по истом писцу, „у фактор геополитичког утицаја” [Головко 2013а: 21; Головко 2015б].

Међутим, пресађивање установа англоамеричког адверзијалног кривичног поступка у условима политичке и идеолошке доминације англосаксонске цивилизације није појава новијег датума, везана искључиво за епоху насталу после рушења биполарног јалтско-потсдамског међународног поретка. О томе најизразитије сведочи, најпре, француски Законик о кривичном поступку од 1808. године. Њиме је у условима просветитељског и револуционарног одушевљења енглеским правним установама, први пут у Француској, али и на европском континенту уведена порота. Под утицајем САД, које су после Другог светског рата преузеле водећу улогу мисионара англосаксонске цивилизације, у Јапану је Закоником о кривичном поступку од 1948. године, а потом и Кривичнопроцесним правилима Врховног суда, уведен читав низ англосаксонских процесних института, уместо дотадашње чисте форме инквизиционог кривичног поступка. Истрага је била углавном поверена полицији, у доказном поступку суд се преобразио у пасивног арбитра који је пресуђивао у „двобоју” тужиоца и оптуженог, односно његовог браниоца, уведен је институт унакрсног испитивања. Каснијим јапанским ЗКП од 1962. године у циљу додатног убрзавања и поједностављења кривичног судског поступка уведен је један облик припремног рочишта, а у записнике са суђења се више нису уносиле дословне изјаве сведока и странака, већ само општи смисао ових изјава [История государства и права зарубежных стран, 2008б: 680, 738–739; Марковић 1937: 20–21].

Оштру „тезу о американизацији” континенталног кривичног судског поступка европских процесуалиста-традиционалиста савремени амерички писци, као што је М. Лангер (М. Langer), ублажавају и релативизују. По њима, рецепција у националним правним системима евроконтиненталног типа појединих установа америчког кривичног судског поступка, каква је примера ради нагодба о признању кривице, не доводи до унификације,

већ се у тзв. процесу трансплантације правних идеја стварају нови мешовити варијетети преузетог модела [Langer 2004].

Анализирајући на примеру Италије методе и последице пресађивања англоамеричког кривичног судског поступка у законодавствима држава које баштине евроконтинентални процесни модел, М. Дамашка је планирање озбиљне процесне реформе упоредио с планирањем успешног концерта. Следствено, „придодати одлучујућу важност привлачности стране норме кратковидно је у истој мјери као и придавање првенствене важности музичкој квалитети партитуре. И најквалитетнија партитура неће осигурати успјех концерта ако недостају прикладни инструменти за изведбу те партитуре, способни свирачи тих инструмената, као и публика наклоњена изабраној врсти гласбе”. Код рецепције туђег кривичнопроцесног модела не може да се пође само од „привлачности страних прописа”, већ морају да се узму у обзир фактори, које овај аутор подводи под појам процесне културе, у које спадају „предоцбе процесних судионика о њиховим улогама у поступку, њихове радне навике, превладавајући назови о циљевима казненог поступка, као и превладавајуће друштвене предоцбе о правичности”. Уколико законодавац не води „довољно рачуна о процесној култури која је та правила (реципирана) изњедрила као и о компатибилности преузетих правила с домаћом процесном баштином” онда ефект кривичнопроцесне „англизације” може да буде такав да у домаћем правном животу, правној свести народа и његовом моралу створи стање које се у доба ренесансе означавало синтагмом: *Inglese italianizzato, Inglese indiatolato*² [Damaška 2006: 4–5].

Да би се утврдиле праве димензије дисконтинуитета који се догодио у српској процесној култури услед садашње адверзијализације кривичног поступка у Републици Србији, као и могуће последице такве радње, неопходно је да се садашња реформа анализира и из правноисторијског угла различитих еволуција евроконтиненталног и англоамеричког судског поступка.

ПРЕЛОМНИ МОМЕНТИ У РАЗВИТКУ АНГЛОСАКСОНСКОГ СУДСКОГ ПОСТУПКА

У америчкој литератури се адверзијалном поступку супротставља континентални кривични поступак, који се по правилу означава као инквизициони. Мада оцена традиционалног континенталног кривичног поступка, као искључиво инквизиционог, не одговара слици која је у европском кривичном процесном законодавству почела да се ствара у 19. веку, од када се на европском континенту формира мешовити инквизиционо-акузаторски тип поступка, она посредно и врло успешно маркира еволутивну тачку у којој је дошло до разлаза два судска поступка – англосаксонског и континенталног.

² Италијанизовани Енглеz – ђаволски (дивљи) Енглеz.

Хронолошки посматрано, тачку разлаза у развоју англосаксонског и европског континенталног судског³ поступка треба сместити у 17. век. Тада се у Енглеској питање евентуалне смене акузаторског судског поступка коначно скинуло с дневног реда укидањем суда „Звездане дворане” (Star Chamber), актом Парламента од јула 1641. године. Реч је о суду који је 1487. године краљ Хенри VII Тјудор (Henry VII Tudor) основао при краљевом „Тајном савету” (Privy Council)⁴, првобитно као специјализовани кривични суд који је судио у материји кривичних дела против државе и то у форми инквизиционог поступка. Најизразитији инквизициони елементи били су покретање судског поступка по службеној дужности, судско руковођење доказним поступком и одсуство пороте. Тако је, за разлику од *common law* судова који су судили у форми адверзијалног (акузаторског) поступка, суд „Звездане дворане” био једини⁵ световни суд који је примењивао инквизиторски поступак [Baker 1971: 51–52; Robinson, Fergus and Gordon 1985: 247; *История государства и права зарубежных стран*, 2008а: 398].

У предвечерје Пуританске револуције мета револуционарних протеста, почев од „Петиције права” од 1628. године (Petition of Rights), био је суд „Звездане дворане”, јер се ова непопуларна установа доживљавала као инструмент апсолутне монархије [Baker 1971: 51]. Ово би било спољно, социјално-политичко објашњење захтева за укидање суда „Звездане дворане”. Правно тумачење у овом револуционарном захтеву види тежњу да се укине суд који је био израз суверене власти монарха, јер је судио на основу апсолутних, постојећим правом неограничених прерогатива Круне (*royal prerogative*). Налик, француском идеалтипском обрасцу апсолутне монархије, у домаћој теоријској разради Френсиса Бекона (Francis Bacon). Зато само из угла идеје о супермативи *common law*-а може да се схвати ванредни („преки”) карактер суда „Звездане дворане”, како се у литератури овај суд редовно оцењује. Он је ванредни, јер је поступао мимо традиционалне адверзијалне процедуре *common law* судова, по инквизиционој процедури коју је на основу *royal prerogative* одредио владар. Истовремено, треба узети у обзир генерални постулат краљевих противника садржан у идеји о супермативи права, који је Е. Коук (Edward Coke) изразио речима, да „краљ не може путем наредбе да учини прекршајем нешто што већ није било прекршај, јер би он тако у низу битних питања могао да мења право које се дели у три дела: *common law*, законско право и обичаје,

³ У поглављима рада у којима се анализира историјски развој англосаксонског и евроконтиненталног судског поступка не говоримо посебно о кривичном поступку, јер у највећем делу истраживаног периода није био раздвојен кривични од грађанског поступка, већ се правила разлика између две форме поступка – старог акузаторског (оптужног) и новог инквизиционог (истражног) поступка.

⁴ Суд „Звездане дворане” се 1540. године осамостаљује од „Тајног савета”.

⁵ Ц. М. Тревељан наводи, поред црквеног суда „Високе комисије” (Court of High Commission), и неке друге судове тјудоровског и елизабетинског периода које је основао Тајни савет и који су примењивали инквизициони поступак. Међутим, њихова надлежност се није простирала на Енглеску, на шта указују и њихова имена: Савет за Велс и Савет за северне покрајине [Тревељан 1982: 162].

а краљева наредба не спада ни у једно од њих”. Тек из угла идеје о супермативи права постаје јасно зашто су се међу малобројним параграфима „Петиције права” заједно нашли захтев за укидање суда „Звездане дворане” (став 4) и захтев који се тичао одбране стечених фискалних права Парламента (став 1). Оснивањем и уређењем рада суда „Звездане дворане” краљ се сходно идеји о супермативи права уздизао изнад *common law*-а, док се увођењем нових царина уздизао изнад *statute law*-а [Баста Флајнер, 2012: 33–41, 60–62; Чавошки 2005: 49–50; Тревелјан 1982: 162; *История государства и права зарубежных стран*, 2008б: 18; Павловић 2005б: 267–268].

Иза идеје о супермативи права стајао је интерес ојачале енглеске трговачко-банкарске олигархије, која је извела револуцију и тиме спречила да се енглеска држава у потпуности преобрази по континенталном узору из средњовековне сталешке квазидржаве у апсолутну монархију, као први нововековни облик праве државе. Исти олигархијски интерес је у традиционалном адверзијалном поступку *common law* судова, са установама велике и мале пороте, видео сигурно средство за обезбеђење у новим условима стеченог права на „суд перова” (суд једнаких) из знаменитог чл. 39 *Magna Carta Libertatum* [Баста Флајнер 2012: 27–30; Kurtović 1990: 75; *История государства и права зарубежных стран*, 2008а: 387].

Иза захтева за укидање суда „Звездане дворане” могао је да стоји и конкретни материјални олигархијски интерес стручњака за *common law* право, организованих у врло моћне, делом и опскурне (на пример, темпларске) колегије ондашњих адвоката – *serjeants at law* (највиши степен међу адвокатима за *common law* право, уподобљен доктору права) и *Inns of Court*, које су монополисале заступање код појединих највиших *common law* судова. Уз то, ове колегије су монополисале и ондашње правничко образовање. Ексклузивност знања ових *common law* адвоката обезбеђивала се, пре свега, кроз њихову беседничку вештину. Она је долазила до изражаја у адверзијално конструисаном поступку и то најпре у унакрсном испитивању, чији се садржај уносио у судске годишњаке (*Year Books*). Да се знање *common law* адвоката углавном исцрпљивало у реторици, потврђује и један документ из тридесетих година 13. века, у којем се ови првобитни адвокати називају – *narratores*⁶. У инквизиционом писменом поступку, у којем је суд руководио доказним поступком, свакако није могло доћи до изражаја беседничко мајсторство првих енглеских адвоката. У односу на *common law* судове, суд „Звездане дворане” се због мање формалистичког инквизиторског поступка и одсуства пороте показао бржим, економичнијим и ефикаснијим, због чега је био нагло повећан обим његовог посла. С тим у вези, у 16. веку он стиче надлежност да по праву надзора, а на основу молби незадовољних странака преиспитује вердикте

⁶ Имајући у виду историјско-генеричку спону између адверзијалног судског поступка и беседништва, неминовно се намеће закључак да савремено оживљавање интересовања за беседништво на српским правним факултетима (нарочито у оквиру тзв. правних клиника) стоји у непосредној вези са савременом адверзализацијом (американизацијом) кривичног судског поступка.

малих порота *common law* судова. Један од разлога његове ондашње популарности био и јевтинији поступак, због чега је био приступачан и сиромашнијим странкама, којима су *common law* судови били финансијски недоступни. Све то морало је да се одрази на интересе, пре свега, *serjeants at law*, које Џ. Фортескју (John Fortescue) назива „најбогатијим адвокати-ма на свету” [Baker 1971: 67–70; Robinson, Fergus and Gordon 1985: 247; *История государства и права зарубежных стран*, 2008а: 398].

И најзад, конзервирању древног оптужног поступка у Енглеској погодовала је и ранија забрана, Мертонским статутом од 1235. године, рецепције римског (=византијског) права. Наиме, континентални инквизиторски поступак је и настао на таласу рецепције овог права у ренесансној атмосфери италијанских универзитета, а под утицајем судског поступка црквених судова.

ПРЕЛОМНИ МОМЕНТИ У РАЗВИТКУ ЕВРОПСКОГ КОНТИНЕНТАЛНОГ СУДСКОГ ПОСТУПКА

У исто време, у периоду од почетка 15. до краја 17. века, у европским континенталним државама одвија се сасвим другачији процес када је у питању уређење судског поступка. У процесу формирања суверене власти, оличене у монарху као њеном носиоцу, у коме се европска феудална мозаик-држава преображавала у апсолутну монархију као први облик модерне државе, није могла да остане непромењена дотадашња пасивна (=несуверена) улога државе, како у сфери инкриминисања кривичних дела, тако и у сфери кривичног гоњења. Следствено, у материјалном кривичном праву отпочиње, најпре, партикуларна, а потом и свеобухватна законодавна активност владара, док се у кривичном поступку јавља нова инквизициона процесна форма. Апсолутна монархија и инквизициони судски поступак били су и идејно сродни, јер их је повезивао исти правни завичај – реципирано грчко-римско право. Та чињеница је доцније била једнострано и обилато злоупотребљавана од идеолога грађанских револуција.

С овим токовима непосредно је била повезана промена у схватању кривичног дела, што је тенденција која од краја 15. века захвата сва европска законодавства. Кривично дело се све мање схвата као противправна радња која појединцу ствара конкретну и видљиву материјалну штету, а све више као радња којом се нарушава заповест власти, као противдржавно дело. Истовремено, од појединца се не тражи само да поштује негативне норме, већ и да под претњом казне извршава бројне позитивне заповести власти. Потискивање материјалног формалним схватањем кривичног дела нарочито је видљиво код ондашњих (17. и 18. век) нових инкриминација којима се штитио јавни интерес (на пример, непоштовање правила о карантину код заразних болести, непоштовање правила о лову и риболову), а које се појављују с настајањем државе полицијско-бирокупатског типа (*Polizeistaat*) [Чебышев-Дмитриев 1862: 188, 192–195]. Тако је превласт јавног над приватним интересом у гоњењу кривичних дела, у материјално-

правном смислу изражена кроз ново формално схватање кривичног дела, закономerno довела и до потискивања старог оптужног судског поступка, у којем пасивна улога суда није пружала гаранције да ће јавни поредак бити ефикасно заштићен. За кривично дело схваћено као *contra legem*, почело је да се суди *ex officio* у инквизиционој процесној форми [Томсинов 2011: 28].

Као што процес централизације власти није одмах довео до установљења апсолутне монархије, тако ни инквизициони поступак није преко ноћи потиснуо древни акузаторски поступак, својствен свим германским и словенским народима у првој фази њиховог државно-правног развитака.

У Француској се стари оптужни поступак поступно замењује новим истражним поступком; делимично ордонансом од 1498. године и најзад чувеном Вилер-Котерском ордонансом (Villers-Cotterets ordonnance) од 1539. године. Кривични судски поступак који је био утемељен на инквизиторским начелима кодификован је за владавине Луја XIV (Louis XIV), доношењем Ordonnance sur les matieres criminelles 1670. године [Robinson, Fergus and Gordon 1985: 349, 351; *История государства и права зарубежных стран*, 2008а: 458–459].

У Немачкој је важну улогу у потискивању акузаторског судског поступка инквизиционим имао Царски суд (Reichskammergericht), основан на Вормском сабору 1495. године. Био је то, поред цара и Рајхстага (Reichstag), трећи орган који је с обзиром на своју апелациону надлежност био заједнички за све немачке земље. Поступак пред Царским судом био је писмен, уређен по угледу на поступак пред црквеним судовима, што је, имајући у виду ауторитет овог суда, посредно отварало врата за коначно преузимање модела римско-канонског инквизиционог судског поступка у свим немачким земљама. Истовремено, увођење инквизиционог поступка било је у Немачкој непосредно повезано с процесом рецепције римског права, у чему је значану улогу имао управо Царски суд, јер је по параграфу 3 његових Правила био дужан да примењује „опште” императорско право, тј. Римско право. Последице су биле такве да је, примера ради, већ пред сам крај 15. века у Франкфурту на Мајни градски суд у процесу рецепције увео инквизиторски поступак. Истовремено, почетак 16. века обележиће конфузија у уређењу судских поступака, јер су независно од официјелне рецепције инквизиционог процесног модела у пракси још увек били живи елементи старог акузаторског поступка, утемељени претежно на обичајном праву. Посебно се жилавим показало начело усмености [Robinson, Fergus and Gordon, 1985: 321–323, 331–332; *История государства и права зарубежных стран*, 2008а: 367–369].

У Немачкој је за победу инквизиционог над старим акузаторским судским поступком пресудни значај имало доношење чувене *Constitutio Criminalis Carolinorum* од 1532. године. Мада је Каролина сачувала неке црте старог германског акузаторског поступка, као што је могућност подношења приватне кривичне тужбе од стране оштећеног или другог лица и право странака да предлажу доказе, доминантна форма кривичног поступка у овој кодификацији била је инквизициона. Њу пре свега карак-

терише покретање судског поступка по службеној дужности, на основу пријаве државног службеника, судско руковођење истрагом, која се делила на општу и специјалну истрагу и тајност и писменост главног претреса. Како циљ поступка није било утврђивање формалне истине, као у старом акузаторском (феудалном) судском поступку, већ материјалне истине, осуђујућа пресуда је могла да се донесе само ако су ваљани докази били потврђени признањем окривљеног (које је имало својство *regina probationum*). Стога је у фази специјалне истраге, имајући у виду ондашњи ниво развитка средстава криминалистичке технике, обилато употребљавана тортура. Под утицајем ренесансних италијанских процесуалиста, Каролином су немачки правници уобличио основе инквизиционог поступка. Услед ауторитета који је уживала Каролина као општенемачки законик, а који је био подржан интересима кнежева, градског патрицијата и учених правника као носилаца рецепције, нови инквизициони процесни модел се ширио по појединим немачким земљама. Било тако што су закони градова и кнежевина упућивали на Каролину (на пример, Браденбург) или тако што су уносили интегрални текст Каролине у локалне зборнике закона којима се реформисао судски поступак (на пример, Померанија, Брауншвајг). Уз то, номотехника Каролине показује да је она замишљена да буде не само законски текст, већ и уџбеник општенемачког материјалног и процесног кривичног права. Следствено, начела инквизиционог поступка изложена у Каролини постала су део заједничког судијског мишљења (*communis opinio*), које је у значајном степену усмеравало и обликовало немачку кривично-процесну праксу. Немачки кривични инквизициони судски поступак своју завршну форму добија у пруском процесном законикау од 1805. године [Каролина 1967; Robinson, Fergus and Gordon 1985: 331–332; *История государства и права зарубежных стран*, 2008а: 480–483].

У Русији је увођење инквизиционог судског поступка (*сыск*) било скопчано с опсежном реформом локалне управе, коју је 1555. године извршио цар Иван IV (Иван IV Василевич). Новоустановљени органи тзв. губне самоуправе стекли су надлежност да по службеној дужности гоне и суде починиоце кривичних дела разбојништва (*разбой*) и крађе (*татьба*) [Власьев 1860: 214; Чебышев-Дмитриев, 1862: 149–150]⁷. Првобитно *СИСК* и није био прави судски поступак, већ начин хватања и кажњавања познатих (професионалних) разбојника и лопова, тзв. *ведомые лихие люди*. По В. О. Кључевском (В. О. Ключевский), у почетној фази развитка инквизи-

⁷ Занимљиво је да међу деликтима који су се у руској држави гонили *ex officio*, у инквизиционој форми тзв. *СИСКА*, све до 1625. године није било убиство [Власьев 1860: 214; Чебышев-Дмитриев 1862: 149–150; Ключевский 2010: 316]. Третирање убиства у процесном смислу као кривичног дела које је мање друштвено опасно од разбојништва и крађе није руска специфичност. Душанов законик, донет у време када је у свим европским државама, осим у Византији, владала стара словенско-германска форма акузаторског судског поступка, уводи као ванредни тип судског поступка инквизициони поступак (*искайи*) и то само за професионалне *тате* (лопове) и *гусаре* (разбојнике), али не и за убице. И пољски Статут Казимира Великог, временски близак Душановом законикау, према Т. Тарановског забрањивао је службено гоњење убиства [Тарановски 1996: 364].

торског поступка циљ „није био да се право воспостави у сваком појединачном случају када је оно било нарушено, већ да се обезбеди јавна безбедност” [Ключевский 2010: 316]. О даљем развоју инквизиционог поступка у Русији, правни историчар М. Ф. Владимирски Буданов (М. Ф. Владимирский Буданов) каже: „Пошто су се оваквим ноторним злочинцима (*ведомые лихие люди*) почели сматрати, не само они који су ухваћени на месту извршења кривичног дела, већ и повратници и људи оптужени од чланова општине, онда су ухваћене познате разбојнике почели да испитују о томе да ли су раније чинили кривична дела, те да кроз испитивање локалног становништва (*повальный обыск*, општи претрес) сазнају мишљење општине о њима. На тај начин се кратка процедура кажњавања познатих разбојника (*ведомые лихие люди*) претворила у судски поступак. Томе се придодаје испитивање ухапшених о њиховим саучесницима, чиме се већ показује да држава сама гони починиоце кривичних дела” [Владимирский-Буданов 1915: 635].

Доношењем свеобухватне кодификације, Саборног Уложенија од 1649. године (Саборное уложение 1649 года), у руској држави се значајно проширила примена инквизиционог судског поступка на рачун старог акузаторског поступка (*суд*). Радило се о својеврсној процесној реакцији законодавца на бројне градске побуне и немире, који су крајем прве половине 17. века потресали подељено и конфронтирано руско друштво. Тада су инквизиционим судским поступком, поред ранијих имовинских кривичних дела, била обухваћена и бројна кривична дела којима се штитио државни и друштвени поредак, као и кривична дела против религије. Уз то, Саборним Уложенијем је у читавом низу случајева била предвиђена могућност преласка једног судског предмета из акузаторске процесне форме *суда* у инквизициону процесну форму *СИСКА* [Соборное Уложение 1649 года, 1987; Чельцов-Бебутов 1995: 676–677; Маньков 1980].

И најзад, инквизициони судски поступак ће од времена владавине цара Петра I (Пётр I Алексеевич), у условима непостојања разлике између кривичног и грађанског судског поступка, остати једина форма судског процеса у руској империји. Творац руске верзије полицијско-бирокупатске државе био је по сачуваним изворима отворени противник компликоване акузаторске форме поступка – тзв. *суда*, тако да је 1697. године она коначно и укинута. Да би познатим Петровим Војничким закоником (Артикул воинский) од 1716. године руски инквизициони судски поступак *СИСК* под западноевропским утицајем био модификован и то пре свега увођењем теорије законских доказа [Чельцов-Бебутов 1995: 676–682; Владимирский-Буданов 1915: 335–336, 639].

НЕКЕ КРИВИЧНОПРАВНЕ ТЕКОВИНЕ ИНКВИЗИЦИОНОГ СУДСКОГ ПОСТУПКА

Увођењу инквизиционог судског поступка европско континентално материјално кривично право дугује развој установе саучесништва. Наиме, штитећи јавни интерес, апсолутна монархија се не задовољава

само откривањем непосредног извршиоца, већ и евентуалних саучесника који су подједнако опасни за њену безбедност. Таквом задатку није могао да одговори стари акузаторски поступак с пасивним положајем суда у поступку доказивања. Отуда се установа саучесништва прво детаљно разрађује код оних кривичних дела за која се судило по правилима инквизиционог судског поступка. Тако је, примера ради, у руском праву 17. века појава саучесништва била везана за кривична дела разбојништва и крађе, као и за политичке деликте за која се судило у инквизиционој форми *СИСКА* [Белогриц-Котляревский 1880: 38–42; Колосовский 1857: 265–266; Чебышев-Дмитриев 1862: 206–207].

И институт кривице се у средњем веку најпре развио код оних деликата у вези са којима се судило у инквизиционој процесној форми, која је својом *ex officio* динамиком и арсеналом доказних средстава омогућавала утврђивање осетљиве и тешко доказиве унутрашње стране кривичног дела. Истицање субјективних елемената у бићу појединих кривичних дела стајало је у вези, како примећују поједини руски истраживачи, и с процесним аспектом промењене улоге и значаја доказног средства општег претреса (истраге) локалног становништва (*inquisition terrae generalis*). Наиме, у периоду доминације овог доказног средства, пред колективном, морално-субјективном народном представом (предрасудом) о ноторним починицима узмицала је свака правно-објективна оцена субјективних елемената свести и воље починиоца. Када је с даљим развојем инквизиционог поступка признање окривљеног у циљу утврђивања материјалне истине постало крунски доказ, отворена су врата и за детаљнију законодавну разраду субјективне стране кривичног дела [Владимирский-Буданов 1915: 639–640; Чебышев-Дмитриев 1862: 209–211, 221–225].

С доминацијом новог инквизиционог поступка у континенталним правним системима дошло је до коначне забране вансудског поравнања између починиоца и оштећеног, што и у процесноправном смислу говори о свеопштој превласти јавног над приватним интересом. О томе јасно сведоче одредбе о забрани вансудског поравнања у Душановом законiku и руском Саборном Уложенију код кривичних дела крађе и разбојништва, која су се гонила у оквиру инквизиционе процесне форме. С друге стране, дуготрајни опстанак, примера ради у Русији, мировних судија за убиство, све до краја 17. века, последица је касног уласка овог деликта (1625. године) у круг оних кривичних дела која су се гонила по правилима инквизиционог поступка, код којих је било забрањено вансудско поравнање [Тарановски 1996: 482–483; Владимирский-Буданов 1915: 639; Чебышев-Дмитриев 1862: 149–150; Власев 1860: 214].

Снажна улога државе у новом инквизиционом поступку, изражена кроз официјелно и истражно начело, није погодовала даљем опстанку и развоју у континенталним правним системима пороте, као древне словенске и германске установе настале из установе клетвеника. Порота се потискивањем акузаторског поступка преобразила у установу општег претреса (*inquisition terrae generalis*). Реч је о доказном средству присутном под различитим именима и у немачком (*Rügeverfahren*), руском (*доважный*

обыск) и мађарском (*furem proclamare*) средњовековном судском поступку, које се састојало у обавези локалног становништва да на збору буде саслушано, у циљу откривања професионалних лопова и разбојника. С даљим развитком инквизиционог судског поступка, нестала је и установа општег претреса, јер није била погодна за свестрано и свеобухватно истраживање свих страна предмета кривичног поступка, а у складу с начелом утврђивања материјалне истине [Чебышев-Дмитриев 1862: 220–222; Тарановски 1996: 736; Владимирский-Буданов 1915: 640].

И најзад, с доминацијом инквизиционог судског поступка повезан је почетак инкриминације кривоклетства и лажног сведочења. Наиме, у акузаторском поступку заклетва није била повезана с обавезом истинитог сведочења о факту, већ је имала својство „божијег суда” (ордалије) који није могао да се оспорава. Пресуда се доносила на основу безапелационе заклетве, што је био израз начела формалне истине, које је карактерисало стари акузаторски поступак. С тим у вези, није никакав куриозитет, већ закономерна последица доминације акузаторског поступка, то што за лажно сведочење у Енглеској све до 1540. није било предвиђено кривично кажњавање. Једини суд у Енглеској пред којим се лажно сведочење гонило као кривично дело, био је суд „Звездане дворане”, који је примењивао инквизициони поступак и који је био уклоњен на почетку Пуританске револуције. Истовремено, у државама у којима је доминирао инквизициони поступак с обавезом суда да утврди материјалну истину, у Византији, немачким земљама почев од Каролине, а у Русији од Саборног Уложенија, кривоклетство представља једно од најтежих кривичних дела [Zachariä von Lingenthal 1892: 407–408; *История государства и права зарубежных стран*, 2008а: 515; *Каролина*, 1967: 13, 82–83; Владимирский-Буданов 1915: 348].

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Древна изрека опомиње да „правда држи земљу и градове”. Свесни значаја суда за опстанак државе, јер је најважнија и генерички прва функција државе била решавање спорова, стари народи су своје дуговечне законе започињали одредбама о суду. Ако кривичним судским поступком господаре странке, ако је из њега прогнана обавеза утврђивања материјалне истине, ако тужилац има широко одрешене руке да се служи начелом опортунитета кривичног гоњења и најзад, ако суд и оштећени немају никакав утицај на закључење споразума о признању кривичног дела, неограниченог како у погледу дела, тако и у погледу личности окривљеног – да ли ће тада суд моћи да буде држалац истините правде, а тиме и темеља државе?

Преузимање англосаксонског адверзијалног кривичног поступка у евроконтиненталним правним системима заиста ствара нове форме код пресађених института. Ипак, независно од нових појавних мутант-облика крајњи резултат експеримента американизације континенталног кривичног поступка биће, уверава нас правноисторијско искуство, униформан.

Овај процес који се одвија у грани права која је за државу највитаљнија, вратиће земље које се поводе за америчким адверзијалним процесним моделом, међу њима и Србију, у епоху слабог типа државе. Јер, доминација чистог акузаторског поступка неодољиво опомиње на доба немоћи европских феудалних мозаик-држава.

У односу на закључке помодне глобалистичке теорије правних транспланта о кривичнопроцесној американизацији као обogaћивању евроконтиненталне процесне традиције, правноисторијском сазнању делују у темељенији и веродостојнији ставови појединих перјаница класичне европске правне мисли, какав је и став Алексиса де Токвила о томе да је „Божија идеја јединства бескрајно плодна, а људска готово увек јалова” [Токвил 2002: 655].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Баста Флајнер, Лидија (2012). *Политика у границама права: студија о англосаксонском конституционализму*. Београд: Службени гласник.
- Бејатовић, Станко (2014). Неколико разлога неопходности рада на реформи српског кривичног процесног законодавства, у: *Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније*. (ур. С. Ђорђевић), књ. 2, Крагујевац: Правни факултет, Институт за правне и друштвене науке, 121–141.
- Белогриц-Котляревский, Леонид Сергеевич (1880). *О воровстве-краже по русскому праву*. Выпуск первый. Киев: Университетская типография И. Завадзкого.
- Владимирский-Буданов, Михаил Флегонтович (1915). *Обзор истории русского права*. Петроград, Киев: Магазин Н. Я. Оглоблина.
- Власев, Николай Сергеевич (1860). *О вменении по началам теории и древнего русского права*. Москва: Университетская типография.
- Головкин, Леонид Витальевич (2013а). Постсоветская теория судебного контроля в досудебных стадиях уголовного процесса: попытка концептуального переосмысления, Институт государства и права РАН, *Государство и право*, 9: 17–32.
- История государства и права зарубежных стран* (2008а). Отв. ред. Н. А. Крашенинникова и О. А. Жидков, Том 1. Москва: Норма.
- История государства и права зарубежных стран* (2008б). Отв. ред. Н. А. Крашенинникова, Том 2. Москва: Норма.
- Каролина: *Уголовно – судебное уложение Карла V* (1967). Перевод, предисловие и примечания С. Я. Булатова. Алма – Ата: Наука.
- Ключевский, Василий Осипович (2010). *Русская история*. Москва: Эксмо.
- Колосовский, Павел Дмитриевич (1857). *Очерк исторического развития преступлений против жизни и здоровья. Опыт исследования по русскому уголовному праву*. Москва: Типография Т. Т. Волкова.
- Ломпар, Мило (2012). *Дух самодоричања: љилог кријици српске културне љолићке: у сенци љуђинске власћи*. Нови Сад: Orpheus.
- Маньков, Аркадий Георгиевич (1980). *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*. Ленинград: Наука.
- Марковић, Божидар (1937). *Уџбеник судског кривичног љосћуика Краљевине Јуђославије*. Београд: Штампарија Драг. Грегорића.
- Павловић, Марко (2005а). *Српска љравна исћорија*. Крагујевац: Надежда Павловић.
- Павловић, Марко (2005б). *Правна исћорија свећи*. Крагујевац: Надежда Павловић.
- Соборное Уложение 1649 года* (1987). Текст, комментарии. Законодательные памятники русского централизованного государства XV–XVII веков. Подготовка текста

- Л. И. Ивиной, Комментарии Г. В. Абрамовича, А. Г. Манькова, Б. Н. Миронова, В. М. Панеяха, Руководитель авторского коллектива А. Г. Маньков. Ленинград: Наука.
- Тарановски, Теодор (1996). *Историја српског права у Немањинској држави*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Томсинов, Владимир Алексеевич (2011). *Соборное Уложение 1649 года, Законодательство царя Алексея Михайловича*. Москва: Зерцало.
- Тревељан, Џорџ Маколи (1982). *Друшћивена историја Енглеске: од Чосера до краљице Викторије: шест векова историје*. Београд: СКЗ.
- Чавошки, Коста (2005). *Право као умете слободе: оглед о владавини права*. Београд: Службени гласник.
- Чебышев-Дмитриев, Александр Павлович (1862). *О преступном действии по русскому до-петровскому праву*. Казань: Типография Императорского университета.
- Чельцов-Бебутов, Александр Михайлович (1995). *Курс уголовно-процессуального права*. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. Санкт-Петербург: Равена, Альфа.
- Шкулић, Милан (2012). Главни претрес у новом Законик о кривичном поступку Србије, у: *Актуелна питања кривичног законодавства (нормативни и практични аспекти)*. XLIX редовно годишње саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, Златибор – Београд: Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, Intermex, 88–124.
- Шкулић, Милан (2013). Нови Законик о кривичном поступку – очекивања од примене, *Нова решења у казном законодавству Србије и њихова практична примена*. 50. редовно годишње саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, Златибор – Београд: Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, Intermex, 33–68.
- Шкулић, Милан и Горан Илић (2012). *Реформа у ситилу „Један корак најпре-два корака назад“: нови Законик о кривичном поступку Србије*. Београд: Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије, Правни факултет Универзитета у Београду и Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу.
- Baker, John Hamilton (1971). *An Introduction to English Legal History*, London: Butterworths.
- Damaška, Mirjan (2006). Sudbina anglo-američkih procesnih ideja u Italiji, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, XIII, 1: 3–15.
- Kurtović, Šefko (1990). *Opća historija države i prava*. knj. II, Zagreb: Narodne novine, Pravni fakultet u Zagrebu.
- Langer, Maximo (2004). From Legal Transplants to Legal Translations: The Globalization of Plea Bargaining and the Americanization Thesis in Criminal Procedure, *Harvard International Law Journal*, XLV, 1: 1–64.
- Nikolić, Danilo (2014). Načela tužilačkog koncepta istrage kao osnova njene normative razrade (sa posebnim osvrtom na novi ZKP Srbije), у: *Tužilačka istraga: regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva i iskustva u primeni* (ur. I. Jovanović i A. Jovanović-Petrović), Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji, 33–41.
- Robinson, Olivia F.; Thomas D. Fergus and William M. Gordon (1985). *An Introduction to European Legal History*, Glasgow: Professional Books Limited.
- Škulić, Milan i Goran Ilić (2012). *Novi zakonik o krivičnom postupku: kako je propala reforma: šta da se radi*. Beograd, Udruženje javnih tužilaca iamenika javnih tužilaca Srbije.
- Tokvil, Aleksis Klerel de (2002). *O demokratiji u Americi*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Zachariä von Lingenthal, Karl E. (1892). *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Головкин, Леонид Витальевич (2015б). Институт следственных судей: американизация путем манипуляции,
http://rapsinews.ru/legislation_publication/20150320/273362096.html

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CONTEMPORARY REFORM OF THE CRIMINAL PROCEEDINGS
 IN THE REPUBLIC OF SERBIA: LEGAL HISTORY VIEW

by

ZORAN ČVOROVIĆ

University of Kragujevac, Faculty of Law
 Jovana Cvijića 1, Kragujevac, Serbia
zoranrcvorovic@gmail.com

SUMMARY: This article aims to review some solutions in the Criminal Procedure Code (CPC) from 2011, which represents breaking with former Serbian and Yugoslav tradition in criminal proceedings. These are, primarily, novelties related to opportunism in prosecution, plea bargaining and presentation of evidence by parties that all devalue principles of material truth determination in proceedings.

This work establishes connection between the aforementioned solutions of Serbian legislator and the development of continental European criminal proceeding over centuries. Comparative historical legal analysis of these norms in the Serbian CPC begins with the key turning point in the development of the continental European criminal proceedings – suppression of the adversarial system by the inquisitorial proceedings in the XVI and XVII centuries. As this change has been closely related to the transition of, up to then, dominant type of states (feudal mosaic states to absolute monarchies), these modern changes in criminal proceedings are analyzed not only from the point of view of criminal procedure evolution, but also from the point of view of the evolution of states.

In England, country of origin of Anglo-Saxon civilization, the old adversarial system was not transformed into inquisitorial, contrary to the development of the continental criminal proceedings. This transformation was prevented by Puritan revolution, similarly as it prevented the transformation of English state into absolute monarchy. Continental and Anglo-Saxon criminal proceedings have developed as two completely separate systems since then.

This article further elaborates some of the key criminal law traditions in continental criminal proceedings and substantive criminal law which resulted from the introduction of the inquisitorial proceedings: development of complicity and guilt as institutes, final suppression of self-representation, incrimination of false testimony and perjury. These are directly related to the active role assigned to court in inquisitorial proceedings, and to court's obligation to determine material truth. Changes in the role of court also result from the change of states; while weak feudal states were satisfied with passive courts, powerful absolute monarchies demanded courts with active role in all phases of proceedings.

Modern Americanization of some European proceeding regulations, as it is the case in Serbia, brings discontinuation in legal proceeding tradition of these states, but also,

necessarily, influences regression into domination of adversarial proceedings characterized by passive court. In continental tradition it also consequently indicates a weak state.

KEYWORDS: Serbia, CPC, principle of material truth, partisan presentation of evidence, opportunism of prosecution, plea bargaining, reception, Americanization of judicial proceedings

ИНСТИТУЦИЈА АПЕЛАЦИЈЕ У ПРАВНОМ СИСТЕМУ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА ТОКОМ ТРАНЗИЦИОНОГ ПЕРИОДА

МИРОСЛАВ ПАВЛОВИЋ

Универитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
miroslav.pavlovic@ff.uns.ac.rs

ОГЊЕН Ж. КРЕШИЋ

Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35, Београд, Србија
ognjen.kresic@bi.sanu.ac.rs

САЖЕТАК: Институција апелације представља један од основних принципа организације Османског царства и темељних институција исламског правног система, која се заснива на схватањима принципа праведности, односно принципу правне сигурности и универзалне доступности правде за све поданике државе. Процес децентрализације Османског царства током транзиционог периода (XVII–XVIII век) условио је промену односа центра и периферије, где је управо институција апелације кроз шик-јајет, односно ахкјам администрацију доживела наглу експанзију, посебно после 1742. Рад представља покушај анализе процеса експанзије институције апелације и њене реалне функције у правном систему с једне стране, односно одређивање њене улоге у протополитичким сукобима на локалу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Османско царство, транзициони период, институција апелације, ахкјам администрација, политичке иницијативе

Пространа и разноврсна територија, насељена народима различитих култура и традиција, дубоко су одредили све аспекте функционисања Османског царства. Од организације централне власти до провинцијске администрације, од пореског система до војске, прилагођавање стално променљивој ситуацији била је једна од константи које су водиле османске владаре. Правни систем успостављен у османским областима представљао је резултат управо те борбе да се установе темељи за успешну контролу

над нехомогеним Царством. Основу правног система у Османском царству чинило је исламско верско право – шеријат, које је несумњиво уживало неприкосновени престиж у оквирима државне идеологије. Државне власти само су теоријски могле имати улогу спровођења и чувања, а не и мењања или дорађивања правног корпуса који је као своје изворе имао свету књигу – Куран и суну, тј. традицију о поступцима и изрекама пророка Мухамеда. Поред њих, као основе верског закона прихватани су и законска аналогија и једногласност закључака правних стручњака. Стога су право да тумаче шеријат имале само особе с теолошко-правним образовањем, тј. припадници улеме¹. Исламско право познаје четири традиционалне школе тумачења шеријата, које су биле међусобно равноправне. Све су добиле називе према најистакнутијим правницима који су били међу њиховим оснивачима: Ханефи, Малики, Шафи и Ханбали. Муслимани су се према слободном избору могли обратити правним стручњацима било које школе. Ипак, у Османском царству ханефитска правна школа имала је статус државно признате, и њена правна тумачења примењивана су у кадијским судовима. Разлог томе је нешто флексибилнији приступ ханефитских правника тумачењу одређених правних одредби.

Иако је чињеница да је као основни правни систем прихватано верско право могла представљати ограничење, па и непремостиву препреку ефикасном управљању било којом државом, а посебно пространим царством, шеријат је у себи садржао карактеристике које су омогућиле превазилажење тог проблема. Наиме, у време формулисања шеријатских одредби прихваћен је поглед на право који се заснивао на то да је пажња поклањана најпре томе да ли су одређени поступци или односи супротстављени вери и моралу или не. Ако то нису били, за саме вернике техничке стране правног система нису биле од важности. То је од самог почетка отворило могућности за укључивање, и касније прилагођавање, правних одредби и административних институција области на које се постепено ширила муслиманска власт, као и за давање могућности исламским правницима да договором изналазе нова правна решења [Schacht 1982: 19–20, 65–71; Imber 2002: 216–225].

Исламски стручњаци за право улагали су огромне напоре у тумачење различитих одредби права, често водећи расправе око фиктивних случајева за које је постојала мала вероватноћа да се могу остварити у реалности. То је омогућило да се временом изнађу начини како да се поједине праксе, за које би се могло утврдити да су противне шеријату, заодену у прихватљив правни оквир. Примери тога су узимање камате и посебно важно питање доказног материјала у кривичним парницама [Gerber 1994: 15–16]. Под тим се мислило пре свега на формализовање употребе писаних докумената као доказа, с обзиром на то да је шеријат неприкосновену предност давао усменом сведочењу. Због тога су се учесници парнице

¹ Улема (једн. алим) је збирни назив за особе које су стекле образовање у исламским теолошким наукама, и имале право да раде као наставници, кадије, правни стручњаци, верски достојанственици. С обзиром на то да су за свој рад добијали плату од државе, спадали су у део становништва ослобођен од плаћања пореза, тзв. класу аскера [Agoston 2009: 577–578].

трудили да обезбеде сведоке који ће потврдити веродостојност података забележених у документима [Gerber 1994: 37–38, 47–48; Ergene 2004: 473–474]. С тиме је повезана и важност посебне врсте сведока карактеристичне за исламске судове – сведока самог правног чина (*ṣuhud ul-hal*). Они нису износили сведочења везана за конкретни случај вођен пред кадијом, већ су својим присуством, и каснијим бележењем њихових имена после судске одлуке, гарантовали исправност судског процеса. Такође, кадије су као службеници распоређени од стране централне власти на одређени рок, поседовали ограничено познавање ситуације на локалу, и присуство како локалних угледника тако и људи упознатих с околностима случајева расправљаних на суду, омогућавало је боље функционисање суда. Међу члановима *ṣuhud ul-hal* могли су се стога наћи и немуслиманци, уколико је кадија сматрао да је за тим постојала потреба [Jennings 1978a: 143–145; Jennings 1979: 162; Ergene 2003: 25–30; Крешић 2014: 28–33].

Као што је већ наглашено, правни систем исламских држава није се искључиво састојао од шеријатских одредби, већ је омогућавао да се паралелно с верским правом, које је представљано као оквир целокупног права, развија и световно право у комбинацији с традиционалним правним одредбама из преисламског периода (канун). Османско царство је, настављајући традиције старијих исламских држава, даље развило овакав систем. Владар је својим наредбама стварао нове законске прописе који нису замењивали, већ допуњавали шеријатско право. Укључивањем различитих правних и судских традиција наслеђених од освојених народа, непрестано је усложњаван османски правни систем. Таквим усложњавањем заправо је омогућавана ефикаснија управа, и већа прилагодљивост разноврсним приликама које су владале у различитим деловима државе. Треба истаћи да, не само да су поједине законске одредбе претходних држава ушле у османски правни систем, већ су османске власти дозволиле постојање својеврсне судске аутономије за своје немуслиманске поданике.

Зимијама² је било допуштено да решавање међусобних спорова решавају или договорно, или пред црквеним или рабинским судовима. Наравно, услов је био да ниједан муслиман није био умешан, у супротном постојала је обавеза да се спор изнесе пред кадијски суд. Важно је истаћи да је према исламском правном схватању, држава аутоматски покретала судски спор само у случају тзв. злочина против бога (*hudud*), који су обухватили већином верске прекршаје те се нису ни могли односити на зимије, осим злочина крађе и разбојништва. Сви остали прекршаји посматрани су као приватни спорови између две стране, те је решавање спорова договором била раширена појава. Ипак, зимије нису увек користиле привилегију да спорове решавају међу собом, и обраћали су се кадији и када то од њих није захтевано. Разлоге такве праксе могуће је потражити у неко-

² Под тим именом подразумевали су се припадници монотеистичких религија који су прихватањем власти исламских владара и плаћањем посебног пореза (џизје) стицали право на живот, личну слободу, имовину и слободу вероисповести. Ипак, прописивањем бројних ограничења и правила понашања и одевења, држава је потврђивала да зимије нису равноправни муслиманским поданицима [Фотић 2005: 27–71].

лико објашњења. Као државна институција кадијски суд је могао гарантовати, бар теоријски, да ће одлуке донете на њему бити подржане од стране централне власти и спроведене, за разлику од договора у оквирима заједнице. Такође, пракса издавања писаних потврда кадијских одлука и њиховог истовременог бележења, олакшавала је доказни поступак у случају поновних спорова по истом питању. Поред тога, понекад су зимије процењивале да ће применом шеријатских одредби задобити повољније решење свог случаја [Jennings 1978a: 250–255; Gradeva 1997: 40–41, 57–62; Al-Qattan 1999: 432–436; Kermeli 2012: 347–351]. Карен Берки ипак истиче да „слика мноштва судских система који имају аутономију није одговарајућа, јер је политика правног плурализма била контролисана и организована из центра, с циљем да, иако одражавајући разноврсност могућности, кадијски суд увек задржава најважније место.“ На тај начин обезбеђивана је у исто време аутономија различитих заједница али и могућност да се пређу чврсто успостављене међурелигијске границе [Barkey 2013: 84, 93–94].

Због тога постаје јасно да је институција која је била од највећег значаја за спровођење правних одредби био кадијски суд. Кадије су својим теолошко-правним образовањем и овлашћењем од стране државе, стицале право да пресуђују на основу верског и световног права. Иако су злоупотребе биле могуће, у теоријском смислу њима је гарантована потпуна аутономија у односу на провинцијске власти, али и на централне, јер наредбом из Истанбула није могло бити прописано како ће кадија пресудити већ је само могло бити захтевано да се суђење поново спроведе, или да се случај пребаци на другог кадију [Heyd 1967: 10–11; Jennings 1978b: 138–142; Ginio 1998: 191–200; Imber 2002: 216–225]. Пресуђивањем у парницама није се завршавао делокруг деловања кадија. Свака наредба послата у провинцију морала је бити заведена у једној врсти протоколарних књига – *сицили*, које је водио локални кадија. Поред тога, како је већ напоменуто, он је у сициле бележио и сваку своју пресуду, као и уговоре који су склапани у суду. Кадија је био повезан и с провинцијском администрацијом и њеним дужносницима, посебно кад су били у питању снабдевање војске, одржавање путева и утврђења и прикупљање пореза [Gradeva 1999: 179–187].

Овако разноврсна и широка овлашћења давала су кадијском суду посебан положај међу државним институцијама и чинила да он међу султановим поданицима постане својеврсни симбол државне власти. Кадије су спајајући државно-правни и верски ауторитет постајали главни посредници између централних власти и становника провинције. Када се у обзир узме пресудна важност концепта праведности као основе легитимности владара у Османском царству, уочава се и значај кадије који је како у симболичком тако и у практичном смислу омогућавао да се и у провинцији спроведе праведна власт владара. Управо је исламска теорија као једну од важних ставки истицала важност идеје да свака особа и свака друштвена група (војска, улема, раја³) има своје тачно утврђено место у

³ Под термином раја (једн. рајетин) у Османском царству су се подразумевали сви становници који су плаћали порезе и нису били део државних институција [Faroqhi 1995: 403–406].

оквиру државе, а на владару је било да *йраведном влашћу* осигура њихову сигурност и добробит. Владарева власт је немогућа без снаге војске, која са своје стране не може постојати без богатства; раја је та која производи богатство, што им је омогућено владавином правде; праведне власти нема без хармоније, а она се заснива на владавини верског права, чији је главни ослонац султанова власт. Тиме се затвара тзв. *круџ йравичности*, један од темељних појмова исламске политичке идеологије. У Османском царству овакав вид легитимације султанске власти био је тим важнији, јер се Османова династија није могла похвалити, и поред различитих покушаја измишљања традиције, повезаношћу с ранијим исламским владарским породицима, и посебно пророком Мухамедом. Због тога је посебно истицана важност ефикасне и снажне султанске власти као темеља владарског ауторитета [Aksan 1993: 53–55; Gerber 1994: 63–64; Karateke 2005: 18–23; Hagen 2005: 65–66; Barkey 2013: 90–91].

У систему у којем је владар главни заштитник и спроводитељ правде, институција апелације у централној власти имала је природно велики значај. Ослањајући се на исламску традицију, али и племенско наслеђе, у Османском царству је сваком поданику, без обзира на то којој је друштвеној или верској групи припадао или где је живео, било гарантовано право да се може молбом или жалбом обратити самом султану [Karateke 2005: 38–39]. То је могло бити учињено лично, одласком у Истанбул, али и писменим представкама, тзв. арзухалима (*arz-i hal*). Свака је представка пролазила кроз бирократски апарат, где су се подаци проверавали у документацији доступној централној архиви, а затим слали на увид најчешће царском дивану, или у изузетним случајевима самом султану. На основу сакупљених података, издавана је наредба, која је прослеђивана најчешће кадији под чијом се јурисдикцијом налазила особа која је представку упутила.

Покретање апелације, није могла бити лична, независна иницијатива, јер је свака жалба значила иступање против власти, против везира-санџакбега и што је још опасније, против његових представника у локалној средини, где је људски живот мање вредео и где је могао брзо бити изгубљен, пре него што жалба напусти провинцију. Сâм систем је очигледно осигуравао безбедност. У томе се огледа извештајни аспект политичког процеса. Жалба без патроната се чини немогућом мисијом у систему апсолутног монопола власти на локалу, јер је усмерена против оних који контролишу власт и, коначно, који контролишу кадију, као јединог који је судску одлуку могао преиначити у складу с османским схватањем исламског права. У екстремнијим случајевима, појединачним и конкретним жалбама локализованог карактера патронат је најизгледнија опција, заштита неког моћнијег чији су интереси били угрожени, ометањем његовог експонента. У већини случајева само припадање групи је представљао заштитни механизам за иступање против одређеног сегмента владајућег система. Свако јавно иступање представљало је захтев за принципом видљивости групе, као вид њене политичке репрезентације, без обзира на исход поступка, који често никоме није био од веће важности. При томе не би

требало занемарити појединачне интересе који су задовољавани под заштитом груписања, што није редак феномен, напротив. Овакве случајеве досадашња истраживања нису посматрала као вид политичког деловања, што није сасвим оправдано становиште. Низ жалби спахија⁴ (чак и заима) са захтевом доделе новог земљишног поседа услед опустелости претходног, не може се посматрати као појединачна иницијатива без уплива политичког фактора. Најпре зато што је сама пракса прихваћена и у складу с тим успостављен је одређени механизам бирократског деловања. Спахија се није жалио путем одређеног издвојеног случаја, иако то у појединачним документима изгледа тако, већ као део механизма који му је гарантовао одређено право, резервисано за саму припадност. Политика централне власти, која је тражила механизме за успостављање система гарантоване исплате тимарских приноса, представља значајно питање на релацији центар–периферија. Пописни дефтери указују да није могуће остварити пројектоване приносе са земље, али ахкјам дефтери сигнализирају егзистенцију читаве земљишне администрације и компликованог бирократског механизма, који је успостављен у циљу јачања спахија на локалу [TKGM. TADB. TTD. No. 17; No. 18]. По свему судећи, централној власти је одговарало јачање ове групације као сигурне опозиционе силе владајућем поретку на локалу, а то је већ само по себи политичко питање.

Током транзиционог периода (17–18. век) не говори се о класичном систему апелације, већ о новом изуму, ахкјам администрацији, односно експанзији ове институције. Поставља се питање да ли је до тога дошло због повећаног притиска с локала или је центар власти инаугурисао нови систем као нови вид легитимације пред поданицима у тренутку децентрализације? Империјална видљивост морала је бити осигурана на сваки могући начин пред поданицима, рајом и берајом, те би овај вид појачаног администрирања требало сматрати још једним у низу изума центра власти. Систематско проучавање процеса апелације у Османском царству није заживело у потребној мери. Иако су крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. века, водећи османисти епохе Халил Иналцик (Halil İnalcık) и Суреја Фароки (Suraiya Faroqhi) указали на њихов значај, све до почетка 21. века није било већег одјека. У почетку је преовладавало мишљење да је експанзија ахкјам администрације узрокована патримонијализмом, односно како то Фатма (Fatma Acun) и Рамазан Ађун (Ramazan Acun) дефинишу: екстремним случајем патримонијализма званим султанизам. Теорија о централистичкој бирократији која има тежњу за *Gleichschaltung* методама контроле империјалног простора постепено су напуштане, уступајући место идеји о рационалности османске политике,

⁴ Спахије су војници, пре свега коњаници, који су у замену за војну службу добијали на уживање приходе са одређеног земљишног поседа, тимара, док су јаничари били припадници стајаће војске, обучавани од стране државе и размештани по потреби у провинцијама царства. До 18. века спахије су скоро у потпуности изгубиле сваки војни значај, док су одреди јаничара сталним увећавањем броја припадника престали да буду елитне јединице регрутоване девширмом, и претворили се у важан политички чинилац. С друге стране, јерлије су били одреди мобилисани међу становништвом провинције од стране провинцијалних власти [Imber 2002: 252–286].

која би се могла подвести и под прагматичко управљање. Постоји више врста дипломатичких форми шикјајет дефтера под којима се подразумевају и ахкјам. Најпре, као што Иналчик указује, реч је о арзухалима, односно оригиналним жалбама, које су најчешће сачињене код кадије или би бар то требало очекивати. Рани ахкјам дефтери, из 16. века својим дипломатичко-палеографским карактеристикама изузетно се разликују од каснијих (насталих после 1742) [Acun 2007: 125–131; İnalçık 1988: 33–54]. Осим тога, њихова намена је такође нешто измењена у каснијем периоду. Принцип легитимитета власти остао је као једно од битних питања, али су у међувремену настала још два значајна елемента, контрола фракција у провинцији и пораст значаја бирократије. Принцип праведности био је у искључивој надлежности царског дивана, али је све даље послове преузимала администрација великог везира – Порта (sic!)⁵. Пораст значаја бирократије познато је питање у студијама османистике, али се експанзија ахкјам администрације није доводила у везу с јачањем положаја реискулутаба, који је непосредно био задужен за контролу ових послова. Институција реиса је управо у другој половини 18. века постала регрутна база за највише положаје у османском управном систему, коју будући велики везири готово да нису могли заобићи. Око ове институције се интензивирају политичке борбе, док саме канцеларије унутар Порте почињу да интензивирају послове и што је значајније, започињу експанзију⁶. Принцип праведности, послужио је као одличан полигон за истицање важности једног бирократског поступка, који је отпочео измишљање традиције. Почетком 16. века, готово да није забележена ниједна жалба из Смедеревског санџака, док је из румелијских санџака годишње долазио махом по један арзухал, највише четири [Acun 2007: 135–136]. Средином 18. века број жалби из Смедерева није био испод 20 годишње а ишао је и до 50, док је с простора Румелије било преко 1.000 жалби годишње. У досадашњој историографији није истраживана узрочна веза експанзије система апелације и бирократизације османске управе. Иако је архивска грађа често непоуздан савезник и застрашујуће немушта у одсудним тренуцима, стиче се утисак да је уз све прерогативе апсолутне власти у санџаку, која је поверена везиру, централна власт изналазила механизме индиректне контроле. Ахкјам администрација је, како то закључује и Нора Лафи, омогућавала директан контакт урбане елите и централне администрације [Lafi 2011: 73–82]. Морало би се размотрити питање егзистенције директног контакта локалне и централне бирократије, где је део локалне администрације директно и непосредно служио интересима центра власти.

⁵ Царски диван било је тело састављено од највиших чиновника Царства, предвођених, у одсуству султана, великим везиром. Они су водили све текуће послове и доносили најважније одлуке, које су потом подношене на одобрење владару. Термин *Порџа* представља превод османског термина *bab* (капија, врата), и односио се првобитно на царски диван, који је заседао у близини друге капије султанове палате. Касније, посебно у 18. веку, тим термином означаван је диван великог везира [Imber 2002: 154–176].

⁶ За ахкјам администрацију, као и комплетну шикјајет и мухиме била је задужена Бејлик канцеларија (службени назив: *Divan-ı Hümayun Kalemî*) [Ahışali 2001].

У новије време изразита државоцентрична позиција османистике трпи критике, због чега се и саме политичке иницијативе морају посматрати као покушај сагледавања акција провинције независно од контроле центра власти. Признавањем аутономног деловања, макар и кроз вид иницијатива отвара се питање протоцивилног друштва, како га одређује Антонис Анастасопулос (Αντώνης Αναστασόπουλος). Уважавајући социолошки аспект посматраног појма, историчари преузимају дефиницију Јиргена Коке (Jürgen Kocka), који под цивилним друштвом подразумева специфичан тип социјалне акције [Kocka 2004: 68–69]. Прихватањем оваквог становишта османски поданици, бивају третирани кроз призму њиховог активног деловања, које се означава као аутономно. Тиме се најпре критикује полазиште о свемогућем центру који врши контролу свих активности провинције, чиме је и деловање периферије сведено на реакцију која се од ње тражи. Више није могуће сматрати османски бирократски апарат као продужену руку власти нити врховног арбитра. Социјално политичке промене условљене процесом децентрализације условиле су наметање парадржавних структура, чиме је и сâм однос моћи био константно подложен променама. Деловање одређених групација, најчешће је успостављано под привидом легитимитета институција старог поретка, чији су положај више или мање легално заузимале. Аутономија деловања била је свакако развијенија него што се то до сада сматрало. Сâм поредак власти је постојећи институционални оквир употребљавао као привид у који је уклапано политичко деловање. Уколико је један систем власти, без обзира на његову маргиналну локалну улогу, представљао у пуном смислу значења, потпуни симулакрум, тим пре је значајно његово позивање на легитимитет. Нимало случајно, како то сугерише и Суреја Фароки, политичка активност је блиско повезана с појмом легитимитета. Зато је сâм начин покретања и вођења политичке иницијативе показатељ њене друштвене улоге. Мало је вероватно да су покретачи жалбе султану рачунали на задовољење правде. Сваком познаваоцу османског правног система јасно је да виши судски орган није могао преиначити пресуду, већ једино сугерисати њено поновно разматрање. Не преостаје ништа друго него овакав вид акције посматрати као политичку демонстрацију, која је имала за циљ обезбеђење додатног легитимитета током судског процеса, и која би на локалног кадију и све остале заинтересоване стране извршила снажан притисак у виду подстрека на деловање. Својеврсним видом институционализовања политичких иницијатива, показује се да је процес политичког деловања у претполитичким заједницама условљен не само локалним конфликтима, већ и аутономијом деловања друштвених формација које су могле мењати свој социјални статус и политичке улоге. Околности настанка ових процеса означени су појмом протоцивилног друштва, чије су формације у складу с Кокином дефиницијом успостављене на принципу самоорганизовања [Farooqi 1992: 1–39; Anastasopoulos 2012: 440–450].

У контексту анализе друштвених формација, значајно је освртање на тезе Мајкла Мана (Michael Mann), који друштво дефинише као „вишеструко испреплетане укрштајуће друштвено-просторне мреже моћи“.

Како је с једне стране истакнута потреба за разматрањем друштва као аутономне формације, тако је потребно избећи унитаристички приступ, друштво није систем, још мање тоталитет [Mann 1986: 1–2]. Како истиче Боаћ Ергене (Boğaç Ergene), појединци приступају различитим мрежама моћи, које обезбеђују социјалну матрицу интереса и савезништва базираним на њима. Ергене указује на немогућност егзистенције административних формација мимо одређеног социјалног консензуса. Још важније, сматра да је кадијски легитимитет морао бити заснован на комуналном одобрењу његових акција, као што ни локални угледници нису могли остајати изван структура власти. Слична тумачења отварају могућност пруступа политичким иницијативама као показатељу специфичности друштвених сукоба условљених политичким борбама различитих мрежа моћи. Како запажа Елени Гара (Ελένη Γκάρá), систем политичке репрезентације од стране ајана односно коцабаша (чорбација, кнезова) до 1770. је достигао такав ниво, да је било потребно измислити традицију (sic!). Јачање политичких елита је доводило до ескалације конфликта до те мере, да најчешће није могуће закључити где престаје политички протест а где почиње фракционализам [Ergene 2012: 391–394; Gara 2012: 412, 416–417].

Отпочињање процеса апелације подразумевало је ангажовање ученог правника који би саму жалбу саставио. Услуга је била наплаћивана, али није било тешко доћи до правника, с обзиром на то да су жалбу подносили становници градова и паланки. Учени правници су, у недостатку државних положаја, лутали провинцијом у потрази за послом. Често су жалбе састављале и моле, као истакнути угледни правници. Сама жалба је могла бити презентована царском дивану лично или је слато писмо – жалба (mektup – arzuhal) уз одговарајућу пратњу, што је сигурно читав поступак чинило скупљим. О карактеру допреме жалбе остали су забележени подаци у самим ахкјам дефтерима, у виду формулација *иослао је* (mektub gönderüb/arzuhal edüb) или је *сам дошао* (gelüb). Семе оригинале докумената администрација је заводио у посебне шикјајет фондове, док су концепти одговора уписивани у ахкјам. Постоје значајне разлике у терминима писма и арзухала. У првом случају жалбу је саставио учени правник изван правног система, док је арзухал издавао кадија. Свакако је обезбеђивање кадијиног пристанка да жалбу заведе у сицил било теже али уједно и значајније са становишта легитимитета и политичког ривалитета. Такви примери нису усамљени. Како сугерише Деметриос Папастаматиу (Δημήτριος Παπασταματίου), није увек локални кадија морао бити тај који издаје арзухал, већ су се заинтересовани могли обраћати суседним казума и тако подстицати локалне ривалитете. Контрола кадијске функције, како сугеришу наративни извори јесте била апсолутна, што би требало прихватити с резервом, али ти исти наративни извори сведоче да је кадијска функција била лицитирана и практично уступана на одређени период за новчану своту. Продаја функција је тиме могла обезбедити кадијама значајнији маневарски простор, јер нису морали да се базирају на власт мухафиза, већ на локалне прилике. Свакако да је преко муселима и субаша локални простор био контролисан од стране мухафиза, али је кадија

могао дати легалитет жалбама и самом жалбеном поступку [Papastamatiou 2012: 172].

Саме жалбе упућене царском дивану поседују одговарајућу устаљену правно-бирокаратску форму у којој се истичу неправда и зулум као основа обраћања највишој правној инстанци. Жалбе заправо само понављају добро познате паролe, којима се жели подстаћи на интервенцију, али се не могу тумачити изван оквира бирокаратске праксе, формализованог обраћања и навођења формално-правног повода који се у даљем тексту елаборира. Само обраћање царском дивану претпостављало је постојање неправде, за коју се тражи правна санкција. За разлику од старијих докумената, где се више инсистира на једном од два прилично различита термина, шеријату или кануну, овде су они подједнако заступљени, као део синтагме, јединственог правног поретка. Посебно су занимљиви одговори на жалбе, који су формулисани на Порти. Веома ретко долазило је до отвореног мешања у питања провинције, већ су се заповести сводиле на формулације: *забрањује се и одбија мешање часном зајовешћу Порте* (müdahale ettirilüb men' ü def'⁷ olmak babında emr-i şerifi), или веома слично: *забрањује се и одбија нејравда царским йисмом Порте* (ta'addileri men' ü def' olmak babında hükm-i hümayunum), *нејойребно мешање другоџ* (ahardan dahl olmak icab etmez), *зулум и нејравда о којима нису били обавешћени...* (zülm ü ta'addi hüsn olmadıkların bildirub), *обзнањује се забрана* ('azr eyledükin bildirub) *усйосйава йрава* (ihkak-i hak) итд. Порта је декларативно забрањивала кршење правног поретка али се најчешће није мешала у случајеве, дајући локалном кадији задатак: */нека оно/ щйю је незаконйщю буде сагледано у складу са щеријайщю и /нека буде/ усйосйављено йраво* (mahallinde şer'ile görilüb ihkak-ı hak olduđu). У складу са схватањима османског права, мешање у кадијску надлежност није било дозвољено. Независност кадијске функције, тиме је лако могла бити оправдање за нечињење виших органа власти. Османска правна пракса је у ранијем периоду бележила много снажније мешање и анулирање кадијских одлука. Посебно осетљива група жалби односила се на зулум, који је чинио одређени моћник/ци, односно злоупотребе под заштитом институционалног деловања. То заправо јесте екстремнији случај неправде, посебно ако су жалбу послали припадници локалног становништва – раје. Најчешће формулације у самим документима су помињани: *зулум и нејравда* (zülm ü ta'addi),⁸ *нејравда и йовреда* (ta'addi ve rencide). Код таквих случајева се помиње прилично снажна формулација: *йравна рейресија* (hak-ı müzalem). Чини се да није постојао ефикасан механизам којим би централна власт могла да контролише читав процес, услед чега је свако залагање остајало декларативно. Ипак наредба упућена у провинцију могла је представљати снажну потврду легитимитета локалним органима у даљим поступцима пореске администрације [BOA. A. DVNS. ANKR. d. 3/820]. У ретким случајевима био је именован мубашир (mübaşir), држав-

⁷ Често иду уз још један синоним: ta'arrüz.

⁸ Често уз синоним: gadr (неправда, тиранија).

ни представник са задатком испитивања одређеног случаја. Посебну заинтересованост власти и локала представљали су проблеми тимарских поседа. Најмање трећина жалби, односи се на питање тзв. малих поседа (*erbab-ı timar*), где је интервенција власти била неупитна. Овај поступак је очекиван с једне стране, јер је у питању проблем из надлежности саме централне администрације, која је тимаре и додељивала. Уколико спахија – поседник није могао да оствари пројектовани приход са свог поседа, ахкјам администрација је увидом у пописне дефтере, вршила замену поседа. Није познато колико је поменута супституција била ефикасна и то јесте посебно питање, нарочито ако се узме у обзир неефикасност тимарских поседа и немогућности остварења целокупне новчане припадљивости. Како није било формалног судског поступка, на који су се спахије жалиле, одговор је био афирмативан, а супституција одређивана у поступку жалбе, без пребацивања надлежности на локалну администрацију. Посебно су осетљиви случајеви узурпације, када се спахија жалио на узурпирана права, која су му додељена одређеним документом. Невезано за питање тимара, таквих жалби, које су упућивале бератлије, односно лица с документарном потврдом свог статуса или својих права, која су била нарушена (невезано за карактер докумената и права проистеклих из њих) доводила су до афирмативних одговора, који су саопштавани локалу на исти начин као и сви претходни случајеви. Диван је, дакле утврдио да су права нарушена и наређивао је локалној администрацији да поступи у складу са законом, шта год то представљало. Потребно је истаћи два занимљива парадокса, афирмативност одговора и једноставност бирократског језика [BOA. A. DVNS. ANKR. d. 6/922, 6/456. 6/145, 6/148].

Политичке иницијативе могу се условно поделити на иницијативе припадника владајуће групе (аскера) и иницијативе локалног становништва (раје). Код првих се издвајају две основне категорије. У самим ахкјам дефтерима лако их је препознати на основу формулације на почетку документа, којом се наглашава да је реч о малим поседима (*erbab-ı timar*). Сама формулација указује на шире значење, очигледно механизма добро познатог централној бирократији, чиме се потврђује теза о подстицању иницијатива с локала, који је центар непрестано вршио. Припадници владајуће класе, пре свега под патронатом припадности војном сталежу, покрећу процес апелације услед немогућности остварења пуног приноса с додељеног земљишног поседа или услед узурпације свог поседа. Ова два случаја наизглед не кореспондирају и потребно их је одвојено анализирати. Када је реч о проблемима новчаних удела, администрација их је решавала појединачно, лоцирајући проблем кроз анализу саме структуре поседа. Како је иницијатива долазила с локала нису ретки случајеви у којима су саме спахије указивале који део поседа је нерентабилан и саме предлагале одговарајућу замену. Ова врста жалби била је крајње спорадична јер је могла функционисати само неколико година, после чега је наступила сурова борба око земље и новца који је с ње потицао. Поље сукоба остаје тимар, као земљишни посед, али и порески приходи са земље, који се у документима јављају под термином зимет. Како је систем сакупљања

пореза функционисао у виду закупа, који су давани на лицитацијама, токови новца су се појављивали код самих закупа али и у виду кредитирања пореских закупа. Тиме је поље сукоба и злоупотреба проширивано на све могуће новчане токове. Све више се почела издвајати категорија привилегованих, који се у жалбама оптужују за злоупотребе, зулум и тиранију и који се понашају нескривено дрско и пред локалним кадијама. Помену-та група је деловала у складу с наређењима (бујурулдијама) локалних органа власти, везира и институције Београдског дивана. У османском правном систему документа централних органа власти теоријски су имала преимућство над оним локалне провенијенције, али жалбе из провинције настају због непоштовања овог узуса. У самој провинцији бујурулдије су прихватане као неприкосновене, што је узроковало правни хаос у којем је и сама правна несигурност продубљивана [BOA. A. DVNS. ANKR. d. 11/560].

Осим иницијатива владајуће групације не би требало изгубити из вида иницијативе локалног становништва. Као и у претходном случају појединачне иницијативе су настајале подстреком моћније групације односно институције. У питању су кнезови, као представници локалног становништва, који су имали задатак да непосредно прикупљају порезе и предају новац закупцима. Сваком злоупотребом илтизам система кнезови су остајали директно оштећени, због чега су имали устаљене канале комуникација са централном влашћу путем институције апелације. По свему судећи тај посао је обављала професионална група представника, која је износила представке царском дивану, прибавивши одговарајући сигнал с терена, од самих кнезова. Иако се у самим документима појављују имена оштећених сељака, реч је заправо о „полупрофесионалним заступницима“ [BOA. A. DVNS. ANKR. d. 22/536; 22/552; 22/618].

Институција апелације у Османском царству представља институцију исламског права у контексту система праведности као темељне дужности владара, али је своју експанзију испољила током касног транзиционог периода, када је процес децентрализације условио нове видове комуникација између центра и периферије. Може се сматрати да је неком врстом преговарања, како се истиче у теорији о империјама, успостављен иновативан механизам контроле центра над периферијом, макар и у смислу остварења легитимитета власти и легалитета институција и неформалних групација. Тиме је институција апелације крајње политизована, јер не само да није посматрана као институција османског права, нити је подносиоцима жалби било стало до позитивног решења, већ је употребљавана као механизам протополитичких сукоба на локалу. Мешање централне власти у ове процесе служило је успостављању привида империјалне контроле и присуства империје на локалном подручју, које више није могла ефективно да контролише. Успостављањем заједничких интереса дефинисан је канал комуникација који је османским субјектима омогућавао да кроз форму симулакрума остваре принципе сопствене репрезентације.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Крешић, Огњен (2014). „Хришћани као сведоци чина (*şuhud ul-hal*) на кадијским судовима у Османском царству“, *Зборник Мајице српске за историју*, 89: 23–34.
- Фотић, Александар (2005). „Између закона и његове примене“, у: Фотић, Александар (прир), *Приватни живот у српским земљама у освиј модерној доба*, зборник, Београд: Clio, 27–71.
- Acun, Fatma and Ramazan Acun (2007). Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in Early 16th Century, *Etudes Balkaniques*, 2: 125–148.
- Ágoston, Gábor (2009). “Ulema”, in: Ágoston, Gábor and Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York: Facts on File, Inc.: 577–578.
- Ahışhali, Recep (2001). *Osmanlı Devlet Taşkilatında Reisülküttablık*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Aksan, Virginia (1993). Ottoman Political Writing, 1768–1808, *International Journal of Middle East Studies*, 25: 53–69.
- Al-Qattan, Najwa (1999). *Dhimmi* in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination, *International Journal of Middle East Studies*, 31: 429–444.
- Anastasopoulos, Antonis (2012). The Ottomans and Civil Society: A Discussion of the Concept and the Relevant Literature, in: Antonis Anastasopoulos (ed.), *Political Initiatives “From the Bottom Up” in the Ottoman Empire*, Rethymno: Crete University Press: 435–453.
- Barkey, Karen (2013). Aspects of Legal Pluralism in the Ottoman Empire, in: Ross, Richard, Benton, Lauren (eds.), *Legal Pluralism and Empires, 1500–1850*, New York: New York University Press: 83–107.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, Bab-ı Asaî, Divan-i Hümayun Sicilleri, Rumeli Ahkam Defterleri (BOA. A. DVNS. AHKR. d.)
- Çakır, Baki (2009). “Tax Farming”, in: Ágoston, Gábor, Masters, Bruce (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York: Facts on File, Inc.: 555–557.
- Ergene, Boğaç (2003). *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire. Legal Practice and Dispute and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652–1744)*, Leiden–Boston: Brill.
- Ergene, Boğaç (2004). Evidence in Ottoman Courts: Oral and Written Documentation in Early-Modern Courts of Islamic Law, *Journal of the American Oriental Society*, 124, 3: 471–491.
- Ergene, Boğaç (2012). Legal History “From the Bottom Up”: Empirical and Methodological Challenges for Ottomanist, in: Antonis Anastasopoulos (ed.), *Political Initiatives “From the Bottom Up” in the Ottoman Empire*, Rethymno: Crete University Press: 381–398.
- Faroghi, Suraiya (1992). Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation (1570–1650), *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35: 1–39.
- Faroghi, Suraiya (1995). “Ra’iyya”, in: *Encyclopaedia of Islam*, Leiden: Brill: 403–406.
- Gara, Eleni (2012). Patterns of Collective Action and Political Participation in the Early Modern Balkans, in: Antonis Anastasopoulos (ed.), *Political Initiatives “From the Bottom Up” in the Ottoman Empire*, Rethymno: Crete University Press: 399–433.
- Gerber, Haim (1994). *State, Society and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective*, Albany: State University of New York Press.
- Genio, Eyal (1998). The Administration of Criminal Justice in Ottoman Selânik (Salonica) during the Eighteenth Century, *Turcica*, 30: 185–209.
- Gradeva, Rossitsa (1997). Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century, *Islamic Law and Society*, 4, 1: 37–69.

- Gradeva, Rossitsa (1999). The Activities of a Kadi Court in Eighteenth/Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık, in: Kate Fleet (ed.), *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oriente Moderno, n.s. XVIII (LXXIX), 1: 177–190.
- Hagen, Gottfried (2005). Legitimacy and World Order, in: Karateke, Hakan, Reinkowski, Maurus (eds.), *Legitimizing the Order. The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden–Boston: Brill: 55–83.
- Heyd, Uriel (1967). Kānūn and Sharī‘a in Old Ottoman Criminal Justice, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, III, 1: 1–18.
- Imber, Colin (2002). *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*, New York: Palgrave MacMillan.
- İnalçık, Halil (1988). Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar’lar, *Osmanlı Araştırmaları*, VII–VIII: 33–54.
- Jennings, Ronald (1978a). Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records. The Sharia Court of Ottoman Kayseri, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 21, 3: 225–293.
- Jennings, Ronald (1978b). Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri, *Studia Islamica*, 48: 133–172.
- Jennings, Ronald (1979). Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th C. Ottoman Kayseri, *Studia Islamica*, 50: 151–184.
- Karateke, Hakan (2005). Legitimizing the Ottoman Sultanate: A Framework for Historical Analysis, in: Karateke, Hakan, Reinkowski, Maurus (eds.), *Legitimizing the Order. The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden–Boston: Brill: 13–52.
- Kermeli, Eugenia (2012). The Right to Choice. Ottoman, ecclesiastical and communal justice in Ottoman Greece, in: Woodhead, Christine (ed.), *The Ottoman World*, London–New York: Routledge: 347–361.
- Kocka, Jürgen (2004). Civil Society from a Historical Perspective, *European Review*, 12/1: 65–79.
- Lafi, Nora (2011). Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire, in: E. Özdalga, S. Özervarlı, F. Tansuğ (eds), *Istanbul as Seen from a Distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire*, Istanbul: Swedish Research Institute in Istanbul: 73–82.
- Mann, Michael (1986). *The Sources of Social Power, Vol. 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Papastamatiou, Demetrios (2012). The Right of Appeal to State Intervention as a Means of Political Mobilization of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the Eighteenth-Century Morea (Peloponnese), in: Antonis Anastasopoulos, *Political Initiatives ‘From the Bottom Up’ in the Ottoman Empire*, Rethymno: Crete University Press: 165–190.
- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü – Ankara, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defterler (skraćeno: TKGM. TADB. TTD).

THE INSTITUTION OF APPELATION IN THE LEGAL SYSTEM OF THE OTTOMAN EMPIRE DURING THE TRANSITIONAL PERIOD

by

MIROSLAV PAVLOVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia
miroslav.pavlovic@ff.uns.ac.rs

OGNJEN Ž. KREŠIĆ

Institute for Balkan Studies, SASA
Knez Mihailova 35, Belgrade, Serbia
ognjen.kresic@bi.sanu.ac.rs

SUMMARY: The institution of appellation represented one of the basic principles of the organization of the Ottoman Empire, as well as one of the principal institutions of the Islamic legal system. It was based on the concept of a just rule, or in other words, the principles of legal security and universal access to justice for all subjects of a state. The decentralization process in the Ottoman Empire during the transitional period (XVII–XVIII centuries) caused a change in the relations between center and periphery. That stirred an abrupt expansion of the institution of appellation through the *şikâyet* (or *ahkâm*) administration, especially after 1742. This paper attempts to analyze the process of expansion of the institution of appellation and its real role in the Ottoman legal system. On the other hand, the goal of the research is also to position it inside the framework of the provincial proto-political struggles.

KEYWORDS: Ottoman Empire, transitional period, institution of appellation, *ahkâm* administration, political initiatives

ЗАШТИТА ПРАВА НА ПРИВАТНОСТ У ВЕЗИ СА КРИВИЧНИМ ПОСТУПКОМ

МИЛАНА ПИСАРИЋ

Универзитет у Новом Саду, Правни факултет
Трг Доситеја Обрадовића 2, Нови Сад, Србија
mpisaric@pf.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Одредбама кривичног процесног права нужно је надлежним органима дати овлашћења потребна за адекватно реаговање на изазове савремених облика криминала, у смислу омогућавања употребе техника и метода информационе технологије, јер би, у супротном, поједина кривична дела било немогуће, односно уз знатне потешкоће открити и доказати. Ипак, свеобухватан и неселективан надзор комуникација и понашања појединаца не може бити оправдан ни интересима кривичног поступка. С обзиром на то да потребне мере и радње могу бити високог степена интрузивности, приликом прописивања овлашћења надлежних органа потребно је водити рачуна о одређеним ограничењима, чији је циљ спречавање самовоље у поступању, у смислу неоправданог и прекомерног задирања у гарантована права приватности, а уз потребу критичког преиспитивања услова неопходности таквих овлашћења у демократском друштву.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: кривични поступак, информационе технологије, право на приватност, заштита података о личности

УВОД

Након терористичких напада током прве деценије 21. века, прописивање посебних оперативних и процесних овлашћења потребних за сузбијање тешких облика криминалитета постало је законодавни тренд у великом броју држава, као вид репресивног реаговања (али и са проактивним елементима) на повећан ризик по општу безбедност. За прописивање интрузивних специјалних истражних техника у циљу јачања механизма кривичног правосуђа за одговор на претње тероризма и других нарочито тешких кривичних дела била је обезбеђена подршка јавности. Могућности надзора активности грађана са развојем технологије постајале су све шире: од прислушкивања статичног телефона, пресретања електронске

поште, праћења преко паметних мобилних телефона са GPS додатком, до надзора у реалном времену VoiP комуникација и употребе техника предиктивног профилирања корисника и слично. Истовремено, огромне количине личних података корисника интернета се прикупљају и обрађују од стране различитих актера (при чему се подаци разним техникама укрштају и сравњују) кроз различите механизме којих појединац често није ни свестан. Како се радње све већег броја кривичних дела предузимају у техничком окружењу у ком наступају и њихове последице, може се рећи да је *ујошребa информационих тeхнологија* (без које радње не би ни могле бити извршене) *бијћна карактeристикa* савремених облика криминалитета, па је за *ошкривање и доказивање ових кривичних дела неошходно шримениши ушраво мeшодe и тeхникe информационих тeхнологија*. Међутим, постоји дилема је да ли приликом регулисања природе и обима овлашћења надлежних органа откривања и доказивања кривичних дела *дозволиши шримену шоменушних мeшодa и тeхникa*, те да ли поћи од реактивног или проактивног приступа, како се не би створио орвелијански систем електронског надзора у телекомуникационом окружењу. *Омошћућавање некрисшичкe шримене* напредних метода и техника надзора и праћења активности корисника, у чијим свакодневним активностима је све присутније ослањање на информационе технологије, створило би *реалну ошасносш од шроширивања и шродубљивања обухвашa сфера живошa које се надшледају*, у много већем обиму од легитимног надгледања у оквиру концепта проактивности и стварања својеврсног потпуног и паноптичког надзора података о личности (тзв. *dataveillance*) [Clarke 1998: 498]. Овакво поступање надлежних органа кривичног поступка не може се правдати чак ни потребама супротстављања најтежим облицима кривичних дела. Како ове технологије омогућавају надзор са високим степеном интрузивности у приватну сферу појединаца, неопходно је *ушосшавиши баланс* у њиховом прописивању и примени у сврху сузбијања кривичних дела, односно, од пресудног значаја је пронаћи одговор на питање *на који начин шосшшшши равнотeжy између индивидуалних инштереса* (заштите права приватности и података о личности) и општег интереса (прикупљање доказа за потребе кривичног поступка). Пред државом је изазов како да одговарајућим правним оквиром обезбеди да *надзор акшивносшш* које се остварују употребом савремених метода и техника (пресретање комуникација, надгледање и праћење, задржавање података, дешифрација и др.) за потребе спречавања и откривања кривичних дела и гоњења учинилаца *буде у балансу са зашшшшшшм шрава на шривашиносш*. Како би се постигла неопходна равнотежа између интереса кривичног поступка и интереса (и права) окривљеног и других лица у поступку, *релеваншшна су не само ошраничења обухвашa шриликом шроисивања овлашћења*, те *врсшa радшш* које су органи овлашћени да предузму, него и *начин ошшваривања шшх овлашћења*. Да би подаци о личности, који се прикупљају ради откривања и доказивања кривичних дела, могли да буду искоришћени као доказ у кривичном поступку, потребно је на одговарајући начин уредити дужност надлежних органа да воде рачуна о томе да приликом предузимања радшш

и мера, не повреди права појединаца у вези са прикупљањем и обрадом тих података у складу са важећим прописима на националном и међународном нивоу [Asinagu 2004: 235]. Имајући у виду наведено, приликом прописивања процесних овлашћења, *нужно је посебну пажњу посветити заштити права која могу бити погођена предузимањем радњи и мера на основу тих овлашћења државних органа, а то су право на приватност и право на заштиту података о личности* [Bygrave 1998: 257].

ПРАВО НА ПРИВАТНОСТИ

Пре више од сто година, право на приватност означено је као „право појединца да буде остављен на миру“ али овакво посматрање може и даље да буде полазна основа за одређивање суштине концепта приватности, као динамичке категорије коју је потребно прилагодити вредностима у измењеном окружењу [Ritchie 2009: 29]. У често цитираном делу аутора који одређују приватност на овај начин, наведено је да су „фотографије угрозиле светост приватног и породичног живота, а да ће ова угроженост бити још израженија са даљим развојем механичких уређаја ... да ће се појединац повлачити у осаму и сферу приватности, која штити људски интегритет, а да закон треба да штити ту сферу ради слободног развоја личности“.

Концепт приватности садржи неколико елемената: личну приватност, којом се штити физички интегритет појединца (тзв. *телесна приватност*); приватност личног понашања, које се односи на заштиту свих аспеката понашања појединца, како на местима обухваћеним сфером приватности, тако и на јавним местима (тзв. *медијска приватност*); приватност личног општења, којом се штити право појединца да међусобно комуницирају употребом различитих средстава, без надгледања тих активности од стране неовлашћених лица (тзв. *комуникациона приватност*); приватност података о личности, на основу којег појединци имају оправдано очекивање да подаци о њима не буду аутоматски доступни другим појединцима и организацијама, као и могућност да врше контролу над обрадом и употребом тих података (тзв. *приватност информација*) [Clarke 2009: 123]. Услед конвергенције технологија дошло је до промена у процесу прикупљања и обраде података, и то не само по обиму (подаци се прикупљају и обрађују у великом броју база података, нпр. Google, базе корисника on-line продаја, друштвених мрежа итд), него и по квалитету (прикупљају се и обрађују потпуно нове врсте података о личности, као нпр. подаци о локацији корисника електронских уређаја, подаци о активностима корисника на Интернету, RFID итд). Осим тога, технике и методе за прикупљање и обраду података учиниле су овај процес далеко интрузивнијим (нпр. аутоматско препознавање, размена података, профилирање и слично) [Flint 2009: 6]. С тим у вези, може се сматрати да је дошло до међусобног приближавања последња два аспекта (комуникационе приватности и приватности информација) и стапања у тзв. *информациону приватност* [Pouillet 2009: 215]. Уколико појемо од тога да право на приватност подразумева

право појединаца да самостално донесу одлуку о томе када, како и у којем обиму је спреман да подаци о њима буду доступни другим појединцима и јавности, *информациону приватност* можемо одредити као право индивидуе да се својеволјно одрекне појединих елемената права приватности у информационом окружењу и изједначити је са *правом на информационо самоопредељење* (*Recht auf informationelle Selbstbestimmung*) које је први пут одређено у одлуци немачког Уставног суда 1983. године [Судска пракса Уставног суда Немачке]. У овој одлуци Суд је утврдио неколико битних принципа који се сматрају темељом европског система заштите података о личности с обзиром на то да су уграђени у кључне правне инструменте на европском континенту који регулишу ова питања [Hornung and Schnabel 2009: 87]. Одлука је донета поводом пописивања грађана и потребе да се приликом прикупљања података о њима обезбеди њихово право на слободан развој личности [Hilgendorf and Valerius 2012: 6–7]. Право на информационо самоопредељење је схваћено као право појединца да донесе одлуку о употреби и приступачности података о личности, а као такво је изведено из права на слободан развој личности (*allgemeines Persönlichkeitsrecht*) и на заштиту људског достојанства (*Menschenwürde*), што одговара схватању приватности у смислу да лице одлучи када, како, коме и до које мере је спремно да податке о себи учини доступним другима. Дакле, *иолазимо од тога да је заштити* права на правну личност, те права на слободан развој личности кроз право на приватност и заштиту података о личности у *он-лине* окружењу, *нужно обезбедити правним прописима који садрже чак сировожа и прецизнија правила* у односу на правила која штите те вредности у *оф-лине* окружењу. Наведена права могуће је ограничити само ради заштите општег интереса, а ово ограничење треба да буде сразмерно и одређено законом. С тим у вези се поставља питање, до које мере и у којим случајевима је ова права могуће и оправдано ограничити, односно који је *обухват овлашћења* надлежних органа да *прикуљају доказе* за потребе кривичног поступка *предузимањем одређених радњи и мера којим у великој мери могу задирају у приватну сферу појединаца и прикуљају велики број података о њима*.

Да бисмо „заштиту општих интереса“, као правни стандард, који оправдава ограничење поштовања приватности, потпуније разумели, потребно га је посматрати у контексту релевантних инструмената који штите право на приватност. У том смислу пажњу је потребно усмерити на анализу релевантних одредаба Европске конвенције о заштити људских права и основних слобода (у даљем тексту: ЕКЉП) кроз приказ праксе Европског суда за људска права, која у великој мери утиче на обликовање прописа у европским државама. Наиме, члан 8 ЕКЉП *штишти појединце од неоправданог и арбитрерног мешања државних органа у сферу приватности*, у смислу да свако има право на поштовање приватног и породичног живота, дома и преписке, што може бити ограничено у појединим случајевима уколико су испуњени одређени услови. Наиме, државни органи могу својим радњама ограничити гарантована права уколико је таква могућност предвиђена законом и потребна у демократском друштву ради

заштите одређених општих интереса. Дакле, у погледу *могућности оградничења права*, Суд је утврдио следеће *кријеријуме*: 1) *предвиђености* законом, 2) *оправданости* постојањем легитимног циља, и 3) *неопходности* у демократском друштву ради остварења легитимног циља. Да би оградничење гарантованих права било оправдано, треба да има основ у закону који је усклађен са принципом владавине права (*Kruslin v. France*, 1990 и *Kopp v. Switzerland*, 1998-II), а чије одредбе су формулисане на довољно прецизан начин да би их адресати могли разумети и поступати по њима (*Sunday Times v. the United Kingdom*, 1979), са јасно предоченим последицама непоступања (*Amman v. Switzerland*, 2000), тако да се обезбеђује заштита од арбитрерног мешања државних органа у сферу приватности (*Ollson v. Sweden*, 1988). Ради процене да ли се ради о потребном и неопходном ограничењу које одређена мера представља по гарантована права, потребно је да се утврди постојање притисака у демократском друштву за увођењем таквих мера (*Dudgeon v. The United Kingdom*, 1988), а ограничавање права приватности треба да је сразмерно легитимном циљу због којег је мера уведена (*Gillow v. The United Kingdom*, 1986). Приликом процене потребе да ли је одређена мера потребна, од држава се очекује да буде објективна, те да приликом *размајтрања принципа сразмерности* једнаку пажњу посвети како природи легитимног циља, тако и природи права које се ограничава (*Lingens v. Austria*, 1986). Да би се установило да ли је принцип сразмерности испоштован, потребно је *одговорити на следећа три питања*: 1) Да ли постоји доказ да се радњама државних органа може остварити предвиђен легитимни циљ, 2) Да ли су радње апсолутно неопходне или се исти циљ може остварити и предузимањем друге радње која узрокује мање негативних последица по право приватности, 3) Чак и да није могуће остварити легитиман циљ предузимањем алтернативне радње, да ли су негативне последице по приватност толико тешке да није оправдано предузимање радње [Bignami 2008: 220]. У пракси Европског суда за људска права може се пронаћи више пресуда које су донете поводом кршења права на поштовање приватног и породичног права прописивањем процесних овлашћења, односно одређивањем и применом радњи и мера надлежних органа јер у конкретним случајевима нису били испуњени претходно наведени услови.

У контексту употребе нових технологија од стране државних органа, Суд је у својој пракси недвосмислено препознао да то може представљати ризик по вредности које су заштићене чланом 8 Конвенције. У пресуди у предмету *Saunders v. United Kingdom* модерно друштво је означено као „информационо друштво“ (*Saunders v. United Kingdom*, 1996), које зависи од информација, а које је могуће сакрити у компјутеризованом свету коришћењем криптографских функција уређаја. О односу нових технологија и криминалитета, Суд је истакао да је брз развој телекомуникационих технологија, нарочито Интернета, у последњих неколико деценија условио појаву нових облика кривичних дела и модалитета постојећих (*K.U. v. Finland* 2002), док је истовремено препознао да сузбијање кривичних дела (нарочито организованог криминала и тероризма) зависи у великој

мери од употребе савремених научно-потврђених техника и метода за потребе откривања и доказивања (*S and Marper v. United Kingdom*, 2008). Суд наводи да се гаранција слободе од самооптуживања у смислу члана 6 Конвенције не односи на употребу материјала који се може добити од окривљеног употребом мера процесне принуде а који постоје независно од воље окривљеног (као што су крв или урин за потребе ДНК анализе), па се сходно томе, могу користити и инкриминишући подаци које окривљени оставља за собом у виду дигиталних трагова а који се могу пронаћи предузимањем радњи и мера којима се врши прикупљање електронских доказа. Иако је употреба CCTV камера корисна у превенцији кривичних дела (*Peck v. United Kingdom*, 2003), а као оправдано је прихваћено и коришћење мера тајног надзора комуникација (*Klass and Others v. Germany*, 1978), нужно је да у закону постоје јасне и одговарајуће гаранције од злоупотреба. Наиме, процена да ли се у конкретном случају ради о повреди права из члана 8 зависи од околности случаја, односно од природе, обима и трајања мере, те овлашћења органа који одређују, примењују и надгледају извршење мере [Aquilina 2010: 134]. Потребно је да државе у својим законодавствима прилагоде одредбе које уређују ове нестандартне мере тајног надзора (*Weber and Saravia v. Germany*, 2006) и да обезбеде контролу над њиховим спровођењем (*Kennedy v. United Kingdom*, 2005). Да само постојање законског овлашћења за предузимање ових мера не би представљало претњу по приватност грађана, Суд је заузео веома стриктан став у погледу принципа „усклађености са законом“ приликом процене да ли је применом овлашћења повређено право појединца у смислу члана 8 Конвенције. Државе због тога треба да се суздрже од коришћења нових технологија за потребе кривичног поступка на начин којим се девалвира постојање права на приватност (негативна обавеза државе). Тако је Суд истакао потребу за стварањем јасних и прецизних правила за надзор и снимање комуникација које се остварују техничким средствима (*Kruslin v France*, 1990), с обзиром на то да технике за примену ове мере постају високософистициране и тиме интрузивне у све већој мери, јер право на приватност подразумева заштиту интегритета личности и његову могућност да одбије да се у потпуности учини транспарентним у савременом друштву.

У погледу аспекта приватности комуникација, суд је јасно указао на то да лице, уколико није упознато са тим да се његова комуникација надгледа, има право на оправдано очекивање приватности и заштите у том смислу, те да прикупљање података о личности надзором средстава општења представља неовлашћено мешање у приватност дома и преписке (*Copland v United Kingdom*, 2003). У овом предмету први пут је разматрано питање надзора комуникација које се остварују употребом телефона и других техничких средстава, као и праћења активности корисника на Интернету. Суд је истакао да и просто складиштење тих података представља повреду права из члана 8 без обзира на то што подаци нису употребљени. Ипак, иако су слобода изражавања и поверљивост комуникација важне вредности у демократском друштву на основу чега корисник

услуга електронских комуникација има право да очекује да се његова приватност штити, таква гаранција није апсолутна и та права могу бити ограничена када то захтевају интереси кривичног поступка и заштита права и слобода других лица. Тако, примера ради, праћење лица употребом система за глобално позиционирање није одређено као повреда права на приватност у случају да је ова мера одређена због заштите националне безбедности, спречавања извршења кривичних дела и заштите права оштећених лица, што је пропорционално остваривању легитимног циља у демократском друштву.

Да је заштита права гарантованих у члану 8 Конвенције од кључног значаја за владавину права у демократском друштву, јасно произлази из чињенице да држава може имати не само негативне, него и позитивне обавезе, у смислу да инкриминише прикупљање података и надзор комуникација уколико се остварују на начин да представљају повреду права на приватност, односно да створи ефикасан механизам за санкционисање понашања која вређају гарантована права појединаца. Осим тога, поступање у складу са таквом позитивном обавезом подразумева да се у појединим случајевима може ограничити неко друго право гарантовано Конвенцијом.

Историја судске праксе у погледу члана 8 ЕКЉП је богата и пуна неочекиваних праваца развоја услед креативне примене метода тумачења, па се може рећи да пракса овог Суда има изражену динамичку црту [Chedraui 2011: 207]. Суд полази од тога да је Конвенција „живи“ инструмент који треба да се тумачи у складу са условима савременог окружења, како би се одредбе прилагодиле технолошком развоју, који представља изазов по гарантована права, а нарочит из разлога што последице таквог развоја нису могле бити предвиђене у време усвајања текста Конвенције. Како је то истакнуто још 1984. године, Суд као „бранич“ Конвенције има задатак да штити право из члана 8 у његовој пуној димензији, а посебно због тога што постоји опасност да неограничена и неоправдана употреба савремених технологија од стране државе произведе све већу рањивост појединца у окружењу „Великог брата“. Оправдано је очекивати да ће се, услед дивергенције технологија и њиховог коришћења од стране овлашћених државних органа, у пракси Суда у будућности, све чешће појављивати захтеви за испитивање оправданости мешања државних органа у све аспекте приватне сфере појединаца, нарочито у вези са надзором активности корисника услуга електронских комуникација за потребе кривичног поступка, као и захтеви за заштиту података о личности од обраде која није у складу са општеприхваћеним принципима.

ИНФОРМАЦИОНА ПРИВАТНОСТ И НОВЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ

С обзиром на то да се не сме занемарити чињеница да се услед свеопште дигитализације свакодневног живота и конвергенције рачунарских и комуникационих технологија променило и окружење у којем је гарантована заштита првобитно настала, истакли бисмо потребу да се постојећи механизми прилагоде променама условљених развојем информационалних

технологија¹. Информациону приватност као такву пре појаве Интернета било је једноставније штитити из више разлога: нису прикупљане велике количине података о личности; прикупљени подаци били су чувани и одржавани на децентрализованим основама; подаци су имали површни карактер до мере некорисности; без одговарајућих технологија није било могућности за праћење активности појединаца у великом обиму; из прикупљених података без одговарајућих техника није било једноставно извести информацију. У компјутеризованом умреженом окружењу, пак, моћ контроле над протоком података о личности може бити компромитована на најмање два начина: 1) омогућавање увида у податке о прошлим и садашњим радњама ширем кругу лица у односу на првобитно дат пристанак лица у тренутку када је добровољно предао одређене информације (депривација контроле приступа подацима), и 2) стварањем фактичких или контекстуалних нетачности које доводе до погрешне представе о понашању појединца (депривација контроле тачности података) [Miller 1969: 1109]. У вези са коришћењем савремених електронских уређаја за аутоматску обраду и пренос података о личности у *on-line* окружењу у којем појединци немају ефективну контролу над обрадом података о њима, поставља се питање *да ли се информациона приватност може посматрати на исти начин* као у физичком свету или су оваква схватања изгубила смисао у ери интернета па се може говорити о тзв. *on-line информационој приватности* као новој парадигми? Даље се можемо запитати, *да ли се заштита тзв. on-line информационе приватности може обезбедити на исти начин*, односно регулисати istim правилима као приватност у физичком свету?

Супротно некадашњим схватањима о анонимности корисника интернета и неограниченој слободи поступања, ниједна активност на интернету није у потпуности приватна сфера појединца, без обзира на све мере заштите које корисник употреби. У том смислу, *on-line приватност* може се посматрати кроз *две компоненте*: 1) *приватност која се односи на податке о личности*, а подразумева да корисник има контролу интернета у погледу тога ко, када и како је приступио његовим подацима (у циљу заштите *on-line* идентитета), и 2) *приватност ошћења* која подразумева заштиту од мешања у његове комуникације и друге активности које остварује на интернету. Обе ове компоненте имају свој пандан у реалном свету, па је правила која их штите могуће применити и у погледу вредности које се испољавају и виртуелном окружењу, јер се у сваком случају односе на појединца чија права могу бити угрожена и поништена неоправданим мешањем разних субјеката. Наиме, с обзиром на то да се велики број активности које је појединац предузимао у реалном свету „преселио“ у виртуелни, концепт приватности у виду оправданог очекивања неузмирављања од неоправданог надгледања тих активности такође треба да

¹ Да би одређена правила у вези за заштитом података о личности била довољно уопштена, тј. да би се могла сматрати принципима, потребно их је креирати тако да буду технолошки неутрална, како не би промене у технолошком развоју угрожавале зајемчени ниво права лица.

буде пресељена из *off-line* у *on-line* окружење². Ово је потребно, тим пре што је податке о личности на основу којих се могу идентификовати корисници услуга електронских комуникација (без обзира на то да ли се ради о подацима које свесно чини доступним јавности или настају независно од његове воље) могуће употребом савремених техника и метода искористити на неслућене начине – до стварања виртуелног идентитета појединаца – аватара чијег постојања лице није ни свесно. Гарантовање права на приватност штити појединце од претераног мешања друштва и контроле других појединаца у погледу развоја и испољавања његове личности, али истовремено омогућава слободно учешће у социјалном животу. У том смислу, *on-line* приватна сфера није просто „инфосфера“ која окружује свако лице, већ обухвата „друштвене и контекстуалне комплексности које се мешају и дешавају у техничким системима“ [Bignami 2008: 220] и због тога се подаци о активностима не смеју прикупљати на начин да угрозе његово право на слободан развој личности. На овом месту указали бисмо на „теорију мозаика“ [Pozen 2005: 630], по којој појединачни подаци који сами по себи немају никакву или имају ограничену вредност у обради, када се доведу у везу са другим подацима добијају додатну вредност, односно постају информације, чијим комбиновањем се долази до новог схватања њихових међусобних односа и јача се њихова аналитичка синергија, тако да резултирајући мозаик информација постаје много вреднији него појединачни подаци сами по себи. Уколико ову теорију применимо на ситуацију у којој се подаци о личности неограничено прикупљају, ма колико појединачно безначајни били (мада тако не би требало третирати ниједан податак који одређује или може да одреди лице), њиховим укрштањем и комбиновањем долази се до мозаика информација о појединцу, као дигиталног идентитета чијег постојања лице није свесно па нема ни контролу над њима и чиме се поништава информациона приватност, што је недопустиво. *On-line* приватност је легитимно посматрати као право појединца „да буде заборављен“ [McGoldrick 2013: 762], „да буде остављен на миру“, „да се обрише његов електронски идентитет“ [Bernal 2011: 2] у свету дивергенције информационо-комуникационих технологија у смислу очувања контроле појединца над подацима који се о њему прикупљају и обрађују, односно да се независно од његовог знања и воље не ствара „електронски идентитет“. Контрола над подацима о личности у смислу ограничавања приступа истим, огледа се у очекивању појединца да се онемогући њихово тајно праћење и надгледање њихових активности, а произлази из дубоке потребе за аутономним развојем идентитета и индивидуалности и отуда још израженија потреба за информационом приватношћу и у виртуелном окружењу.

Да би се ови изазови превазишли на начин да се заштита података о личности обезбеди на одговарајући начин, сматрамо да је потребно пре-

² Веће за људска права Уједињених нација је 2012. године усвојило Резолуцију о промоцији, заштити и уживању људских права на интернету, у којој је афирмисан принцип да се иста права које појединци имају у *off-line* свету, морају бити заштићена и у *on-line* окружењу [Resolution 2012].

цизно дефинисати у којим случајевима, под којим условима и на који начин су поједини државни органи овлашћени да прикупљају, обрађују и користе податке о личности, а нарочито је потребно регулисати механизме размене података о личности између различитих државних органа (као и прекограничне размене података), као и између државних органа и приватног сектора (првенствено мислимо на пружаоце услуга електронских комуникација).

ЗАКЉУЧАК

Приликом нормирања овлашћења потребних за откривање и доказивање кривичних дела потребно је водити рачуна о заштити права лица према којима су мере и радње предузете. Иако је ограничење одређених људских права правдано потребама кривичног поступка у потпуности легитимно, имајући у виду да мере и радње које се предузимају ради откривања и доказивања савремених облика криминалитета са собом носе ризик од незапамћеног задирања у сферу приватности, сматрамо да је гарантовање заштите информационе приватности веома важно питање. Ако се колективна безбедност (у оквиру које је важан елемент сузбијање кривичних дела) не може постићи на други начин осим неоправданим надзором и праћењем свих активности корисника електронских услуга и прикупљањем и обрадом података о њима, о слободи појединаца се више не може говорити, јер „потпуна транспарентност (радњи државних органа) парализује планирање и акцију, а потпуна тајновитост угрожава и слободу и безбедност“ [Posner 2008: 246]. Применом технички савремених метода и средстава откривања и доказивања кривичних дела може се у великој мери задржати у приватну сферу појединца. Услед конвергенције технологија дошло је до промена у процесу прикупљања и обраде података, и то не само по обиму, него и по квалитету, а осим тога, технике и методе за прикупљање и обраду података су учиниле овај процес далеко интрузивнијим. С обзиром на способност савременог рачунарства за прикупљање, обраду и складиштење података великог броја података и њихово укрштање и анализу, као нужност се појавило питање контроле тог процеса чије димензије и обухват су пре развоја рачунара било немисливи. Рачунарске технологије константним развојем повећавају потенцијал за надзор појединаца, до те мере да дистопијска предвиђања у Орвеловој *1984* и Кафкином *Процесу* нису више у домену књижевности и научне фантастике. Томе доприноси не само количина података који се прикупљају него и чињеница да појединци не знају који то државни органи и који је разлог да привредни и други субјекти прикупљају податке о њима, због чега сматрамо да се такво друштво не може сматрати друштвом које се заснива на слободи и владавини права.

Равнотежа између интереса супротстављања криминалу и заштите права на приватност је непостојана. Промене у технолошком развоју олакшавају извршење тешких кривичних дела, што заузврат захтева и спремнији одговор државе. Да би се у том смислу осигурала заштита општих

интереса, држава добија од грађана легитимитет за ограничавање права и слобода, а са све жустријим одговором државе, повећава се и могућност угрожавања приватности грађана. Са престанком претњи, због којих грађани дају подршку држави за спровођење мера већег степена репресивности или са разумевањем тих претњи, држава губи легитимитет за превагу општег интереса над правима грађана и равнотежу је потребно поново успоставити. Дакле, услед интензивног инсистирања на стварању механизма за супротстављање тешким облицима криминала применом интрузивних радњи и мера, равнотежа између општег интереса и заштите гарантованих људских права у савременом информационом друштву може да буде поремећена. Иако постоје аргументи да се примена поменутих метода надзора и контроле података у дивергентном технолошком окружењу оправда као заиста потребна, сматрамо да је штета од олаког и неопрезног омогућавања њихове примене која би наступила по права приватности много већа од њихове апстрактне корисности. Да би се та штетност свела на најмању могућу меру, процес прикупљања и обраде података о личности треба да буде усклађен са стриктним правилима о заштити истих. Легитимност обраде података о личности за потребе кривичног поступка процењује се у вези са принципом пропорционалности: у којој мери ризик по општу безбедност може и у којој мери да оправда задирање у права приватности. Може се поставити питање, да ли постоји доказ који потврђује тезу да примена тако интрузивних мера од стране надлежних државних органа заиста доприноси откривању и доказивању тешких кривичних дела што је употребљено као основни циљ и оправдање увођење могућности за примену мера надзора, као и мера ограничења у виду принципа сразмерности. Одговор је јасан – не постоји. Иако се у потпуности слажемо са изреком Бенџамина Френклина по којој „друштво које је спремно да се одрекне мало слободе зарад мало безбедности не заслужују ни слободу ни безбедност“ [Levi and Wall 2004: 206], нереално је очекивати да ће држава одустати од могућности примене тих мера и наставити да их њихово постојање правда потребом за очувањем безбедности и спречавања и сузбијања кривичних дела. На овом месту се ни не залажемо за укидање ових радњи и мера, него инсистирамо да се принципи сразмерности, потребности, предвиђености и легалности узму у обзир приликом њиховог прописивања као и одређивања у сваком конкретном случају. Неопходна је судска контрола сваке мере, а да би таква контрола била ефективна, од изузетне важности је судијско разумевање техничких могућности који се остварују у оквиру сваке од мера и импликација које по податке о личности и приватност лица те мере имају. Наше мишљење је да третман посебности треба да добију све радње које имају потенцијал да угрожавају права приватности, односно то су све радње у оквиру којих се врше дигиталне истраге. Полазећи од суштине права приватности, да би могућност његовог ограничења била оправдана, сматрамо да је одредбама кривичног процесног права потребно што прецизније уредити сва релевантна питања како би се радње и мере, које могу у великој мери угрозити право на приватност, одређивале само као неопходно потребне.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Aquilina, Kevin (2010). Public security versus privacy in technology law: balancing act? *Law computers & Security Report*, 26: 130–143.
- Asinary, Maria Verónica (2004). Legal Constraints for the Protection of Privacy and Personal Data in Electronic Evidence Handling. *International Journal of Law, Computers and Technology* 2: 231–250.
- Bernal, Paul (2011). A Right to Delete? *European Journal of Law and Technology*, 2: 1–15.
- Bignami, Francesca (2008). The Case for Tolerant Constitutional Patriotism: The Right to Privacy Before the European Courts. *Cornell International Law Journal*, 2: 211–250.
- Bygrave, Lee A. (1998). Data protection pursuant to the right to privacy in human rights treaties. *International journal of law and information technology*, 3: 247–284.
- Chedraui, Ana Maria (2011). Analysis of the Exclusion of Evidence Obtained in Violation of Human Rights in Light of the Jurisprudence of the European Court of Human Rights. *Tilburg Law Review*, 2: 205–234.
- Clarke, Roger (1988). Information Technology and Dataveillance. *Communications of the ACM*, 31, 5: 498–512.
- Clarke, Roger (2009). Privacy impact assessment: Its origins and development. *Computer Law and Security Review*, 2: 123–135.
- Flint, David (2009). Law shaping technology: Technology shaping the law. *International Review of Law, Computers & Technology*, 1–2: 5–11.
- Hilgendorf, Erih and Brian Valerius (2012). *Computer- und Internetstrafrecht. Ein Grundriss*, Springer, Heidelberg.
- Hornung, Gerrit and Christoph Schnabel (2009). Data protection in Germany I: The population census decision and the right to informational self-determination. *Computer Law & Security Review*, 25: 84–88.
- Levi, Michael and David S. Wall. (2004). Technologies, Security, and Privacy in the Post-9/11 European Information Society. *Journal of Law and Society*, 194–220.
- McGoldrick, Dominic (2013). Developments in the Right to be Forgotten. *Human Rights Law Review*, 4: 761–776.
- Miller, Arthur R. (1969). Personal Privacy in the Computer Age: The Challenge of a New Technology in an Information -Oriented Society. *Michigan Law Review*, 6: 1089–1246.
- Pouillet, Yves (2009). Data protection legislation: What is at stake for our society and democracy. *Computer Law and security review*, 25: 211–226.
- Pozen, David (2005). The Mosaic theory, national security and the freedom of national act. *The Yale Law Journal*, 1: 628–679.
- Ritchie, Dan (2009). Is it possible to define ‘privacies’ within the law? Reflections on the ‘securitisation’ debate and the interception of communications, *International Review of Law, Computers & Technology*, 1–2: 25–34.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Судска пракса

Судска пракса Европског суда за људска права:

<http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/HUDOC&c=>

Судска пракса Уставног суда Немачке:

http://www.bundesverfassungsgericht.de/SiteGlobals/Forms/Suche/EN/Entscheidungensuche_Formular.html?language_=en

PROTECTION OF PRIVACY RELATED TO CRIMINAL PROCEDURE

by

MILANA PISARIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Law
Trg Dositeja Obradovića 1, Novi Sad, Serbia
mpisaric@pf.uns.ac.rs

SUMMARY: Every person has the right to privacy and protection of personal data and these rights may be restricted only in order to protect the general interest or the preservation of important values in society. If there is a certain degree of suspicion that a person committed a criminal offense, the competent authorities are authorized to limit his/her privacy rights and to collect and process personal data for the purposes of criminal proceedings, by taking certain actions and measures in accordance with the law. On the basis of legal authorization certain subjects may take regular and special evidentiary actions and measures, but possible privacy infringement and data collection should be limited to the extent necessary to suppress a specific criminal offense in accordance with the principle of proportionality.

It is necessary and useful to apply the methods and techniques of information technology in order to detect and prove criminal offenses. However, uncritical regulation and voluntary application of advanced methods and techniques of surveillance and monitoring of user's activities (whose daily activities increasingly rely on information technology) would create a real risk of expanding and deepening the scope of spheres of life to be monitored to a much greater extent than legitimate monitoring within the concept of proactivity and creation of a complete and panoptic surveillance of personal data. This could not be justified by the needs to oppose even the most severe forms of criminal offenses. Thus, actions and measures based on the use of these techniques and methods should be laid down and applied in accordance with the principles of specificity, necessity and proportionality, and with control of the judicial authorities, so the right to privacy would not be jeopardized. It is necessary to find a proper balance between the needs of criminal proceedings and respect for human rights, with regard to regulating powers of investigative bodies in collecting data of individuals. In online environment, the protection of the right to legal personality and the right to free development of personality through the right to privacy as well as the protection of personal data are necessary to be provided by legal regulations containing even stricter and more precise rules (comparing to offline environment) that determine the scope of powers of the authorities to collect evidence for the purposes of criminal proceedings, because certain actions or measures can greatly interfere with the private sphere of individuals in the direction of a complete privacy annulment.

KEYWORDS: criminal proceeding, information technology, right to privacy, protection of personal data

О ПОЈМУ РЕВОЛУЦИЈЕ*

ЗОРАН КИНЂИЋ

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
Јове Илића 165, Београд, Србија
zoran.kindjic@fpn.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Одваживши се на покушај разумевања појма револуције, који је један од најконтроверзнијих појмова у науци и филозофији, аутор испитује значење овог појма у различитим теоријским и практичним областима. Да би оправдао своју тезу да је појам револуције неоправдано ограничавати на политичку и социјалну сферу, аутор подсећа да се често говори и о индустријској, техничкој, научној, културној, сексуалној и духовној револуцији. Након детаљног разматрања различитог значења појма револуције у овим сферама, аутор закључује не само да филозофски појам револуције теоријски надмашује социолошки појам револуције, него и да је духовни појам револуције супериоран у односу на филозофски појам револуције. Упозоравајући на моралну и духовну кризу данашњег света, на зло које се све више шири, аутор реafirмише значај духовне револуције. Он верује да би пламен многих малих појединачних духовних револуција могао да спасе свет од претеће катастрофе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: револуција, слобода, правда, криза, духовност

I

Појам револуције један је од најконтроверзнијих појмова у науци и филозофији. Док неки тај појам употребљавају у наглашено афирмативном значењу, за друге је он синоним за нешто крајње негативно. У време доминације марксистичке мисли на овим просторима, не само што је револуцији придавано изразито афирмативно значење, него је она у тој мери била позитивно вреднована, да је Гајо Петровић, један од најпознатијих прахис-мислилаца, своју филозофску позицију одредио као мишљење револуције.

* Овај текст настао је у оквиру пројекта „Динамички системи у природи и друштву: филозофски и емпиријски аспекти“ (евиденциони број 179041), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Само неколико деценија касније, у време распада социјализма, револуција је за већину наших политичара, па и интелектуалаца, попримила изразито негативно значење. Прилагођавајући се новонасталој друштвено-политичкој ситуацији, чак су и многи некадашњи заговорници револуције постали њени жестоки критичари. Пропустивши да изврше самокритику некадашње позиције, и тиме доведу у питање како властите теоријске ставове тако и свој друштвено-политички ангажман, они су напосто тврдили да је револуција крива за све наше проблеме, да би за нас било неупоредиво боље да смо се уместо за социјалистичку револуцију определили за постепене реформе у оквиру капиталистичког система. Уместо напуштеног прокаженог појма револуције, на нашој политичкој и културној сцени устоличен је појам еволуције¹.

Данас, након болних и отрежњујућих искустава транзиције, која је у знаку укидања радничких права и бездушне експлоатације, створена је најзад колико-толико толерантна друштвена и културна клима да се без идеолошке острашћености може приступити разматрању појма револуције. У покушају да се доспе до ваљаног теоријског одређења овог контроверзног појма, неизбежно ће бити проблематизован и однос еволуције и револуције.

II

Приметимо најпре да се појам „револуција“ користи за разумевање феномена не само у социјалној и политичкој сфери, него и у различитим теоријским и практичним областима. Наиме, није неуобичајено да се говори и о научној, техничкој, индустријској и културној револуцији, баш као и о духовној и сексуалној револуцији. Иако нешто ређе, овај појам се користи да означи драматичне промене у различитим гранама уметности, као и у филозофији, религији итд.²

Пре него што се запитамо да ли појам револуције има исто значење у свим овим различитим сферама, приметимо најпре да термин револуција потиче из астрономије. Као што је познато, Коперник (Copernicus) га је употребио у свом делу *De revolutionibus orbium caelestium* да означи кретање планета око Сунца³. Иако је то Коперниково дело представљало својеврсну револуцију у науци, револуцији се у њој придаје дијаметрално

¹ Занимљиво је да је чак и Милан Кангрџа, који је у фикштеанско-хегеловском духу инсистирао на примату револуције над етиком, у својим позним годинама знатно мање помињао појам револуције. Свакако није случајно што његова последња књига, за разлику од чувеног дела *Етика или револуција: прилог самоосвећењу комунистичке револуције* (Nolit, Београд 1983), носи наслов *Етика: основни проблем и правци* (Golden marketing – Техничка књига, Загреб 2004).

² За многе теоријски доприноси Декарта (Descartes), Канта (Kant), Хегела (Hegel), Маркса (Marx), Ничеа (Nietzsche) и Хајдегера (Heidegger) представљају својеврсне револуције у филозофском мишљењу. Занимљиво је да је Михаило Ђурић, имајући у виду наступање постметафизичког мишљења, сматрао да живимо у времену када је филозофска револуција „у пуном замаху“ [Ђурић 1997: 303].

³ Додуше, као што примећује Гинтер (Günther), ни у астрономији се реч *revolutio* није много употребљавала, будући да је била оптерећена астролошким значењем. У астрологији

супротно значење од оног које је данас уобичајено у науци и филозофији. Наиме, у астрономији се револуција схвата као пуко једнолично кружно кретање, у којем се не догађа ништа ново. Насупрот томе, када ми данас говоримо о револуцији углавном подразумевамо да се ту дешава некакав прекид, дисконтинуитет, одбацивање оног старог, појава нечег сасвим новог⁴. Без обзира на то да ли позитивно или негативно вреднујемо револуцију, у нашој свести ова реч изазива асоцијације лома, сукоба, преокрета, скока, обрачуна са старим поретком, радикалног преображаја, успостављање нечег квалитативно новог.

Својеврсна апотеоза новог, присутна у позитивној употреби појма револуције, сведочи да је овај појам нововековног порекла. За разлику од предмодерних епоха, које су углавном биле усредсређене на подражавање оног праизворног, древног, које је као такво идеално, па и божанско, модерно доба позитивно вреднује оно што је ново, што нема никаквог узора, што је плод стваралачке делатности субјекта. Самим тим, револуција је нераскидиво повезана с појмовима слободе, субјективности, стваралаштва и напретка. Иако је нововековног порекла, појам револуције се може употребити и за разумевање феномена из ранијих епоха, под условом да се ради о догађајима који су били радикалне прекретнице, односно квалитативни скокови. Тако се, на пример, може рећи да је проналазак точка представљао својеврсну револуцију у развоју цивилизације.

Да бисмо што прецизније одредили појам револуције и испитали да ли он има исто значење у различитим сферама, пођимо најпре од употребе појма револуције у техници. У њој се револуција схвата као радикално напуштање застарелих техничких направа и процедура и увођење нових, напреднијих и савршенијих. Нема сумње да се техничке револуције углавном схватају позитивно, поготово уколико омогућавају олакшавање услова рада и повећање човековог комфора. Осим понеког носталгичног сећања на стара добра времена, када смо били млади и употребљавали несавршене техничке уређаје, готово да нико не жали што одбацујемо старе техничке уређаје и користимо оне који су на неупоредиво вишем техничком нивоу.

Слично је и с појмом индустријске револуција. За већину људи индустријска револуција је нешто позитивно, самим тим што омогућава огромно повећавање производње и употребу огромног мноштва релативно

је реч „*revolutio*“ означавала велики временски ток између важних коњункција планета и сазвежђа“ [Günther 1992: 959].

⁴ Додуше, у 17. веку, „у коме по први пут налазимо ову ријеч као политички појам“, револуцији се још увек придаје значење повратка на старо. Индикативно је да ова реч није употребљена за Кромвелово рушење монархије, него за рестаурацију монархије. Хана Арент (Arendt) истиче: „Славна револуција“, догађај који је на парадоксалан начин појму 'револуција' једном за свагда осигурао његово мјесто у политичкој и историјској језичкој употреби, није се никако осјећала као револуција, већ као рестаурација краљевске силе“ [Arendt 1991: 34]. Ако бисмо тражили прву употребу појма револуције у политичком значењу, могли бисмо указати на браћу Ђованија и Матеа Виланија (Villani), историографе Фиренце. Наиме, иако се на ту употребу појма револуције нико није надовезао, 1355. године „Матео по први пут ослобађа појам од астрономских конотација и даје му маркантно политичко значење сингуларне, од људи произведене револуције“ [Günther 1992: 958].

јевтиних производа. Имајући у виду оскудицу која је пратила већи део човечанства током историје, не чуди што је у свести већине конзумента индустријска револуција синоним за напредак и благостање.

Међутим, наглашено позитивно вредновање техничке и индустријске револуције одрживо је само уколико је критеријум процене економски, односно технички. Али, ако се као критеријум процене узимају последице тих револуција по људско биће, онда се према тим револуцијама може заузети и критички став, као што су то чинили на пример, Толстој (Толстой) и Ганди (Gandhi), који су упозоравали да нас окупираност техником одвраћа од бављења питањем смисла живота и труда око спасења. Али, чак и ако занемаримо метафизичку и религијску димензију проблема, сасвим је легитимна скепса према индустријским и техничким револуцијама. Наиме, упркос томе што се техничким иновацијама знатно увећава производња и смањује удео мануелног рада, што је дошло до унапређења медицине и знатног повећања комфорности свакодневног живота, човек може бити у много горем положају него што је био пре техничких и индустријских револуција. Иако је наглашавао огроман напредак у производњи који је донео капитализам⁵, Маркс није пропустио да укаже и на његову негативну страну – на отуђење у процесу модерне индустријске капиталистичке производње⁶. Док је Маркс подсмешљиво гледао на лудистички покрет, сматрајући да се ломљењем машина не може зауставити неизбежно револуционисање процеса производње, Гинтер Андерс (Anders) је, имајући у виду будућу тоталитарну владавину технике, показао много више разумевања за раднички јуриш на машине. Упркос томе што се данашњи човек „из статуса оног *homo faber* уздигао у статус самог *homo creator*“ [Andres 1985: 22], присвојивши у поступку генетског инжењеринга прерогативе Бога, „бити сировина“ је заправо „основна метафизичка теза индустријализма“ [Andres 1985: 34]. Наиме, свеколико бивствујуће, укључујући и човека, сведено је на пуку сировину, на статус корелата употребе⁷.

Ако се присетимо еколошких проблема који су последица разобручене индустријске производње, опасности од оружја за масовно уништење, генетског инжењеринга, као и неслућених техничких могућности за надзор, прислушкивање и свакојаку манипулацију, бићемо мање склони да безрезервно подржимо перманентну техничку и индустријску револуцију⁸.

⁵ Након констатације да буржоазија „не може да постоји а да непрекидно не револуционише оруђа за производњу, дакле односе производње, па дакле и целокупне друштвене односе“ у *Комунистичком манифесту* се истиче: „Буржоазија је у својој једва стогодишњој класној владавини створила масовније и колосалније производне снаге него све прошле генерације заједно“ [Маркс; Енгелс 1949: 18–19]. О далекосежним последицама индустријске револуције по друштво, које надилазе субјективне напоре револуционара, Маркс каже: „Пара, електрицитет и аутоматска пределица били су револуционари много опаснијег карактера него грађани Барбес, Распај и Бланки“ [Маркс 1949: 333].

⁶ Довољно је само сетити се Чаплиновог (Chaplin) филма *Модерна времена*, па да схватимо у којој мери модерна серијска производња деградира човека.

⁷ Тумачећи нихилистичко обележје модерне технике, Хајдегер о статусу бивствујућег у епохи постава (*Gestell*) каже: „Бити је данас бити надоместив“ [Heidegger 1977: 107].

⁸ Заступајући гледиште да је у наше време човек изгубио статус субјекта, да је заправо техника постала субјект, док смо сви ми подвргнути диктатури технике, Андерс тврди да

Поређење квалитета живота данашњег изолованог, обезличеног појединца, изгубљеног у виртуалној реалности, и живота предмодерног човека, који је осећао смисленост свог деловања, тешко да би ишло у прилог заступника техничке и индустријске револуције⁹.

III

За разлику од појма индустријске и техничке револуције, у којем је нагласак на мање-више неометаном напредовању, у науци појам револуције подразумева релативно дуг период кризе, у којем многи природни феномени више не могу бити објашњени на основу владајуће научне парадигме. Да би појаснио шта је научна револуција, Томас Кун (Kuhn) инсистира на разлици тзв. нормалне науке и научне парадигме. Под нормалном науком Кун подразумева уобичајено стање науке. Тада се одиграва мање-више несметана акумулација знања; нагласак је на научним истраживањима а не на преиспитивању фундаменталних теоријских претпоставки. Уколико се и појаве неке аномалије, феномени које се опира тумачењу на основу владајуће научне теорије, на њих се не обраћа превелика пажња. Међутим, када се те неправилности намноже у тој мери да се више не могу занемаривати, наступа криза у науци. Ако нормална наука није у стању да изађе на крај с проблемом који изазива кризу, „криза се може завршити настајањем новог кандидата за парадигму иза чега следи борба за његово прихватање“ [Kun 1974: 136–137]. Научне револуције су за Куна „оне неакумулативне развојне епизоде у којима се стара парадигма у потпуности или делимично замењује новом, која је неспојива са старом“ [Kun 1974: 145]. За разлику од дугог периода доминације нормалне науке, научне револуције се одигравају релативно брзо. Будући да су стара и нова научна парадигма несамерљиве, прелаз с једне на другу не може бити постепен, него се нагло дешава. Научну револуцију Кун пореди с „релативно изненадним и неструктурисаним догађајем као што је гешталт-пребацивање“ [Kun 1974: 179]. Научницима се чини да су захваљујући научној револуцији доживели теоријско преобраћење, јер не само што сада на свет гледају другачијим очима, него као да живе у другачијем свету. Сходно Куновом схватању научне револуције, историја науке би се одигравала у следећем ритму: владавина нормалне науке, током којег се одиграва напредак у стицању научних знања – криза науке – научна револуција – успостављање нормалне науке на темељима нове научне парадигме¹⁰.

се у сфери технике, за разлику од других области, заиста одиграва „перманентна револуција“ [Anders 1985: 111].

⁹ Модерна техника око себе шири хладноћу, која се преноси и на човека. По Адорну (Adorno), „у кретњама које машине захтијевају од оних који их опслужују лежи већ оно насилно, немилосрдно ударачко“ [Адорно 1987: 35]. Старац Пајсије примећује да је некада човек у свом раду био упућен на животиње, што је доприносило томе да буде осећајан и сажалив. Преовлађујућа особина данашњег човека је хладноћа, налик оној машинској. „Данас људи имају гвозђе око себе и гвоздена срца у себи“ [Пајсије 2005: 157–158].

¹⁰ Додуше, критичари су делимично довели у питање Куново разумевање научне револуције, истакавши да је оно упрошћено, да не приказује увек реалистички историјски

Нагласак на појму кризе управо је оно што повезује научну револуцију са социјалном, политичком и духовном револуцијом. Док се у науци криза тиче сазнајне сфере, немогућности да се објасне неки феномени на основу владајуће научне парадигме, када говоримо о политичкој и социјалној револуцији, њима претходи криза у друштвеној сфери, која се огледа у све већем незадовољству подређених постојећим друштвено-политичким поретком¹¹.

За разлику од науке, у којој револуција углавном нема погубне последице по њене актере¹², а поготово нема за већину становништва, политичке и социјалне револуције су често насилне и крваве. Будући да научна револуција омогућава нови замах у сазнајном напредовању човечанства и научном овладавању природом, она се самим тим у новом веку третира као нешто позитивно. Управо у томе се научна револуција разликује од политичке и социјалне револуције, према којима неки заузимају позитиван а неки негативан став.

Да бисмо боље разумели различит однос према револуцији у овим сферама, осврнимо се најпре на појам сексуалне револуције. Док неки сматрају да је сексуална револуција шездесетих година 20. века омогућила ослобађање човека од крутих моралистичких и религијских норми и допринела човековом слободнијем опхођењу са својом полношћу, други управо у томе виде нешто погубно, подсећајући да је управо кварење морала увод у распад једне цивилизације. Навођењем библијских мотива¹³ и примера из периода декаденције Римског царства, религиозне и конзервативне особе негативно вреднују сексуалну револуцију. За њих је она не само нешто срамно и бестидно, него и предзнак зацарења греха, који ће убрзано довести до доласка Антихриста.

Дијаметрално различит став према револуцији управо је оно што одликује и политичку и социјалну револуцију. Док заступници револуције сматрају да се револуцијом руши стари окоштали неправедни поре-

развој науке. О примедбама Куновом становишту и могућностима другачијег схватања научне револуције значајних филозофа науке, као што су Попер (Popper), Фајерабенд (Feuerabend), Лакатош (Lakatos) и Тулмин (Toulmin), видети у: [Новаковић 1984: 192–215].

¹¹ Није на одмет подсетити да ни у науци ни у друштву свака криза не завршава револуцијом. Као што се понекад „нормална наука на крају покаже способном да обради онај проблем који изазива кризу“ [Kun 1974: 136], тако се дешава и да превладана друштвена криза допринесе учвршћивању владајућег друштвеног поретка. „Ослањајући се на тезу Монтескјеа (Montesquieu) да су потреси увек учвршћивали власт“ [Тадић 2007: 51], поједини традиционалисти су у револуцији видели спасоносну кризу која ће, када буде превладана, допринети оснаживању старог поретка.

¹² Сукоби између заступника конкурентских научних парадигми углавном се свODE на бурне интелектуалне полемике. Додуше, у време инквизиције научници су морали да пазе да својим теоријама не изазову гнев црквених великодостојника. Они опрезнији тврдили су да својим научним теоријама не претендују на истину, већ да само износе безазлене научне хипотезе. Околност што је лутерански свештеник Озиандер (Osiander), писац предговора за револуционарно Коперниково дело, тврдио да Коперник напосто само „предлаже хелиоцентричну теорију као пуку хипотезу или математичку фикцију“ [Koplston 1994: 293], допринела је да ово дело не наиђе на значајнији отпор црквених кругова.

¹³ Поменимо само да је, по Светом писму и Светим оцима, потоп последица велике огреховљености човечанства [1. Мојс. 69], а разарање Содоме и Гоморе [1. Мојс. 19] последица распрострањености блуда, а поготово хомосексуалности.

дак, који је поробљавао људе и онемогућавао напредак и еманципацију, противници револуције тврде да револуција представља злочиначко рушење друштвеног поретка који није плод некаквог пуког имагинарног друштвеног уговора, него који има сакралну легитимацију¹⁴. Самим тим што је револуција за њих синоним за „начелни преврат свих ауторитета“ [Тадић 2007: 38], што подразумева дрско „утемељење целокупног јавног стања на вољи човека уместо на божјем поретку и промисли“ [Тадић 2007: 11], не чуди што су у њиховим очима револуционари богоборци и оруђа нечистих сила. Конзервативци оптужују револуционаре да као експоненти демонских сила, рушећи од Бога посвећени поредак, у свет уносе хаос, безвлашће и терор.

Занимљиво је да ове оптужбе нису искључиво пуки плод покушаја конзервативаца да довођењем у везу револуције с побуном против Бога дискредитују заговорнике револуције. Било је, наиме, револуционара који су се у прометејском заносу, жудећи за неограниченом слободом човека, изјашњавали као непријатељи Бога и следбеници Луцифера. Тако Прудон (Proudhon) не само што тврди: „бог је зло“ [Löwith 1990: 94], него и за Луцифера каже да је „гениј револуције“¹⁵ [Löwith 1990: 95].

Остављајући по страни дилему да ли је у питању пука метафора или су се неки револуционари-атеисти заиста определили за дословно слеђење Луцифера, приметимо да револуција као таква, без обзира да ли је третирамо као нешто позитивно или негативно, радикално прекида с традицијом, руши постојећи поредак и покушава да утемељи квалитативно другачије односе. Уместо да се ограничи на благе и постепене реформе друштвеног поретка, револуција се опредељује за апсолутну еманципацију. Отуда она подразумева дисконтинуитет, скок, рушење старог у име новог. Док је за непријатеље револуције оно ново, самим тим што уништава старо, које има сакрални легитимитет и којем су они одани, истоветно са злом, хаосом и мраком, поборници револуције оно ново доживљавају као умно, праведно и човечно¹⁶.

¹⁴ Бранећи сакрални ауторитет старог поретка и традиције, конзервативци се не ограничавају на оспоравање рационалистичке теорије природног права, која је формулисала идеју народног суверенитета, већ саму претензију људског ума да доводи у питање ауторитет постојећег и ствара утопију идеалног друштва сумњиче као знак самообоготворења човека. Тако Штал (Stahl) пише: „Порекло је револуције у оној врсти мишљења која се сада означава изразом *рационализам*.“ Рационализам је, по Шталу, „еманципација човека од Бога, иступање човека из божје руке да би се ослонио на самог себе, да не би имао потребу за Богом и да га не би примећивао“ [Тадић 2007: 13].

¹⁵ Занимљиво је да је мистериозна особа изразито црне браде, на зидовима собе у којој је убијена царска породица у кући Ипатијевих у Јекатеринбургу, оставила чудан запис пун кабалистичких знакова. Тридесетих година 20. века дешифрована је та езотерична „комбинација древних арамејских, самаритских и грчких слова“. Значење ове поруке је, по свему судећи, сатанистичко: „Овде је по наређењу моћи, сакривене у тами, био принесен на жртву цар, да би се уништила држава. Нека знају сви народи“ [Верниј 2006: 646].

¹⁶ Значај Француске револуције Хегел види у томе што она представља покушај да се стварност умно уреди: „Откако је Сунце на небеском своду и откако планети круже око њега, није се видјело да се човјек поставља на главу, тј. на мисао и да збиљу изграђује према њој“. Описујући упечатљив утисак који је Француска револуција оставила на савременике,

Имајући у виду радикалан раскид са старим, не чуди што револуционари често у оном новом виде крај претходне историје и нов почетак времена. Док су се неки нововековни актери револуције још увек угледали на античке личности, верујући да само обнављају оно што је изворно, било је и оних који су сматрали да је реч о апсолутно новом почетку, дешавању које се не може ни са чим упоредити. Да је патос новог почетка суштински за револуцију¹⁷, показује Француска револуција, у којој су револуционари, макар делимично свесни да се ради о ступању у ново доба, увели нови календар. Свакако није случајно што је година проглашења Републике и погубљења краља означена као прва година у новом револуционарном календару. Жудећи да изврше радикални прекид с прошлошћу, револуционари су измислили нове називе за месеце и увели децималну недељу, у којој су имена дана или замењивана бројевима или добијала нова имена, као што су дан мистрије, дан колица итд. Баш као што се желело да нова имена дана подсећају на радне активности и буду везана за природу, покушано је да се и имена деци не дају по хришћанским свецима, него да буду везана за природу¹⁸. Својом реформом календара желели су да напусте хришћанско рачунање времена, које је поистовећивано са старим режимом, и уведу ново, умније рачунање времена. Будући да човек има десет прстију, недеља од десет дана би, по њиховом мишљењу, била укореењена у природи. Осим тога, универзални децимални систем, који је производ људског разума, савршенији је од партикуларних средњовековних мерних јединица¹⁹. Имајући у виду да је у почетку Француске револуције вршен терор над црквом, да је хришћанство прогањано и омаловажавано, што је кулминирало увођењем култа богиње Разума²⁰, логично је што је нови календар, који је представљао покушај радикалног раскида с хришћанском традицијом, морао бити заснован на разуму.

Хегел каже: „Сви су мисаони људи судјеловали у слављењу те епохе. Узвишен је занос владао у то вријеме, ентузијазам духа прострујао је свијетом“ [Hegel 1966: 458–459].

¹⁷ Иако тврди да „о револуцији имамо право да говоримо само тамо где преовлађује овај патос новог почетка и гдје је он повезан са представама о слободи“ [Arent 1991: 27], Хана Арендт сматра да су ипак „све револуције почињале као рестаурације или као обнављање прастарог и да је револуционарни патос радикалног почетка настајао током револуција“ [Arent 1991: 29]. Што се тиче тезе Хане Арендт да је слобода „кључна ријеч за разумијевање ‘револуције’“, Копривица примећује: „Ако свака револуција жели да се ‘ослободи’ старог поретка и уведе нови, то не значи да јој кључна аутолегитимациона предодба мора бити само *слобода*, као што је то, стичајем околности, било у Француској револуцији. Општије одређење јесте увођење новог поретка, и тада су предодбе о правди и истини општије од оне о слободи“ [Копривица 2014: 22].

¹⁸ Социјалистичке револуције су, поред тога, у давању имена деци инспирацију налазиле како у идеолошкој сфери тако и у сфери технике и индустрије. Подсетимо се неких од тадашњих имена, која срећом нису заживела: Стаљинка, Тракторка, Машинка.

¹⁹ О полемикама око увођења новог, револуционарног календара и различитим предлозима за умно рачунање времена, видети: [Ozouf 1990: 57–62].

²⁰ Као израз побуне против хришћанства, револуционари су кип Богиње разума унели у цркву Нотр-Дам. Додуше, ускоро је култ Разума преиначен у култ Врхунског бића, које се такође значајно разликовало од хришћанског Бога. О покушају увођења новог календара Де Местр (De Maistre), који је револуцију доживљавао као дело Сатане, каже: „Републикански календар био је завера против религије – рачунање времена почиње са једним од највећих злочина које је човечанство починило“ [Тадић 2007: 57].

Разлог за склоност револуционара прибегавању насиљу, чак и након свргавања старог режима, треба тражити у неспремности великог дела становништва да прихвати уведене новине. Традиција је исувише дубоко укорјењена у људима да би је се тек тако одрекли, као што то наивно очекују револуционари. Уверени да наступају у име разума, да су правда и истина на њиховој страни, револуционари и након неизбежног обрачуна с владајућом класом показују тенденцију ка насиљу. Разочарани неспремношћу маса да се одрекну старих културних и верских образаца, они покушавају да људима, ради њихове наводне добробити, које додуше тренутно нису свесни, на силу наметну нове обрасце.

За разлику од природних процеса који се дешавају без унутрашњег сукоба и напетости, развој у сфери духа, као што је то Хегел објаснио, одликује сукобљавање, будући да се ту одиграва борба између оног старог и новог²¹. Било да је реч о појединачном или колективном плану, док ново покушава да подрије и сруши старо, оно старо се тврдокорно брани од наступања новог. Да би ново уопште дошло у позицију да угрози старо, оно мора изнутра постепено да разједа старо. Никада ново не побеђује одједном, без претходне невидљиве припреме²². Али и када победи ново, оно није сигурно од повратка старог. Као што је познато, свака политичка и друштвена револуција стрепи од контрареволуције. Управо због тога врши превентиван обрачун с потенцијалним учесницима контрареволуције, пре свега с развлашћеним припадницима старог поретка.

Позната Верњоова (Vergniaud) изрека „револуција једе своју власти-ту децу као Сатурн“ [Arent 1991: 40], која је у међувремену потврђена на основу богатог историјског искуства, сведочи да се у оквиру сваке револуције одиграва сукоб између њених вођа. Тај сукоб је неизбежан ако се има у виду да код већине вођа револуције постоји непревладана жудња за неподељеном влашћу, као и да су њихове концепције будућег устројства друштва често веома различите. Лична сујета удружена с уверењем да заступају разум, народ, правду и истину, доприноси да се револуционари лако одлучују на уклањање својих сабораца. У почетку наизглед сагласни у циљевима револуције, они се касније разилазе услед различитог нивоа радикализма. Док једни сматрају да њиховим бившим саборцима недостају идеализам и ентузијазам, други су мишљења да овима недостаје способност за реалистичку процену друштвено-историјске ситуације.

²¹ Док се у природи „развој збива на непосредан, неопречан, несметан начин“, у сфери духа развој је посредован „вољом и свешћу“. Самим тим је „дух у самом себи супротан себи; он сâм себе треба да надвлада као праву непријатељску запреку самога себе; развој који је у природи мирно произилажење, у духу је тврда бесконачна борба против самога себе“ [Hegel 1966: 60–61].

²² Шекспирова (Shakespeare) метафора кртице која невидљиво нагриза старо и припрема наступање новог блиска је многим мислиоцима. Што се тиче подземног деловање, не треба потценити активности тајних друштава, као што су илуминати и масони, у припремању револуција. Видети: [Козелек 1997: 126–141]. Руски анархиста Кропоткин (Кропóткин), залажући се за сарадњу руских револуционара и масона, тврди: „Скоро сви угледни револуционари припадали су масонерији, а Филип Орлеански био је велики национални мајстор све до 13. маја 1793. године. Робеспјер, Мирабо, Лаваозије припадали су илуминатским ложама које је основао Вајсхаупт“ [Димитријевић 2006: 82].

Будући да у друштву увек има више оних који су потчињени од оних који владају, револуција за своју базу има већину становништва. Револуција се, упркос томе што је предводи револуционарна авангарда, увек ослања на масе. За разлику од преврата и пуча, који се „изводе одозго“, социјална револуција се „изводи одоздо“ [Tadić 1996: 187–188]. Самим тим што се изводи одоздо, револуција поприма карактер нечег елементарног, ерупције, бујице која носи све пред собом²³. Да би победила, револуција мора да мобилише масе незадовољних, а то ће моћи само ако себе прикаже као ону која заступа универзалне интересе. Иако се то углавном на крају покаже као обмана²⁴, иако и после револуције постоји слој привилегованих, без идеологије слободе, једнакости и братства, без позивања на правду и умност, тешко да би могла да успе иједна револуција.

Друштвена револуција, као што је то својевремено истакао Маркс, разликује се од политичке револуције тиме што не смера само на политичку слободу, већ на темељну трансформацију целокупне друштвене структуре. Да би револуција уопште успела, потребни су теоретичари који ће је мисаоно припремити и незадовољне масе које ће је, вођене револуционарима-практичарима, спровести у дело²⁵. Иако се често инсистира на спонтаности револуције, у пракси се показало да је не би било без добро организоване и дисциплиноване групе професионалних револуционара²⁶. Наравно, уколико нема критичног нивоа незадовољства потлачених и повољних друштвено-историјских околности, револуција се неће одиграти, ма колико труда уложила револуционарна авангарда²⁷.

²³ Француски краљ, Луј XVI, чувши да је пала Бастиља, узвикнуо је: „То је побуна!“ На то му је његов саговорник, војвода Ла Рошфуко-Лианкур (Roucheffucoalt-Liancourt), одговорио: „Не, Господару, то је револуција.“ Истицање да је оно што се тамо збива „неопозиво као и путања звијезде којој чак ни краљ не може заповиједати“, показује да се акценат астрономске метафоре, примењене на друштвено-историјска дешавања, премешта „са закономјерности у себи затвореног кружног тока на неизбежност“ [Agent 1991: 38–39].

²⁴ Залажући се за побуну као алтернативу револуцији, Каму (Camus) критикује тоталитарни дух револуције, њену претензију да читав свет саобрази некој идеји. „У теорији, реч револуција задржава значење које има у астрономији. То је покрет којим се круг затвара, који потпуно трансформацијом прелази из једне владавине у другу“ [Kam 2008: 292], а тиме у стање нове друштвене неправде и неслободе.

²⁵ Залажући се за социјалистичку револуцију, Маркс је, следећи Хегелову идеју о садејству ума и страсти, тврдио да је глава општељудске еманципације „философија, а њено срце пролетаријат“ [Marx 1985: 105]. По конзервативцу Де Боналу (De Bonald), „револуције, ти велики скандали друштвеног света, нужан су резултат људских страсти“ [Tadić 2007: 53]. Кривица идеолога револуције, које погрдно назива софистима, је у томе што својим учењима подривају сакрални ауторитет власти, услед чега се послушна маса поданика трансформише у безбожну разударену револуционарну светину.

²⁶ Подсетивши да се израз „револуција“ устаљује тек након 1789, Козелек (Koselleck) истиче да се позив револуционара уобличио „током 19. века, а онда је томе нарочито допринео Лењин“ [Koselleck 1995: 83].

²⁷ Иако је, када се ради о социјалистичкој револуцији, Лукач (Lukács) с правом критиковао „прецењивање органског карактера повијесног развитка“ [Lukács 1977: 371] и инсистирао на значају борбе за освешћивање пролетаријата као потенцијалног револуционарног субјекта, никада не треба занемаривати објективне друштвено-историјске околности. Имајући у виду дијалектику мисли која стреми ка остварењу и стварности која тежи мисли, Маркс истиче: „Није довољно да мисао стреми озбиљењу, сама збиљност мора стремити према мисли“ [Marx 1985: 100].

IV

Чињеница да конзервативци и револуционари дијаметрално различито вреднују политичку и социјалну револуцију могла би нас завести на погрешан закључак да су религиозне особе против револуције као такве, да је она за њих синоним не само за нешто деструктивно него и демонско. Иако су религиозне особе, самим тим што дају првенство бризи за душу и спасење, у најмању руку биле скептичне према друштвеним револуцијама²⁸, појам револуције и у духовној сфери може имати позитивно значење, наравно под условом да се ради о духовној револуцији. Тако би се за Будино учење могло рећи да представља својеврсну духовну револуцију у односу на хиндуизам, баш као и за Христово учење у односу на јудаизам. Будино просветљење је духовна револуција не само на индивидуалном плану него и у религијском смислу, управо зато што Буда, презревши спољашњи пут саобраћања с божанском сфером посредством жртвовања, утире медитативни пут самоосвешћења властитог сопства. Христова духовна револуција не огледа се само у победи над смрћу васкрсењем, што представља најрадикалнији *novum* у читавој људској историји²⁹, него и тиме што је насупрот старозаветне норме „око за око, зуб за зуб“ [2. Мојс. 21, 24], формулисан захтев за окретањем другог образа и непротивљењу злу, штавише за љубав према непријатељу [Мт. 5, 44].

Конституисање монотеистичке религије се такође може тумачити као револуција у духовном смислу. Управо због тога што је монотеизам толико одударао од политеистичких религија, што је радикално прекидао с устаљеном праксом обраћања боговима и богињама плодности, било је потребно много времена и труда да би он однео превагу. Покушај Ехнатона (око 1380. пне – 1334. пне) да изведе монотеистичку револуцију доживео

²⁸ Иако је Св. Серафим Саровски саосећао са тешким положајем сељаштва у Русији и трудио се да управитеље подстакне на боље поступање са потлаченима, био је изричито против револуције, предсказујући да ће она довести до прогона хришћанства и страшног страдања. Познат је случај када је Св. Серафим, који је иначе увек био благ и предусретљив према посетиоцима, гневно реаговао на више пута поновљену молбу будућег „побуњеника против царске власти“ да га благослови. Прозирјући духовним оком да револуционар „хоће да помути Русију“ [Левитски 1998: 100], свети старац је то одбио неочекиваном жестином. Осуђујући и Фебруарску и Октобарску револуцију као злочин против Цара и Русије, Св. Јован Шангајски је истицао да се скривено безбоштво Фебруарске револуције на крају манифестовало као отворено: „Није нимало случајно што су болшевици који су убили Царске Мученике на зидовима Ипатијевског дома крвљу жртава исписали сатанистичку поруку која је наговештавала тријумф сила таме у веку“ [Св. Јован Шангајски 1998: 331]. Упркос превлађујућем негативном односу Цркве према револуцији, не треба заборавити да је током историје било свештеника који су не само показивали симпатије према револуцији него и у њој учествовали. Најзначајнија је вероватно улога опата Рејнала (Raunal), чија је морална осуда старог режима имала огроман пропагандни значај у припремању Француске револуције. У својим списима, који су наишли на изузетан одјек у јавности, „пледирао је за неподељену сувереност народа“ [Козелек 1997: 234]. Суочени са друштвеним неправдом и огромном бедом великог дела становништва у Латинској Америци, савремени римокатолички теолози су формулисали теологију ослобођења, која инсистира не само на спасењу у сфери оностраности него и на земаљској правди за сиромашне и потлачене.

²⁹ По Св. Јустину Телијском, „васкрсење Богочовека Христа је преврат, први радикални преврат и револуција у историји човечанства“ [Јустин Поповић 2007: 47–48].

је неуспех одмах након његове смрти, док су за победу монотеизма у јеврејском народу били потребни векови. Бројне фигурине из раног периода јеврејске историје, које су археолози пронашли широм Палестине, показују да су многи Јевреји сматрали да је Ашера, хананска богиња плодности, заправо Елова, односно Јахвеова жена³⁰. Уосталом, већи дао Старог завета сведочи о мукотрпном напору јеврејских свештеника да истисну у народу одомаћене култове плодности. Не само што су у Јахвеов храм биле унете бројне скулптуре различитих божанстава, него је постојала и храмовна проституција. Чињеница да се након повратка из вавилонског ропства више не налазе фигурине Ашере, иде у прилог схватању историчара религије да су управо током вавилонског ропства јеврејски свештеници осмислили идеју да Јахве није тек пуки племенски бог, већ један једини Бог, тј. да осим њега других нема³¹. Размишљајући о томе зашто Јахве није заштитио свој народ од непријатеља, они су одбацили уобичајену претпоставку тог времена да је разарање Јахвеовог храма доказ да је он слабији од вавилонског бога Мардука, те су дошли на револуционарну идеју да се Јахве, који влада читавим светом а не само одређеним географским подручјем, послужио вавилонским царем, као својим слугом, да казни јеврејски народ који му није био веран. Дакле, постоји само један Бог – Јахве, а тобожњи богови које поштују други народи заправо су демони.

Да се и у сфери религије и духовности може употребљавати појам револуције у позитивном значењу, сведоче не само речи појединих теолога него и светитеља, који експлицитно говоре о Исусу Христу као о револуционару. Тако, на пример, Св. Николај Српски истиче да се с пуним правом може рећи: „Христос је био револуционар, и Христос је био проповедник револуције“ [Николај 2013а: 353]. Штавише, за неке теологе Христова духовна револуција је заправо једина истинска револуција, будући да се након ње није догодило ништа суштинско ново под капом небеском³². Наиме, у поређењу с Христовом победом над смрћу све овоземаљске револуције су бледе и занемарљиве.

Појам револуције у духовном смислу може се односити не само на светскоисторијски важне духовне револуције, као што су Будина и Христова, него и на мале личне револуције било ког човека. За човека који излаз из своје егзистенцијалне кризе налази у покајању, у одвраћању од досадашњег грешног начина живота и обраћању живом Богу, с правом се може рећи да је из основа променио властити живот, тј. да је у име новог, духовног човека извео револуцију против свог старог ја. Управо то се десило многим Христовим следбеницима. Говорећи о унутрашњој, духовној револуцији, тј. препороду који су доживели апостоли, Св. Николај

³⁰ Видети: [Армстронг 1995: 51], као и: [Armstrong 2010: 24].

³¹ Пут од грубих обриса монотеизма до чистог монотеизма био је дуг и дисконтинуиран. „Заступници деутеронимистичке школе још нису били чисти монотеисти. Они су веровали да и други богови постоје, али су били уверени да је Израил позван да служи једино Јахвеу“ [Armstrong 1999: 116].

³² По Св. Николају Српском, „револуција коју је Христос извео у свету, највећа је и најуспелија од свих револуција“ [Николај 2013: 353–354].

Српски пише: „Читава револуција срца и ума одиграла се у њима за три године њиховог учеништва у Христа. Та револуција састојала се у мучном умирању старог човека у њима и још мучнијем рађању новог“ [Николај 2013б: 525].

Ако бисмо упоредили појам револуције у друштвеној и духовној сфери, видели бисмо да и у једној и у другој сфери ерупцији револуције претходи период застоја и кризе. До радикалног преображаја, тј. квалитативног скока, не долази пуким лагодним постепеним напредовањем. У Христовој осуди духовне млакост [Отк. 3, 15–16] имплицитно је осуђено уверење да се било шта велико може постићи без револуционарног жара. Наиме, веће шансе да постане светац има грешник, који се управо због своје посрнулости може застидети и згадити себе³³, након чега следи покајање и преобраћење, него млаки верник који није спреман за било какав радикалан рез у властитом животу. Револуција би, самим тим, и у духовној сфери имала примат над еволуцијом.

V

Но вратимо се ипак разматрању односа еволуције и револуције, како не бисмо једнострано одбацили један од ових појмова. Док еволуција подразумева лагано, континуирано напредовање, револуција је синоним за дисконтинуирани, скоковити напредак. У сваком случају, оба појма су упућена како на напредак и развој тако и један на други³⁴. Уколико нека еволутивна промена све више добије на убрзању, могуће је да ће се доспети до тачке на којој се неминовно збива револуција.³⁵ С друге стране, након квалитативног скока револуције у потпуно ново стање, након рушења старог и успостављања темеља за ново уређење, следи мукотрпан процес еволутивног развоја на новоуспостављеном темељу. Отуда би се могло рећи да је свака револуција заправо *ре*-еволуција.

За оно што је речено потврда се може наћи како у научној тако и у духовној сфери. По Куновој концепцији научне револуције, након усвајања нове научне парадигме следи процес изградње тзв. нормалне науке на новоуспостављеном темељу. Ако бисмо пак посматрали појединца који

³³ Занимљиво је да Маркс сматра да је стид не само предуслов него и у неку руку почетак револуције. Своју тврдњу „стид је већ револуција“, поткрепљује објашњењем: „Стид је нека врста гњева који је окренут у себе“ [Marx 1985: 43].

³⁴ Левит (Löwith) је с правом указао да модерна идеја напретка има теолошко порекло, да претпоставља линеарну концепцију времена. За разлику од линеарног схватања времена, у коме се подразумева напредовање ка циљу историје, у оквиру циклличног схватања времена нема суштинског напредовања, те би отуда непримерено било говорити о револуцији. По античким историчарима, политичка историја се одвија као „периодично, кружно кретање унутар кога је кружење промјенљивог удеса утврђено равнотежом *hybris*–а и *nemesis*“ [Löwith 1990: 32]. Иако им је било познато да се у политичкој сфери повремено догађа „изненадни заокрет из једног екстрема у његову супротност“, они су били убеђени да „будућност не може донијети ништа потпуно ново“ [Löwith 1990: 33].

³⁵ Искуство убрзања је карактеристично за модерно доба, поготово након Француске револуције. „У неку руку, природни хоризонт историје се од тада напушта а искуство убрзања измамљује нове перспективе, које импрегнирају појам револуције“ [Koselleck 1995: 77].

је доживео духовну револуцију, учили смо да након раскида с претходним недуховним начином живота, након интензивног доживљаја божанске милости, следи мукотрпан, еволутивни пут лаганог сагоревања властитога ега, при чему се више ништа необично не дешава. Снажне емоције покајања и духовног заноса замењује навикавање на духовну самодисциплину, на наизглед прозаично свакодневно испуњавање Божијих заповести. Неопходно је истрајно неприметно еволутивно духовно напредовање, при чему ће можда, Божијом милошћу, квантитет подвижничког труда бити награђен новим револуционарним узлетом на виши ниво духовности.

Да бисмо продубили разумевање револуције као такве, обратимо пажњу на две противстављене концепције револуције, које су подједнако удаљене од истинског појма револуције. Концепција „револуције која тече“, чија интенција је да нагласи постреволуционарно очување и унапређивање тековина револуције, заправо непримерено изједначава револуцију с еволуцијом. Наиме, за разлику од континуитета еволуције, пуког повећања квантитета, револуција подразумева дисконтинуитет, скок, прелазак квантитативне промене у нови квалитет. С друге стране, идеја перманентне револуције³⁶ би, логички посматрано, подразумевала непрекидано скоковито напредовање, што је, ако изузмемо сферу технике, немогуће остварити у пракси.

Иако су еволуција и револуција међусобно упућене једна на другу, нема сумње да револуција оставља много јачи утисак на учеснике и посматраче од еволуције. Штавише, с правом се може рећи да је револуција у онтолошком смислу значајнија од еволуције. Наиме, као што исправно примећује Милан Кангрга, „континуитет (живота, људског духа, свијести, мишљења, спознаје, историје, човјекове еволуције, његова идентитета и уопће свега животнога) *могућ је само њомоћу ситалнога дисконтиунитетиа* (= ре-еволуције!)“ [Kangrga 1984: 128]. Без животворног револуционарног импулса, пука еволутивна промена би постепено јењавала и губила животност, што би водило стагнацији, застоју и устајалости³⁷. Еволуција је свакако примерена за разумевање феномена у биолошкој сфери, која је у знаку нужности и за коју је карактеристична хронолошка концепција времена, али сфера духа, као сфера слободе и стваралаштва, назамислива је без револуције. Одбацујући Бергсонов (Bergson) појам стваралачке еволуције као *contradictio in adiecto*, Кангрга пише: „Еволуција је свагда само *јроду-жавање јроццлоџ у садашњем*, и увијек изнова то исто, па се ту *никад ни-циџа биџино ново* неће и не може догодити!“ [Kangrga 1984: 219]. Насупрот еволуционе уланчаности у каузално-механички ланац нужности, где се

³⁶ Марксова концепција перманентне револуције подразумева непрекидне покушаје пролетаријата да изведе успешну социјалистичку револуцију, при чему појединачни неуспеси и порази омогућавају стицање драгоценог револуционарног искуства и доприносе обликовању пролетерске класне свести, која ће бити од пресудног значаја за успех будуће револуције. На Маркову концепцију перманентне револуције надовезали су се у 20. веку Роза Луксембург (Luxemburg), Меринг (Mehring), Троцки (Троцкий) и Мао Тсе-тунг (Mao Tse-tung).

³⁷ Кангрга користи метафору кардиограма да би указао на значај револуције и дисконтинуитета. Својим пулсирањем, тј. дисконтинуитетом, срце „омогућује континуитет, то јест одржавање живота!“ [Kangrga 1984: 128].

робује оном прошлом и датом, револуција је управо због свог исхођења из слободе и духа усмерена ка будућности и утопији. За револуцију се, сходно Кантовој концепцији слободе и ноуменалног, може рећи да је искок из постојећег и стварање ни из чега потпуно новог каузалног ланца у сфери појавности. Насупрот континуитета и понављања старог, „стваралаштво је *дисконтиинуиџет* и *ре-еволуција*!“. Кангрга допушта да Дарвин (Darwin) има право кад говори о еволуцији биљних и животињских врста, али не и када је у питању човек. Наиме, човек „мора ре-еволуирати, да би се и *само* одржао, а онда и *као човек* живио. Ре-еволуција значи пак *про-изводњу* себе... Еволуирати се може и по нечему другоме (а заправо и примарно по вањском *увјеиу*), а ре-еволуирати једино по себи самоме (по слободну чину)“ [Kangrga 1984: 220].

Да се не бисмо изложили опасности идеалистичког ниподаштавања еволуције, поменимо да је револуција синоним за кулминацију, те је самим тим нешто ретко и неуобичајено. Иако је револуција животворни импулс, живота, бар у оностраној сфери, не би било без момента континуитета. Да би уопште повремено долазило до кулминације, дисконтинуитета и искока, неопходан је континуитет.

Што се тиче идеје перманентне револуције, ма колико она била привлачна као филозофска конструкција, мора се констатовати да она ипак представља само недостижан идеал. Иако би заиста било дивно када бисмо непрестано били у стваралачком заносу, када бисмо могли непрекидно да доводимо себе у питање и револуционишемо и себе и свет око себе, то је могуће само за чисто духовна бића, којима инертност физичког тела не представља проблем. Наиме, да би уопште могао да буде (само)делатан, човек мора и да предахне, да се одмори, да се опусти. Наравно, битно је да не прекорачи меру неопходног предаха, чија је сврха сабирање снага за нову стваралачку, револуционарну делатност. Уколико се човек превише препусти одмарању, а поготово уколико почне да ужива у свом успеху и доспе у стање самодопадања, прети му опасност постваривања. Имајући у виду управо ту опасност, могли бисмо имати разумевање за Канргино пренаглашавање делатног момента. Инсистирајући, попут Фихтеа (Fichte) и Сартра (Sartre), на примату делатности (негације, ништа) над бићем, Кангрга сматра да револуција, да би одговарала свом појму, мора бити перманентна револуција. Чим се револуција етаблира у избореном, „ушанчује се и претвара у контрареволуцију“, тј. постаје „негација и ликвидација могућег, отвореног и будућег“ [Kangrga 1989: 234]. Следећи Кангргу, могли бисмо устврдити да су управо уморни и самозадовољни револуционари ти који изнутра издају револуцију. Али, судећи по историјском искуству, то је неизбежан процес. Само особе које су успеле да сагоре свој его, које су се просветлиле и обожиле, способне су за перманентну револуцију, јер им страстима оптерећено физичко тело више не представља проблем.

VI

Ако бисмо хтели да на сликовит начин представимо револуцију, могли бисмо рећи да она смера како у дубину и висину, тако и у ширину. Револуцији није стало до пуких локалних површинских промена. У свом радикализму, она настоји да уздрма сâм темељ постојећег света, тј. да успостави темељно другачије односе у сфери коју револуционише. Њен лет у висину подразумева покушај да се уздигне до идеала, односно настојање да реалност буде што ближе оном умном, идеалном³⁸. Свака револуција има тенденцију да се што више прошири, да прожме тоталитет стварности, да револуционише односе у читавом свету³⁹.

Док мисионари углавном покушавају да својим проповедима прошире тековине духовне револуције, тј. да упознају људе с религијском поруком спасења, носиоци социјалне револуције не устежу се да прибегну и насилним средствима како би се револуција што више проширила. Један од разлога њиховог настојања да се револуција прошири на читав свет свакако је њихово уверење да тиме помажу остатку човечанства да се ослободи баласта старог и усвоји оно ново, умно и праведно, док други разлог треба тражити у њиховом увиђању да се револуционарне тековине тешко могу одржати уколико револуција остане ограничена само на једну земљу, окружену непријатељима⁴⁰.

Наравно, настојање револуционара за успостављањем оног радикално новог и његовим ширењем на читав свет неизбежно наилази на спољашњи и унутрашњи отпор. Наиме, духовни и материјални темељ постојећег света обично је чвршћи него што револуционари мисле. Нису само оружана сила и владајућа друштвено-економска структура брана против намеравањих радикалних промена, него су то и традиција, васпитање и образовање. Да би могло доћи до револуције, неопходно је претходно променити свест људи, за шта је потребно изузетно много времена.

Будући да човекова природа није само духовна него и физичка, револуционарни узлет у висину, тзв. јуриш на небо, осуђен је на приземљивање.

³⁸ Тај лет у висину праћен је ентузијазмом. Указавши да је „истински ентузијазам, увек ближи *идеалном*, и то чисто моралном“, Кант инсистира на супериорности залагања за идеално над одбраном постојећег: „Противници револуционара никад се не би могли новчаном наградом подстаћи на ревност и душевну величину које је револуционарима изазвао чист појам права“ [Kant 1974: 186].

³⁹ Ослањајући се на прокламације Америчке, Француске и Совјетске револуције, Козлек примећује да „сва нововековна обележја ‘револуције’ просторно смерају *свејској револуцији*; временски, да она остаје *јерманенина* све док се не остваре њени циљеви“ [Koselleck 1995: 80].

⁴⁰ Сукоб у Совјетском Савезу двадесетих година међу болшевицима водио се управо око дилеме да ли се, имајући у виду како економску заосталост земље тако и њену исцрпљеност, треба упустити у ризик светске револуције или се ограничити на изграђивање социјализма у једној земљи. Троцки се у духу идеје перманентне револуције залагао за прерастање Совјетске револуције у светску револуцију, сматрајући да је немогуће да се у изолованој земљи оствари истински социјализам. Превагу је ипак однела реалистичнија концепција изграђивања социјализма у једној земљи, која није желела да прихвати ризик – све или ништа. Нажалост, Стаљинова (Сталин) концепција изграђивања социјализма у изолованој, економски неразвијеној земљи, у великој мери је дискредитовала саму идеју социјализма.

Када би вође револуције заиста биле ослобођене ега, када би њихова природа била преображена, тај узлет би досегао веће висине и био дуготрајнији. Али управо због оног старог, које несвесно и даље живи у људима, ма колико се иначе вербално заклињали у умност, правду и истину, пад је неизбежан. Чак и када би вође револуције биле много самосвесније и духовније него што иначе јесу, немогуће је сачувати исти ниво узлета ка оном идеалном. Физичка сфера напосто никад не може бити идентична с идеалном. Разлика између временског и вечног, људског и божанског, може бити превладана тек повремено, и то у изузетним појединцима.

Поготово је настојање револуције да прожме читав свет тешко оствариво⁴¹. Уколико револуционари, уверени да је на њиховој страни истина и правда, на силу покушају да уклоне оно старо и другачије, револуција поприма тоталитарне црте. Током историје, било је више случаја револуционарног терора у име разума и врлине, и то не само у политичкој и друштвеној сфери.

Готово за све духовне револуције карактеристично је мисионарско обележје. Уколико духовну револуцију шире истински духовне особе, а поготово уколико су свете, мисија ће бити успешна, јер ће они властитим постојањем сведочити оно што проповедају. Као што је познато, управо захваљујући таквим особама, упркос повременом суровом терору римске власти, раширена је хришћанска вера по читавом Римском царству. Упечатљив приказ храброг држања хришћанских мученика који су, испуњени божанском љубављу, благосиљали оне који их убијају, подстакао је многе да се заинтересују за ту нову, необичну веру и сами постану хришћани⁴². Ипак, чим је хришћанство проглашено за званичну религију, чим је постала друштвена привилегија бити хришћанин, хришћанство је почело да се приземљује, да губи некадашњи духовни жар. Управо док се омасовљавало и заузимало све веће пространство, опадала је његова духовна снага, поготово онда када би прибегавало спољашњој државној сили.

Да би се проценило да ли се за неку бурну, темељну, квалитативну промену може употребити појам револуције, поготово уколико се овај појам употребљава у позитивном значењу, неопходно је имати поуздане критеријуме процене. Наиме, позитиван појам револуције подразумева да је реч о напретку ка бољем, умнијем, човечнијем. Да бисмо могли проценити да ли је заиста реч о револуцији (у позитивном значењу), морали бисмо бити у поседу истине, што је, по многим, неумесна претензија, будући да је апсолутна истина доступна само Богу⁴³. Независно од тога

⁴¹ Њему су свакако најближе револуције у техничкој и индустријској сфери. Ипак, увек има делова света и појединаца који, на чуђење заговорника техничког прогреса, настоје да измакну њиховом утицају, да живе на што је више могуће једноставан, природан начин.

⁴² Тертулијан је, на основу свог преобраћеничког искуства, схватио да проливање мученичке крви само погодује ширењу хришћанства. Он римским владарима пркосно поручује: „Што нас више косите, ми се више множимо. Хришћанска крв је семе“ [Rejgels 1996: 64].

⁴³ Додуше, онима реткима који су сагорели властити его, у којима нема ничег себичног и партикуларног, божанска истина је доступна. Будући да не мисле својом главом, него су проводници божанског, они су у стању да правилно процењују и људе и догађања.

да ли смо заиста компетентни да неки радикални преокрет окарактеришемо као револуцију (у позитивном смислу), нема сумње да можемо закључити следеће: да би се нешто именovalo као револуција, није довољно да се ради о дисконтинуитету, лому, квалитативној промени, већ оно на својој страни мора имати истину. Само уколико тај радикални рез, тај *novum* заиста води слободи, правди и истини, ради се о истинској револуцији.

Осим тога, када говоримо о револуцији, не треба губити из вида да се за различите форме револуције користе различити критеријуми. Они су често међусобно противречни, јер док је с једног становишта несумњиво да се дешава напредак, с другог становишта би се могло говорити о назадовању⁴⁴. Поставља се питање постоји ли, када се говори о напретку и револуцији, вредносна хијерахија критеријума. Уколико постоји вредносна скала човекових циљева, онда бисмо имали могућност да проценимо да ли се у одређеним случајевима заиста ради о истинској револуцији.

Покажимо то на једном примеру. Нема сумње да протестантизам представља својеврсну револуцију у сфери религије. Лутерова (Luther) побуна против хипокризије римокатоличке цркве, његово оспоравање папи дотадашње неприкосновене позиције, уздрмала је саме темеље западне цркве. Уклањања посредника између Бога и верника, као и инсистирање на праву верника да на властитом језику чита Свето писмо и да га сâм тумачи, представљало је радикалну промену у верском животу. Слобода која се тиме отворила за западне вернике допринела је моралној обнови посрнулог хришћанства, бујању верског живота и обнављању религиозног жара на Западу. Ако бисмо као критеријум процене користили ум, могли бисмо о протестантској револуцији да говоримо у позитивном смислу, поготово ако узмемо у обзир да је на темељу протестантске вере, по Максу Веберу (Weber), настао модерни предузетнички дух.

Међутим, када је реч о религији, прави критеријум процене није умни, већ надумни. У духовном смислу протестантизам представља пад у односу на римокатолицизам, а поготово у односу на православље⁴⁵. Иако су веровали да ће им уклањање Светог предања омогућити да се директно суоче с Божијом речи Светог писма и тиме обнове изворно хришћанство, протестанти у томе нису успели, већ су забасали на духовну странпутицу. Слобода верника да сâм, духовно неприпремљен, без ослонаца на Свете оце и благодати Светог Духа, тумачи Свето писмо, довела је

⁴⁴ Нема сумње да су социјалистичке револуције, својим захтевом за егалитаризмом и правом на једнаке шансе за све, допринеле еманципацији потлачених и омогућиле праведније односе у друштву, али су прогоном религије у великој мери имале погубне последице по духовни живот људи.

⁴⁵ Старац Пајсије Светогорац је на примеру грађевине сликовито приказао разлику између православља, римокатолицизма и протестантизма. За разлику од стамене грађевине православља, која се чврсто држи учења формулисаног на васељенским саборима, западни хришћани су својим новотаријама подрили изворно хришћанство. Објашњавајући разлику, старац Пајсије каже: „Ако извадимо блато које везује камење, камење међусобно неће имати шта да држи. То чине католици. Уклонили су везиво и грађевину Цркве учинили нестабилном.“ У одступању од истинског хришћанства протестанти су отишли још даље. Они су извадили „осим везива и ситно камење између великих каменова. То заправо значи да код њих грађевина и не постоји“ [Пајсије 2005: 199].

до стварања мноштва секти, од којих свака, подједнако неоправдано, сматра да је исправно протумачила Свето писмо⁴⁶. Чињеница да је из протестантизма ишчилила светост, довољно је сведочанство о његовом промашају. Стога би се пре могло рећи да протестантизам представља регресију него духовну револуцију.

VII

Након разматрања различитих могућих значења појма револуције покушајмо да извршимо рекапитулацију учињеног. Показало се да термин *револуција* може да се употреби у различитим областима, као и да притом долази до померања значења. Иако и у сферама технике и индустрије револуција подразумева радикалну замену старог новим, ту нити се говори о кризи нити је битна димензија слободе и еманципације. Не само што је човек као субјект револуције потцењен него, као што указује Андерс, постоји тенденција да техника од човека преузме статус субјекта⁴⁷.

Иако научна револуција подразумева кризу науке, она је заинтересована само за научну истину, али не и за индивидуалну слободу и друштвену правду. На слободи инсистирају политичка и социјална револуција, а социјална револуција се залаже и за друштвену правду и благостање.

Што се тиче филозофског појма револуције, нема сумње да он прекорачује границе политолошког и социолошког појма револуције. Он инсистира на онтолошкој димензији револуције, на човековом стваралаштву и појави нечег апсолутно новог. Међутим, ма колико се неке чинило да филозофски појам револуције својом утопијском садржином представља кулминацију револуције, није тешко показати да је духовни појам револуције неупоредиво радикалнији од филозофског појма револуције, поготово уколико се филозофија схвата у световном смислу.

Да бисмо то показали, није на одмет позабавити се једним од могућих филозофских појмова револуције, на пример, оним који је, комбинујући марксистичке и хајдегеровске мотиве, конструисао Гајо Петровић. Познати *praxis*-мислилац тврди да је револуција „име за радикалан преображај човјека и друштва“. Не само што истинска револуција „укида самооутјеђење стварајући истински људско друштво и човјечног човјека“, што омогућава „стварање једног битно друкчијег ‘модуса’ бивствовања“, што представља скок у виши облик бивствовања, него је она заправо „највиши облик бивствовања, само бивствовање у својој пунини“. Покушавајући да пронађе најпримереније одређење за своју концепцију револуције,

⁴⁶ Сукоби између водећих личности протестантизма довољно сведоче о томе како је неоснована претензија да се властитим разумом протумачи оно мистично водила ка све већем удаљавању од истине. Занимљиво је да Лутер осуђује Цвинглија (Zwingli) као безумника због тога што је порекао да се у чину евхаристије одиграва пресуштављење хлеба и вина у тело и крв Христову. Видети: [Olson 1999: 379].

⁴⁷ Инсистирајући на (само)делатности субјекта, на негацији свих облика позитивности, Кангрга сматра да је „бесмислено говорити о тзв. технолошкој револуцији“, будући да револуција, суштински, тј. филозофски схваћена, „није ништа политичко, ништа економско, ништа социјално, ништа техничко као *шакво*“ [Kangrga 1989: 234].

Гајо Петровић пише: „Револуција је најразвијенији облик стваралаштва и најаутентичнији облик слободе, поље отворених могућности и царство истински новог. Она је сама ‘бит’ бивствовања, бивствовање у својој бити“ [Petrović 1978: 64]. Свестан могуће примедбе да је овакво одређење револуције прилично апстрактно, да се њиме појам револуције непотребно проширује и мистификује, Петровић покушава да нам приближи своје схватање револуције, тврдећи да је „само социјалистичка револуција – револуција у најдубљем смислу“ [Petrović 1978: 69], јер само она укида човеково самоотуђење. У складу с марксистичким учењем, Петровић сматра да је човек отуђен од своје суштине уколико „не реализира своје повијесно створене могућности“. Човек пак „није самоотуђен уколико он своје стваралачке могућности истовремено остварује и проширује, уколико у друштвеном животу делује као биће револуције“ [Petrović 1978: 76]. Будући да су револуционисање друштва и човека дијалектички повезани, да је свака стваралачка делатност у онтолошком смислу револуционарна, да се сваком револуцијом одиграва скок у виши облик бивствовања, Петровић сматра да се догађање револуције никада неће завршити, иначе би то негирало човекову стваралачку суштину.

Да је духовни појам револуције неупоредиво радикалнији од филозофског појма револуције, показале се уколико духовном садржином испунимо Петровићево одређење револуције. За разлику од Петровићеве световне филозофске позиције која се, занемарујући димензију трансценденције и вечности, ограничава на сферу иманенције, те се у њој заступа теза да заправо и не постоји никаква дата, а камоли вечна суштина од које се човек отуђује, хришћанска религија учи да је Адамовим првородним грехом искварена човекова природа. Отуђење се не своди на пуко пропуштање реализовања историјски датих могућности, већ је оно губитак заједнице с Богом, односно изобличавање човекове боголике природе. Отуђење је поистовећено с огреховљењем, чија непосредна последица јесте човекова смртност. Могућност човековог избављења из стања отуђености омогућена је Христовим оваплоћењем. Као што кажу Свети оци, Бог је постао човек, да би човек постао Бог. Христовим васкрсењем, његовом победом над смрћу, тим највећим човековим непријатељем, отворена је могућност свима да се, следећи Христа, преобразе и обоже⁴⁸. Ако бисмо упоредили оно што нуди филозофски појам револуције – човекову временски ограничену могућност стваралачке делатности, с духовним појмом револуције, видели бисмо колика је огромна разлика између ових појмова. Наиме, ма колико радости човек искусио у стваралаштву, све је то занемарљиво у поређењу с вечном радошћу онога ко има вечни живот, ко пребива у Рају.

Победом над својом нижом природом, над својим егом, човек доживљава својеврсну духовну револуцију. Прображавајући се, охристовљу-

⁴⁸ Приметивши да је Христос „решио проклети проблем смрти“, и то „не теоријски, не апстрактно, не априористички, већ догађајем, доживљајем, фактом, историјским фактом васкрсења свог из мртвих“, Св. Јустин Ћелијски истиче да је Христово васкрсење „први радикални преврат и револуција у историји човечанства“ [Јустин Поповић 2007: 45, 48].

јући се, човек заиста доспева у све више облике бивствовања. Највиши облици бивствовања су свакако они у којима човек доживљава просветљење и обожење. Ако бисмо упоредили нивое остварености великих светско-историјских индивидуа и светитеља, нема сумње да би предност била на страни оних који су се духовно а не интелектуално или друштвено остварили. Ма колико поштовања исказивали Сократу или Гандију, они су бесконачно далеко од Христа или Буде.

Некоме би се могло учинити да је духовна револуција у неку руку егоистична, будући да је, уместо да се бори против друштвене неправде, везана искључиво за индивидуалну, унутрашњу сферу. Да то није тако, да унутрашњи преображај неминовно позитивно делује и на околину, па и на читав свет, показују небројени примери великих духовних учитеља. Постоји прича да је у тренутку Будиног просветљења „цела васељена испуњена блаженством: цвеће је почело да пада с неба, божанства су, радосна, плесала око њега“ [Rajneesh 1990: 235]. Разлог те неописиве радости свеколиког бивствујућег треба тражити у чињеници што је Будиним просветљењем читав свет обогаћен, што се целокупна стварност благотворним зрачењем Будине енергије уздигла до вишег нивоа бивствовања.

Оне који инсистирају на томе да револуција подразумева борбу против зла и неправде у свету, треба подсетити да спољашњој револуцији, да би била успешна, мора претходити унутрашња револуција. Против зла у свету људи могу бити „или из егоистичних или из религијских мотива“. Истичући да најпре треба повести револуцију „против зла у себи, а потом револуцију против зла ван себе“, Св. Николај Српски пише: „Револуција из егоизма појединца или масе брутална је и краткорочна; револуција на вери основана пак хумана и дуговечна“ [Николај 2013а: 355]. Довољно је сетити се стравичних примера спољашњих револуција, којима није претходила унутрашња револуција, да бисмо схватили колико су у праву они који инсистирају управо на унутрашњој, духовној револуцији.

Својевремено је Лукач тврдио да је неопходна пролетерска револуција да човечанство не би пропало у варварству⁴⁹. Данас, можда више него икад раније, неопходна је духовна револуција да не би дошло до кулминације зла и апокалипсе. У ситуацији када се зло незадрживо шири и духовни мрак постаје све гушћи, једино пламен многих малих духовних револуција може спасити свет од катастрофе. Одговор који је у древна времена Буда дао човеку који је изразио жељу да помогне свету, актуелан је и данас: „Прво *буди*! Ништа не можеш учинити док ниси. Не мисли о *раду*, мисли о *бићу*“ [Rajneesh 1990: 357]. Подсетимо се и речи Св. Силуана Атонског о значају светитеља, особа које су извршиле успелу духовну револуцију: „Природа свељудског бића је таква да човек, савлађујући зло у себи,

⁴⁹ Искусивши ужасе Великог рата, проузрокованог незајажљивом похлепом империјалистичких сила, Лукач је сматрао да у ситуацији у којој „слијепе снаге у збиљском смислу слијепо терају према понору ... само свијесна воља пролетаријата може очувати човјечанство од катастрофе“. Ако је наступила „коначна привредна криза капитализма, онда судбина револуције (а с њом и судбина човјечанства) овиси о идеолошкој зрелости пролетаријата, о његовој класној свијесности“ [Lukács 1977: 134].

самим тим наноси снажан ударац космичком злу, а последице тога имају благотворан утицај на судбину целог света.“ Личним опитом уверен да се свет, ма колико лош био, одржава да не пропадне служењем литургија и молитвама светитеља, Св. Силуан закључује: „И када земља буде престала да рађа светитеље, нестаће и силе која чува свет од катастрофе“ [Софроније 1998: 198–199].

Имајући у виду тежину ситуације у којој се данас налази човечанство, као и чињеницу да је од свих револуција најдубља, најтемељнија и најрадикалнија управо духовна револуција, било би боље да се, уместо што расипамо време на планирање некакве спољашње (било политичке било социјалне) револуције, усредсредимо на покушај унутрашње, духовне револуције. Иако је она најтежа од свих могућих револуција, за њу је свако способан. Могли бисмо се сложити с Петровићевом тврдњом да је човек биће револуције, али само ако у виду имамо духовну револуцију. Победити самог себе, своје старо ја, сагорети свој его, највећи је од свих могућих подвига.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Армстронг, Карен (1995) *Историја Бога: 4000 година изражења кроз јудаизам, хришћанство и ислам*, Београд: Народна књига – Алфа (прев. М. Ланда).
- Верниј, Х. (2006), „Цареубице“, у: *Љубав је јача од смрти: свети цар Николај II, светица царица Александра, светица кнегиња Јелисавица и мученици дома Романових: житија, поуке, сирадања и чуда* (прир. Владимир Димитријевић), Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског.
- Димитријевић, Владимир (2006). „Живот и подвизи Светог цара мученика Николаја Романова“, у: *Љубав је јача од смрти* (прир. В. Димитријевић), Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског.
- Ђурић, Михаило (1997). *Уједињавање свешта, Мил, наука, идеологија*, збирка Изабрани списи, књига VI, Београд: Службени лист СРЈ – Терсит.
- Козелек, Рајнхарт (1997). *Криштика и криза: студија о јединици хришћанског свешта*, Београд: Плато (прев. З. Ђинђић).
- Копривица, Часлав Д. (2014). *Философија ангажовања*, Београд: Завод за уџбенике.
- Левитски, Николај (1998). *Свети Саровски Старац Серафим*, Света Гора Атонска: Манастир Хиландар (превели хиландарски монаси).
- Маркс, Карл; Фридрих Енгелс (1949). Манифест комунистичке партије, у: Маркс, Карл; Фридрих Енгелс: *Изабрана дела*, I, Београд: Култура.
- Маркс, Карл (1949). Говор одржан на јубилеју листа „People’s Paper“, у: Маркс, Карл; Фридрих Енгелс: *Изабрана дела*, I, Београд: Култура.
- Николај, епископ Велимировић (2013). Црква и револуциона педагогика, у: *Сабрана дела*, књига IV, Шабац: Глас цркве.
- Николај, епископ Велимировић (2013). *Омилије*, у: *Сабрана дела*, књига VI, Шабац: Глас цркве.
- Новаковић, Станиша (1984). *Христологија и сазнање*, Београд: Полит.
- Свети Јован Шангајски* (прир. В. Димитријевић – Ј. Србуљ) (1998), Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског.
- Светио писмо Старога и Новога заветија: Библија* (2012). Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Софроније, архимандрит (1998). *Старац Силуан*, Манастир Хиландар.

- Сѣарац Пајсије – човек љубави Божије* (2005). Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског.
- Тадић, Љубомир (2007). Традиција и револуција, у: *Изабрана дела*, књига III, Београд: Завод за уџбенике – Службени гласник.
- Adorno, Theodor W. (1987). *Minima moralia: refleksije iz oštećenog života*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Anders, Ginter (1985). *Zastarelost čoveka: o razaranji života u doba treće industrijske revolucije*, Beograd: Nolit (prev. O. Kostrešević).
- Arent, Hana (1991). *O revoluciji: Odbrana javne slobode*, Beograd: Filip Višnjić (prev. B. Sekulić).
- Armstrong, Karen (1999). *Jerusalem – die Heilige Stadt*, München: Orbis.
- Armstrong, Karen (2010). *Biblija: biografija*, Beograd: Laguna (prev. B. Radoević Stoilković).
- Günther, Harst (1992). „Revolution“, in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 8 (прир. J. Ritter – K. Gründer), Basel: Schwabe & Co. Ag Verlag.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1966). *Filozofija povijesti*, Zagreb: Naprijed.
- Heidegger, Martin (1977). *Vier Seminare*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Kami, Alber (2008). *Eseji*, Beograd: Paideia.
- Kangrga, Milan (1984). *Praksa, vrijeme, svijet: iskušenje mišljenja revolucije*, Beograd: Nolit.
- Kangrga, Milan (1989). *Misao i zbilja*, Zagreb: Naprijed.
- Kant, Imanuel (1974). *Um i sloboda: spisi iz filozofije istorije, prava i države*, Beograd: Časopis Ideje.
- Koplstón, Frederik (1994). *Istorija filozofije. Tom 3, Kasni srednji vek i renesansna filozofija*, Beograd: BIGZ (prev. S. Dizdarević i D. Duhaček).
- Koselleck, Reinhart (1995). *Vergangene Zukunft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kun, Tomas S. (1974). *Struktura naučnih revolucija*, Beograd: Nolit (prev. S. Novaković).
- Löwith, Karl (1990). *Svjetska povijest i događanje spasa*, Zagreb: August Cesarec – Sarajevo: Svjetlost.
- Lukács, Georg (1977). *Povijest i klasna svijest*, Zagreb: Naprijed.
- Marx, Karl (1985). „Prilic kritici Hegelove filozofije prava“, „Marxova pisma Rugeu iz 1843. godine“, у: Marx, Karl – Engels, Friedrich, *Rani radovi*, Zagreb: Naprijed.
- Olson, Roger E. (1999). *The Story of Christian Theology : Twenty Centuries of Tradition & Reform*, Downers Grove: InterVarsity.
- Ozouf, Mona (1990). Svetkovine i praznici Revolucije, *Delo*, XXXVI, 1: 50–74.
- Pejgles, Elejn (1996). *Adam, Eva i zmija*, Beograd: Rad (prev. Z. Minderović).
- Petrović, Gajo (1978). *Mišljenje revolucije*, Zagreb: Naprijed.
- Rajneesh, Osho (1990). *Vrhovna alhemija*, I tom, Beograd: Esoteria.
- Tadić, Ljubomir (1996). *Nauka o politici*, Beograd: BIGZ.

ON THE CONCEPT OF REVOLUTION

by

ZORAN KINĐIĆ

University of Belgrade, Faculty of Political Sciences

Jove Ilića 165, Belgrade, Serbia

zoran.kindjic@fpn.bg.ac.rs

SUMMARY: Having attempted to understand the concept of revolution, which is one of the most controversial concepts in science and philosophy, the author explores the meaning of the concept in different theoretical and practical areas. In order to reassert his thesis (it is unjustified to restrict the concept of revolution to political and social area), the author reminds us about the frequent discussions about industrial, technological, scientific, cultural, sexual and spiritual revolutions. After a detailed reflection on different meanings of the concept of revolution in these areas, the author concludes not only that the philosophical concept of revolution theoretically excels the sociological concept of revolution, but also that the spiritual concept of revolution is superior to the philosophical concept of revolution. Warning us about the moral and spiritual crisis of today's world, about the ever-increasing evil, the author reaffirms the significance of the spiritual revolution. He believes that the flame of many small, individual, spiritual revolutions could save the world from the threatening disaster.

KEYWORDS: revolutions, freedom, justice, crisis, spirituality

ОДНОСИ ФЕМИНИСТИЧКИХ, ПОСТФЕМИНИСТИЧКИХ, ПСИХОАНАЛИТИЧКИХ И ТЕОРИЈСКО-ПСИХОАНАЛИТИЧКИХ ПОЗИЦИЈА: ДИЈАЛОЗИ И ТЕНЗИЈЕ

ДРАГАНА СТОЈАНОВИЋ

Универзитет Сингидунум, Факултет за медије и комуникације
Карађорђева 65, Београд, Србија
dragana.stojanovic@fmk.edu.rs

САЖЕТАК: Поља феминизма/постфеминизма и психоанализе/теоријске психоанализе деле заједничке фокусне тачке које се оријентишу око питања ородњеног субјективитета и механизма који дати субјективитет и његово/њено тело подвргавају стандардизацији у доменима друштвених родних очекивања. Пратећи ове тачке, поменуте дисциплине већ на својеврстан начин, као теоријске стратегије, ступају у међусобни однос како преговарања, тако и тензија. Разматрајући и сучељавајући неке од основних постулата ових дисциплина, овај текст изводи аналитичко-компаративну расправу која има за циљ да укаже на широк потенцијал подстицања дијалога (пост)феминизма и (теоријске) психоанализе, као и на њихов значај за дубље разумевање феномена женске родности и родности уопште у датом контексту живљења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: феминизми/постфеминизми, психоанализа/теоријска психоанализа, родност, женскост, дијалог

У својим студијама интернализације друштвених норми и отпора субјеката према истима, услед чега се унутар субјеката ствара тензија која бива испољавана у виду симптома¹, Сигмунд Фројд (Sigmund Freud) долази на сâм праг тврдње да категорија полности не кореспондира с категоријом родности, односно, да одређена анатомија тела не указује на нужност испољавања датог, а не неког другог концепта родности, тиме упућујући на то да родност није есенцијалистички увезана уз тело, већ да је у питању концепт који се током одрастања усваја или не усваја, у ком случају може продукovati другачије видове сексуалности или родности

¹ „Симптом заузима место потиснутих процеса који не доспевају до свести, односно, који репрезентује трансформацију („конверзију“) датих процеса“ [Freud 2000a].

у односу на оне које су у датом тренутку друштвено прихватљиве и подржане [Freud 2000b]. Сигмунд Фројд је, заправо, од самог почетка развијања теоријске и апликативне праксе психоанализе јасно дао до знања да „...психоанализу морамо држати подаље од биологије“ [Freud, in: Mitchell 1984: 249, 272]², односно, да психоанализа није студија биолошких/есенцијалистички постављених *дајџности*, већ студија интерпретације (биолошке) телесности из домена друштвено-нормативне кодификованости, односно ефект учења и интернализовања друштвених концепата који путем доминантних дискурзивних деловања бивају промовисани у фундаменталну основу поимања [Malson 2005: 10]. Психоанализа, дакле, није ни студија о полности нити студија о родности, већ анализа која пресеца обе помену-те категорије [Brennan 2002: 20].

Блиска увезаност феминизма и психоанализе видљива је већ у анти-есенцијалистичким основама обе теорије, која код феминизма бива проузрокована тежњом за ослобађањем женског тела од баласта „биологије као судбине“³, док се у психоаналитичким студијама открива кроз анализу субјеката који су показивали тешкоће у прихватању друштвених норми и одигравању њима намењених друштвених улога. Другим речима и у овом светлу, испуњавање друштвених норматива од стране субјеката није последица некакве „природне“, урођене тежње која је у субјекту присутна од самог почетка (што би, заправо, значило од тренутака који претходе субјектовом препознавању у језику који дате норме и носи у виду криптичних, алузивних, форсираних или изостављених елемената и релација у говору и писму), већ продукт дубоке интернализације друштвених норми чија се конструисаност и импутираност субјекту открива тек путем „грешака“ у повратној језичкој и текстуалној комуникацији које субјект у немоћи (апсолутног) прекривања потиснутог отпора производи [Freud and Breuer 2000].

Ни психоанализа ни феминизми се, дакле, не заустављају на пукој дескрипцији социјалне ситуације (подређености жена или друштвених норматива) или на некаквој прескрипцији (упућивању на смерове и потребе даљих деловања како би се постигла очекивана/жељена/тражена равнотежа), већ је њихов циљ темељна теоретизација, разоткривање и демаскирање – раскринкавање фантазматичних структура [Rose 2005a: 56] које субјект држе у илузији везаности за одређени, друштвено очекивани модус понашања. У питању су, дакле, *не дефиниције* које психоанализа или фе-

² Сигмунд Фројд, писмо упућено Карлу Милер-Брауншвајгу (Carl Miller-Braunschweig), 1935, цитирано у [Mitchell 1984: 249, 272]. Такође, у контексту лакановске и постлакановске теоријско-психоаналитичке школе „...људско биће је људско управо у тачкама у којима је одсечено од сопствене биологије“ [Gallo 2002: 35].

³ Ова тенденција јавља се сасвим сигурно, иако можда не толико експлицитно артикулисано у теоријском смислу већ код феминисткиња првог таласа, а потом и код Симон де Бовоар (De Beauvoir 1956), што бива даље разрађивано посебно у контексту феминизма другог таласа чији је један од основних покретачких мотива управо отпор унапред припремљеној доместификованој позицији жене у систему патријархата у који жена упада и за њега бива припремана практично од самог тренутка рођења, чиме се биолошко, наизглед, сводило и поистовећивало са „судбинским“, односно тумачило као урођена жељена „нормална“ (очекивана!) животна путања жене.

минизми пружају, већ *теоретизација генезе дајих дефиниција* понуђених субјекту у процесу његовог конституисања, реконституисања и потврђивања у језичко-текстуалној реалности [Rose 2005a: 81]. Другим речима, у центру пажње су, како код психоанализе, тако и код феминизама, *оштори* задатом идентитету пре него идентитет сâм [Rose 2005b: 91], што пажњу скреће с дескриптивне на субверзивну раван, односно, доводи у фокус питање могућности и значаја трансгресије, реформације и субверзије задатог система.

Психоанализа, како и сâм Фројд наглашава, не нуди *лек* за проблем с којим се субјект бори [Rose 2005a: 80], већ даје субјекту прилику да, вербализујући конкретан проблем или његове фрагменте, разуме дату тензију проузроковану њиме, одакле може самостално деловати по питању евентуалног разрешавања истог [Geerts 2011: 10]. Разрешавање, дакле, долази из *разумевања* (теоријско-системске постулираности језика и/или друштва), а не из првостепеног једноставног одбијања друштвеног поретка, а сâм поредак се конкретно може анализирати само и управо средствима датог поретка [Gros 2000: 86].

Могуће да је оваква хипотеза била узрок делимичном и местимичном неразумевању канона психоанализе и касније лакановске теоријске психоанализе од стране феминистичких теоретичарки, посебно оних које су деловале у оквиру другог таласа феминизма. Наиме, посебно у феминизмима другог таласа англосаксонског говорног простора Фројдова теорија *дешифровања* и, тиме, *дијалога* с патријархалном социопсихолошком структуром, као и Фројдове тезе о женском идентитету као релационом идентитету формираном не засебно, већ у односу на мушки полно-родни идентитет као доминантни и жељени идентитет била је интерпретирана не само као недопустива за актуелне тежње феминизама ка позитивистичкој друштвеној репрезентацији жена, већ и као парадигматски пример академске, медицинске и друштвене мизогиније; то се посебно односило на Фројдову тезу о женском субјективитету као *субјективитету с мањком* (што даље у лингвистичко-семиотичким оквирима наставља Жак Лакан [Jacques Lacan]) и на Фројдову интерпретацију једног од основних елемената (код Фројда свакако, што и он сâм много пута наглашава, *недовољно дефинисане*) жеље жене коју он поставља и теоретизује у правцу жеље за пенисом (код Лакана, Фалусом као /његовим/ ултимативним означитељем) као репрезентом друштвене (код Лакана фаличке) моћи. Проблем је заправо оријентисан око извођења женског (као и мушког, што је у раним феминистичким критикама другог таласа остало помало *незапажено*!) полно-родног и сексуалног идентитета као релационог идентитета, структурираног у односу на Фалус (код Фројда пенис, који је, лакановски објашњено, телесно-текстуални никада-дорасли заступник Фалуса у живљеном систему реалног⁴) као доминантни означитељ у психоанализи што, од стране раних феминистичких теоретичарки другог таласа

⁴ При чему је реално поредак конструисан језиком/текстом, док је Реално све оно предтекстуално, посттекстуално, потенцијални и увек зазорним крајичком присутни ужас коначног и суштинског постојања материје ван текстуалности која је интелигибилна за

феминизма с англосаксонских простора, често није било схваћено као могућност успостављања почетног модела за анализирање и разумевање патријархата одакле би се могле конструисати стратегије за измене или интервенције у датом систему, већ као својеврсна препорука за патријархат⁵. Наравно, поједине теоретичарке феминизма с англосаксонског простора управо су давале и сасвим другачија виђења психоанализе као савезничке теорије феминиз(а)ма, која не теоретизује патријархат како би субјект уверила у неприкосновеност истог, већ која „...описује како фаличка култура доместификује жене, као и ефекте дате доместификације“ [Rubin 1975: 197–198].

Још је једна могућност интерпретације ситуације лошије прихваћено-сти како фројдовске психоанализе, тако и лакановске теоријске психоанализе у англосаксонском говорном подручју у односу на француски феминистички теоријски круг који је психоаналитичке концепте активно, али и креативно употребљавао, пишући о феминистичко-психоаналитичким релацијама као употребним/апликативним теоријским апаратима, уједно уписујући феминистичко-психоаналитичке релације како у тело феминизма истовремено их и присвајајући за поље феминизма, тако их утискујући и у тело теоријске и апликативне психоанализе⁶. Наиме, различита контекстуалност затечене психоаналитичке праксе на англосаксонском и француском говорном подручју у време појава другог таласа феминизма провоцира и опозитне реакције теоретичарки два простора.

У англосаксонском подручју, нарочито на просторима Сједињених Америчких Држава, психоанализа је почетком седамдесетих година 20. већ ушла у академске кругове који су углавном спроводили свој рад без већег учешћа женског субјекатског елемента, односно без стручњациња које би могле дати своје виђење и допринос психоаналитичким теоријама, као што су то већ у Фројдово време чиниле Мелани Клајн (Melanie Klein), Џоан Ривиер (Joan Riviere), Хелен Дојч (Helen Deutsch), Мари Бонапарт (Marie Bonaparte) и Жан Лампл де Грот (Jeanne Lampl de Groot), неретко се концентрисано бавећи управо темама битним за егзистенцију женског субјекта у фалоцентричном/патријархално структурираном контексту [Irigaray 1985]. Самим тим, психоаналитички круг је, бар у почецима англосаксонских радикалних феминизма који мушкост и женскост чешће разматрају кроз призму супротстављених опозита него кроз њихов релациони и/или дијалогски однос, оцењен као страни елемент који пре

субјект, и која уједно чини субјект интелигибилним и могућим. Реално је, дакле, место распада субјективитета.

⁵ Свакако, било је и другачијих феминистичко-теоријских усмерења. Управо о таквој могућности сарадње психоанализе с феминизмом говори Џулијет Мичел (Juliet Mitchell): „Психоанализа није препорука за патријархално друштво већ анализа датог друштва“ [Mitchell 1990: XV].

⁶ Мисли се пре свега на рад француских постструктуралистичких постлакановских теоретичарки феминизма као што су Лис Иригарај (Luce Irigaray), Елен Сиксу (Hélène Cixous) и Јулија Кристева, али и на рад других теоретичарки сличне провенијенције – Алис и Лизе Жардин (Alice Jardine, Lisa Jardine), Миреј Кал-Грубер (Mireille Calle-Gruber), Франсоаз Колин (Françoise Collin) и тд.

оправдава него што критикује патријархално друштвено уређење. Насупрот томе, у Француској је, осим великог учешћа самих жена – психоаналитичарки у психоаналитичким теоретизацијама родности и, посебно, женскости, психоанализа готово од самог почетка била повезана с интервентним и новим – револуционарним праксама – како у самој медицини, што се односи на конкретну интервенцију Сигмунда Фројда у дотадашње медицинске процедуре третирања субјеката с извесним проблемима у свакодневном функционисању, тако и у сферама уметности – посебно авангардних пракси уметности и уметности прве половине 20. века. Конкретан је пример утицаја постулата, концепата и хипотеза психоанализе на надреалистичке технике уметничког истраживања и изражавања, при чему је посебно фаворизован и истраживан концепт несвесног, као специфичног резервоара потиснутих и још несвесних мисли и активности субјекта. Тако је психоанализа у Француској од њених почетака била прихватана као интервенција и отпор – у исто време и *сџудија оџџора* – доминантним кодовима великих институција, те је стога и француски феминизам имао далеко мању задршку, мање предрасуде и шири дијалог с психоаналитичким теоријама у односу на феминизме других простора у којима је контекст појаве психоанализе свакако утицао на њен пријем у датим круговима.

Феминизам и психоанализа деле заједнички, централни парадокс: и једно и друго су концентрисани на хуманистичку позицију, док су, у исто време, и један и други антихуманистички у децентрирању позиције субјекта у односу на системе и институције које га конструишу [Cavallaro 2003: 171]. Такође, и феминизам (постструктуралистички феминизми и феминизми разлике посебно) и психоанализа боре се с проблемима тензије корпоралног и текстуалног, разрађујући и тематизујући, с једне стране, узглобљеност и (про)изведеност субјективитета у језику и путем језика/текста, док се с друге стране враћају на питања телесности, односно присуства/одсуства/избрисаности/уписаности тела у текстуалност/дискурзивност живљене реалности, где корпоралност тела превазилази границе телесности као текстуалности и дотиче питања телесности као карналности.

За разлику од појма *ћела/ћелесноћ* које представља текстуално изграђену маску карналног тела, Гризелда Полок (Griselda Pollock) аспект *корпоралноћ* види као регистар сензација и могућности, регистар отворен како ка (интервенцији у) текстуалном, тако и ка вантекстуалним, иза/испредтекстуалним и паратекстуалним кретањима [De Lauretis 1999: 262]. Јулија Кристева (Юлија Крџтева), пак, ефекат и интервенцију корпоралног у језичко препознаје у деловању нагона, који на својеврстан начин подупиру говорећи субјект чинећи га живим (језик је жив, постоји материјалност која га износи!), истовремено осветљавајући материјалност структуре језика без које он не би имао могућност извођења перформативног ефекта. Другим речима, колико год био говорен, изговоран, п(р)озиван и унапред припремљен, субјект никада није само лингвистички (иако су његови нагони свакако кодирани процесима сигнификације!), што додатно компликује ситуацију његове никада потпуне, а увек-већ реализоване узглобљености у симболички поредак језика, но уједно отвара питања

потенцијала интервентности/интервенције тела /корпореалног/ у језику, односно могућности субверзије језика/система самог [Beardsworth 2004: 42; Irigaray 1985; Grosz 1989].

Питања корпореалног, као онога што тек дотиче границе језичког/ субјекатског у исто време бивајући у њему тематизовано кроз концепт телесног провоцирајући на тај начин и питања порозности структуре језичког (самим тим покрећући и питање субверзије актуелног – увек-већ језичког порекла) од кључне су важности за феминизме и феминистичке теорије – како феминистичке теорије универзалности/једнакости, тако и за феминизме разлике. Најкраће и најједноставније речено, феминистичко-теоријска усмерења феминизама једнакости својим теоретизацијама успостављају тезу о неједнаком приступу жена друштвеним добрима (дискриминација) и тежњу за укидањем разлике друштвеног положаја мушкараца и жена, док се феминизми разлике баве управо *разликом* као специфичном полазном тачком дијалога различитих родности, упућујући не на неједнаку расподелу количине моћи на мушкарце и жене, већ на асиметричну структуру моћи као такве, која препознаје само један – доминантан – мушки субјективитет, око кога/ван кога је жена структурирана и релационо постављена као негативност/непостојање/парадоксално постојање.

Корпореално/анатомско жене, као телесно (кодификовано/интерпретирано/морфологизовано у језику) налази се у самом центру проблема женске позиционираниости унутар/ван⁷ структуре језичког/патријархалног/фалогоцентричног⁸. Наиме, управо је женско корпореално, бивајући преведено у текстуално, било узимано за елемент-узрок/разлог оправдања тезе о мањој физичкој, али и когнитивној(?) способности жене на основу којих је мушкој родној улози додељиван примат у односу на приступ валоризованим друштвеним вредностима и институцијама [Grosz 1994: 14]. У питању је, заправо, специфично *кодирње фемининосџи корпореалношћу* [Grosz 1994: 14], где жена/женско⁹, насупрот мушкарцу/мушком, бива означена као онај непостојећи/парапостојећи (корпореално увек извирује иза концептуално-текстуално телесног као ужас распада језика/система/ субјекта), сирови (корпореално ухваћено у картезијанску динамику супротности телесно:умно = сирово:цивиловано, што даљом истоврсном асоцијативно-означавајућом праксом доводи до релације женско:мушко), опасни (корпореално као једини и најдиректнији репрезент Реалног и кључ

⁷ Унутар, јер је појам жене као такав концептуализован и изговаран у сфери језичког; ван, јер никада *она* није тај субјект који (сматра да/мисли да) има право на језик, остајући на тај начин увек делимично и изван језика самог [Lacan 1999; Irigaray 1985].

⁸ Термин Лис Иригарај који означава систем језика/поимања/бивања у чијем је центру привилеговани означитељ – Фалус [Irigaray 1985a; 1985b].

⁹ Термини *феминино/фемининосџи* и *женско/женскосџи* употребљени су као термини који носе извесну међусобну значенску разлику, где је, за разлику од *фемининосџи* као сета културалних родних изведби које се као такве могу појавити у интерпретацији ма ког полног или родног тела (иако се најчешће оваква интернализација изведбе културално очекује само од женског тела!), термин *женско/женскосџи* директније прислоњен уз женско тело (тело означено као тело женског пола у друштвено-културалним оквирима). Другим речима, фемининосџи је појам ширег спектра који бива предназначаван у женскост уколико је фемининосџи изведена од стране тела које је у датој култури/систему поимања означено као женско.

приступа Реалном који субјект носи са собом у сваком тренутку) елемент субјективитета/модус субјективитета који истовремено чува и отвара приступ загонетки субверзије укупног система језика, система закона унутар којих је изведен и заробљен ородњени говорећи субјект.

Уколико је жена унутар језика спроведена – кодификована идејом корпоралног, у том случају би се елемент корпоралног указао као један од кључних елемената с којим се може радити у контексту феминистичких теорија промене/трансформације/субверзије актуелног фалогоцентричног/патријархалног поретка [Bray 2004]. Наиме, уколико је елемент корпоралног управо елемент *йойиснуџоџ* у (фалогоцентричном) језику, онда би повратак потиснутог – повратак корпоралног! – или макар рад с корпоралним као таквим донео могућност алтеровања датог фалогоцентризма, ослобађајући простор за *нове* језике и *друга* писма/писања. Трагање за отеловљеним/утеловљеним/сателовљеним знањем такође би у том случају донело друге могуће перцепције реалности и друге перцепције могућих реалности, омогућавајући у исто време специфичном *џелу* да звучи у језику/кроз језик/језиком, растапајући примат *џврдоџ* (фалогоцентричног) *џисма* и осветљавајући индивидуална (и) мека и друга писма где би се упис женског тела у писмо (*женско џисмо*) одвојио од статуса преступа/иступа и где би задобио засебан, а равноправан простор уз друга могућа писма укидајући на тај начин фалогоцентричну хијерархијску спацијалност језика која, уз линеарну, прогресивну фаличку темпоралност, представља један од димензионалних стубова континуирано (на тај начин) самообнављајућег фалогоцентризма [Kristeva 1981]. На овај начин истраживање корпоралности, нарочито женске корпоралности у њеној релацији с текстуалношћу постаје витално теоријско, али и политичко питање феминиз(а)ма, посебно феминизама теоријско-психоаналитичке провенијенције, будући да управо психоанализа полази од основних концепата потиснутог/репресије, несвесног и њихове тензије са живљеном друштвеном реалношћу (при чему се управо ослобађа /корпорални/ симптом!), на шта се теоријска психоанализа надовезује питањима језика, телесности наспрам корпоралности, фаличког и фалогоцентричног, истражујући уједно и питања (не)могућности субверзије језика/система.

Једна од могућих теоријских стратегија феминизама, нарочито феминизама у контексту дијалога с теоријском психоанализом била би, дакле, отворити дијалогски простор између *ове* (фалогоцентричне) и *оне* стране језика, расипајући и растварајући у исто време илузију чврстине опне језичког/симболичког = фалогоцентричног.

Ниједан феминизам не може говорити одвојено од система из кога/унутар кога је настао¹⁰ – стога путања евентуалног субвертирања патријархата/фалогоцентричног (уколико је то уопште могуће у систему који је изграђен на толико много међусобно самообнављајућих тачака – тачака

¹⁰ „Нема таквог феминизма, који би постојао у потпуности с оне стране женскости, онако како се она схвата у одређеном историјском тренутку. Сви феминизми су некакве идеолошке жртве женскости конституисани на основу пола и сексуалности свога времена, и истовремено, су им супротстављени“ [Bahovec 2007: 1].

које се потврђују и међусобно учвршћују самим својим извођењем) не може бити дистанцирање од фалогоцентричног, већ активан дијалог с њим. Чак и сâм појам *жене* као такав који се смешта у фокус питања феминистичких теорија произведен је унутар/помоћу самог фалогоцентричног (које се тежи дестабилизovati/растворити/разрушити/променити путем деловања феминистичких теорија и *женског исма*) као његов елемент и улез; нема начина да се интервенише без поласка од оваквог парадокса. Да ли је жена коју желим да ослободим/откријем/променим/изместим/укотвим/присвојим управо жена коју ми фалогоцентрично већ нуди, коју је фалогоцентрично већ пришило за моје тело?¹¹ Да ли то обесмишљава или ојачава моју истраживачку/питалачку/реформаторску/трансгресивну позицију?

Не револуција, већ трансформација; не промена, већ упис и континуирано преиспитивање, континуирана субверзија: „Јер говорити о жени може се увек свести, или бити схваћено као поновно утврђивање фемининог, логиком која је одржава у позицији репресије, цензуре, непрепознавања. Другим речима, питање није разрада нове теорије у којој би жена била *субјект* или *објект*, већ разигравање саме теоријске машинерије као такве на пољу заустављања њене замисли о продукцији истине и значења која су искључиво унивокална“ [Irigaray 1985a: 78].

С тим у вези, ни сâм феминизам није унивокалан, нити универзалан. Постоји онолико феминизама колико различитих позиција субјеката који постављају питања о жени/женскости/женском телу, субјективитету или месту унутар језичког и/или вањезичког. Највећа интервенција феминиз(а)ма, било егалитарних/универзалистичких, било феминизама разлике у том смислу не би била стратегија свргавања актуелног система и постулирања новог, јер то би једноставном инверзијом водило ка (п)одржавању економије Једног – системски фаличког, али с другим лицем [Irigaray 1985a]. Тиме кључна тачка која отвара питање женскости као такве није како победити/уклонити/разрешити опресију жена у фалогоцентричном систему, већ како сазнати *узроке* овакве позиционираности жене/женског што може упутити на могућност померања датих основа система (који је, као такав, репресиван како у односу на женски, тако и у односу на мушки родни субјект и друге родне субјекте¹²), а сама анализа женскости нема најконструктивније разрешење у потраживању *истинити* (жена међусобно или жена с мушкарцима) већ у сагледавању *разлике*, која тако постаје одскочна платформа за даље преиспитивање питања која у фокус доводе егзистенцију женске субјектности у језику/систему/закону¹³, што свакако води и

¹¹ „...онај карикатурални моменат када се теорија наоружа концептом фемининости као различите, као нечега другог у односу на културу која нам је позната, само да би се наша потврђена, лицем у лице с најгротескнијим и најпотпунијим културалним стереотипом женскости саме“ [Rose 2005c: 157].

¹² „Већ из Фројдовога угла промишљања, човек-субјект је биће заточено и мучено у језику“ [Lacan 1993: 243]. Лакан такође закључује: „Човек је заправо запоседнут дискурсом закона и самог себе кажњава у име овог симболичког дуга“ [Lacan 1993: 242].

¹³ У доменима теоријско-психоаналитичких поставки и теза из поља теорије текста које су уједно и кључне потпорне тачке теоријских платформи овог рада систем језика је

до питања *интервенције* у дати поредак [Nahon 2004: 161]. Феминизам, дакле, није теорија о родној репресији у култури нити есенцијалистичка теорија о питању женске природе сакривене иза постструктуралистичког негирања бића иза друштвених/језичких закона, већ је у питању теорија женског субјективитета која мора укључити безброј елемената и одредница (полност, родност, раса, класа, сексуалност, етницитет, религијскост итд.) [De Lauretis 1988: 157] с којима се женски ородњени субјект пресеца, сусреће, од којих се дистанцира или бива дистанцирана, које присваја и које њу присвајају [Pollock 1996].

Питање анализе женскости није само питање које дотиче жене – на против; у питању је питање које покреће дискусију о артикулисаности субјекта самог, о расцепљености/испреплетаности његовог тела и његовог текста (текста намењеног њему, текста који он (мора) изводи(ти) да би (п)остао субјект), али и о могућностима интервенције – не некаквог имажинарног субјекта из/од пре језика (јер таквог субјекта као субјекта и нема – језик му даје димензију и могућност/својство субјектности!), већ управо субјекта увек-већ унутар језика – у језику самом. „И заиста, питање жене као субјекта феминизма отвара могућност да заправо и нема субјекта који стоји ‘ван’ закона, чекајући своју репрезентацију у или путем закона. Вероватно је субјект *сâм*, баш као и инвокација оног темпоралног ‘пре’ конституисан управо путем закона као фиктивна основа његове сопствене потврде легитимности“ [Butler 1990: 2–3].

Феминизми нису, дакле, нужно унутарфеминистичка *борба* између егалитарних и диференцијалистичких платформи, нити супротстављеност активистичких и теоријских могућности феминистичких деловања. Феминизми су вид метајезика који пре свега поставља питање о себи самом у контексту истраживања, мапирања и интерпретирања субјективитета у језику и систему живљења. „Феминизам стоји као посвећеност пуној пажњи за оно што жене уписују, артикулишу, изговарају/гласају и осликавају/сликају унутар културних форми: за интервенције у пољима значења и идентитета из места названог ‘жена’ или ‘женскост’“ [Pollock 1996: XV].

Када је реч о дијалогу феминистичких и психоаналитичких теоријских платформи, свакако најизразитији вид ове интеракције разрађиван је у оквирима феминизма *разлике*, односно француских постструктуралистичких феминизма теоријско-психоаналитичког типа који тематизују женски субјективитет доводећи у фокус место *разлике* с којег жена иступа, изговара и исписује, отварајући уједно и питања поновне разраде, трансформације, изазова, реконституције, трангресирања и субверзије датог система у коме је сваки субјект, без обзира на његову/њену ородњеност, конституисан. Језик, дакле, бива ревитализован и померен од средства заробљавања до средства интервенције и евентуалног ослобађања субјекта ранијих укотвљености у њему, ослобађајући на тај начин и читаву мапу нових питања и језика којима се могу дати одговори на њих.

еквивалент Систему као укупности система који (про)изводи и успоставља субјект, и који се самим тим открива као Закон у односу на кога и уз услов кога субјект изводи могућност самопрепознавања и опстојања у датим – језички конструисаним – релацијама.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Acker, Kathy (2010). *In memoriam identitetu*, Zagreb: Profil.
- Bahovec, Eva (2007). Feminizam i ambivalentnost: Simon de Bovoar, *Genero* – časopis za feminističku teoriju 1: 1–9.
- Beardsworth, Sara (2004). *Julia Kristeva – Psychoanalysis and Modernity*, New York: SUNY Press.
- Bray, Abigail (2004). *Hélène Cixous – Writing and Sexual Difference*, New York: Palgrave Macmillan.
- Brennan, Teresa (2002). Introduction, in: *Between Feminism and Psychoanalysis* (ed. T. Brennan), London: Routledge, 1–23.
- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble – Feminism and the Subversion of Identity*, London: Routledge.
- Cavallaro, Dani (2003). *French Feminist Theory – An Introduction*, London: Continuum.
- De Beauvoir, Simone (1956). *The Second Sex*, London: Jonathan Cape.
- De Lauretis Teresa (1988). Sexual Indifference and Lesbian Representation, *Theatre Journal* 40/2: 155–177.
- De Lauretis, Teresa (1999). Gender Symptoms, or, Peeing Like a Man, *Social Semiotics* 9/2: 257–270.
- Freud, Sigmund and Joseph Breuer (2000). *Studies On Hysteria*, New York: Basic Books.
- Freud, Sigmund (2000a). Freud's Psycho-analytic Procedure (1904), in: *Freud – Complete Works*, El Paso: Ivan Smith, 1553–1560.
- Freud, Sigmund (2000b). The Psychogenesis of a case of Homosexuality in a Woman (1920), in: *Freud – Complete Works*, El Paso: Ivan Smith, 3835–3860.
- Freud, Sigmund (2000c). A Note on the Unconscious in Psycho-Analysis (1912), in: *Freud – Complete Works*, El Paso: Ivan Smith, 2575–2583.
- Gallop, Jane (2002). Moving Backwards or Forwards, in: *Between Feminism and Psychoanalysis* (ed. T. Brennan), London: Routledge, 27–39.
- Grosz, Elizabeth (1994). *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*, Indianapolis: Indiana.
- Gros, Elizabet (2000). Istorije sadašnjosti i budućnosti: feminizam, moć, tela, u: R. E. Č. – *Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 59/5: 85–96.
- Irigaray, Luce (1985a). *This Sex Which is Not One*, New York: Cornell University Press.
- Irigaray, Luce (1985b). *Speculum of the Other Woman*, New York: Cornell University Press.
- Kristeva, Julia (1981). Women's Time, *Signs, Journal of Women in Culture and Society* 7/1: 13–35.
- Lacan, Jacques (1993). *The Psychoses – The Seminar of Jacques Lacan, Book III, 1955–1956*, London: Routledge.
- Lacan, Jacques (1999). *On Feminine Sexuality – The Limits of Love and Knowledge, The Seminar of Jacques Lacan, Book XX, Encore 1972–1973*, London: W. W. Norton & Company.
- Malson, Helen (2005). *The Thin Woman – Feminisms, Post-structuralism and the Social Psychology of Anorexia Nervosa*, London: Routledge.
- Mitchell, Juliet (1984). *Women, The Longest Revolution – On Feminism, Literature and Psychoanalysis*, New York: Pantheon.
- Mitchell, Juliet (1990). *Psychoanalysis and Feminism*, London: Penguin.
- Nahon, Claire (2004). The Excess Visuality of an Invisible Sex or the Privileges of the Formless, in: *Contemporary French Feminism* (ed. K. Oliver and L. Walsh), Oxford: Oxford University Press, 159–176.
- Pollock, Griselda (1996). Preface, *Generations & Geographies in the Visual Arts* (ed. G. Pollock), London: Routledge, XII–XX.
- Rose, Jacqueline (2005a). Feminine Sexuality – Jacques Lacan and the *Ecole Freudienne*, u: *Sexuality in the Field of Vision*, London: Verso, 49–82.
- Rose, Jacqueline (2005b). Femininity and its Discontents, in: *Sexuality in the Field of Vision*, London: Verso, 83–103,

- Rose, Jacqueline (2005c). Julia Kristeva – Take Two, in: *Sexuality in the Field of Vision*, London, Verso: 141–164.
- Rubin, Gail (1975). The Traffic in Women: Notes on the Political Economy of Sex, in: *Toward an Anthropology of Women* (ed. R. R. Reiter), New York: Monthly Review Press, 157–210.

ИНТЕРПЕТ ИЗВОРИ

- Geerts, Evelien (2011). Luce Irigaray: the (Un)Dutiful Daughter of Psychoanalysis. A Feminist ‘Moving Through and Beyond’ the Phallogocentric Discourse of Psychoanalysis“, до-
ступно на:
www.academia.edu/403078/luce_irigaray_the_un_dutiful_daughter_of_psychoanalysis._A_feminist_moving_through_and_beyond_the_phallogocentric_discourse_of_psychoanalysis (приступљено 19. 5. 2013).

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THE INTERRELATIONS OF FEMINIST, POSTFEMINIST, PSYCHOANALYTIC AND THEORETICAL PSYCHOANALYTIC POSITIONS: DIALOGUES AND TENSIONS

by

DRAGANA STOJANOVIĆ

Singidunum University, Faculty of Media and Communications
Karadorđeva 65, Belgrade, Serbia
dragana.stojanovic@fmk.edu.rs

SUMMARY: The fields of feminism/postfeminism and psychoanalysis/theoretical psychoanalysis share common focal points oriented toward the questions around the gendered subjectivity and the mechanisms which *subject* the subject and his/her body to the socially accepted/preferred gender standards. Speaking about that, feminism and psychoanalysis, as theoretical strategies, enter into mutual interrelation of both dialogue and tension. Working with some of the basic hypotheses of those disciplines, this paper aims to show the potential of analytical-comparative approach to feminist and psychoanalytic theoretical strategies, accentuating at the same time the importance of their dialogue as the means of better understanding of the femaleness and gender in general in the actual context of living.

KEYWORDS: feminism/postfeminism, psychoanalysis/theoretical psychoanalysis, gender, femaleness, dialogue

UDC 316.722
UDC 111.1
UDC 141.78
DOI: 10.2298/ZMSDN1654103L
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ИДЕНТИТЕТ У КОНТЕКСТИМА: ТРАДИЦИОНАЛИЗМА, МОДЕРНИЗМА И ПОСТМОДЕРНИЗМА

МИОМИРКА ЛУЧИЋ

Универзитет Црне Горе
Филозофски факултет у Никшићу
Данила Бојовића б.б., Никшић, Црна Гора
miomirka.lucic@gmail.com

САЖЕТАК: У раду се нагласак ставља на доживљају културног идентитета кроз различите друштвене контексте: традиционализам, модернизам и постмодернизам. Посебно интересовање усмјерено је у правцу анализе положаја човјека, као и друштвених оквира у којима он креира свој идентитет. Анализом различитих теоријских приступа, евидентно је да је културни идентитет категорија која подлијеже перманентној промјени, али не треба изгубити из вида чињеницу да постоје одреднице које упућују да културни идентитет у традиционалном, модерном и постмодерном друштву има и одређене сличности. У већини научних опсервација присутна је тврдња да је човјек превазишао своју онтолошку везаност за заједницу и зависност од ње, као и да норма постаје *рефлексивносћ*. Међутим, када се дубље зађе у суштину друштвених односа да се увидјети да је простор за остваривање индивидуалности и слободног дјеловања појединца ослобођен хетерономије као традиционалног облика понашања, али није ослобођен снажног утицаја тржишне идеологије која у великој мјери опредјељује и условљава дјеловање човјека, па самим тим човјек све више конзумира створено, а све мање себи додјељује улогу аутентичног ствараоца. Његова зависност доживљава метаморфозу, исказујући се у другачијој форми и с другачијим интензитетом у различитим друштвеним контекстима, али не нестаје.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: индивидуалност, културни идентитет, модернизам, постмодернизам, традиционализам, тржишна идеологија

У традиционалним предмодерним друштвима, друштвене праксе су у великој мјери биле подвргнуте религијским догмама чији се ауторитет није доводио у питање. Друштвена стварност није се подвргавала преиспитивању и све што се религијски дефинисало као прихватљиво,

истовремено је било и друштвено оправдано. Традиција „сугерише вечност, она је у предмодерним друштвима прекривала укупни тоталитет бивствовања једне заједнице која без проблема затрпава унутрашње пукотине“ [Цветковић 2007: 50]. Затрпавајући пукотине нестаје свака могућа склоност која би имала за циљ слободно дјеловање појединца. Насупрот, солидарности која је била у бићу традиције, модерно доба рађа дистанцу када „партикуларни издвојени индивидуум и његове онтолошке муке ... тек релативно партиципирају у традицији: њихови претходници, пак су знали да је без традиције живот немогућ“ [Цветковић 2007: 50]. У традиционалним друштвима као принцип функционисања намеће се стабилност и непромјенљивост, при чему се одбацује сваки вид флексибилности и непредвидљивости.

Упркос, стабилности коју нуди, традиција с друге стране условљава гушење „ја“ као слободног субјекта. Тако, Загорка Голубовић, с правом подвлачи „да они појединци који остају у обрачуну хетерономије, односно традиционалног обрасца понашања немају своје *ја* и зато се увек заклањају иза неког ауторитета (оца, владара, нације)“ [Голубовић 1999: 6]. Питање је, да ли је могуће направити потпуну дистанцу спрам провјерених вриједности, иако је намјера модерног доба инклинира у том правцу? У овом контексту, Гиденс даје објашњење које има своје вриједносно и стварносно упориште, не заборављајући чињеницу да ниједно модерно друштво није ослобођено традиције. Традиција се увијек рефлектује на садашњост, при чему је свака нова генерација инкорпорира у свој временско-просторни организациони контекст. Дакле, „ниједна традиција није статична, јер је поново открива свака нова генерација када преузима културно наслеђе од оних који јој претходе“ [Giddens 1998: 44]. Људски род је кроз читаво своје постојање настојао да ствара традицију, јер на традицији почива културни идентитет, међутим, традиционалне нарације се генерацијски преносе, при чему се увијек изнова доживљавају и представљају. „Без традиције нема цивилизације, без лаганог нестанка тих традиција, не би било напретка“ [Ле Бон 1995: 62]. Не би се могло рећи да традиције у потпуности нестају, али би се могло рећи да се увијек на нов начин доживљавају. Сигурно је да традиције не задржавају своју моћ у континуитету, већ се њихов смисао прилагођава тренутку у којем се тумаче.

Рађање модерности условило је темељну промјену наметнуту потребом задобијања моћи над природом, контролисањем процеса у природној и друштвеној сфери, с посебним апострофирањем рациоцентризма. Несигурност настала као производ модерности додатно је поспјешена процесима глобализације, за које ће Саша Пузић рећи да „воде ка детрадиционализацији, будући да појединачно дјеловање није апсолутно одређено традицијом, него се избор врши у складу са понуђеним алтернативама. Гиденс, стога говори о развоју посттрадиционалног друштва у којем традиције нису нестале него се свака начелно може довести у питање. Традиција губи велики дио важности будући да рефлексивност постаје норма модерног живота, а састоји се у тежњи да људи стално преиспитују социјалну праксу

и да је мијењају под утицајем нових информација о самим тим поступцима чиме битно мијењају њихов карактер” [Puzić 2005: 62].

Уједначеност коју модерно доба експонира, супротставља се и доживљају идентитета као јединствености и непоновљивости постојања. То на индиректан начин потврђује Драган Коковић у својој теоријској експликацији о идентитету, поентирајући значење идентитета као својства човјека, па може се рећи и друштва: „да се буде еминентно једини и еминентно различит од других, због тога је управо индивидуалност својствена човеку“ [Коковић 1997: 263].

Модерна ера ослобађа човјека окова и наметнутих калупа који су за традиционална предмодерна друштва била принцип живљења. Модерно друштво у том смислу представља еманципаторски искорак у односу на предмодерни период. Упркос слављењу слободе и *рација* у односу на предмодерни период, човјек модерног доба се није у потпуности ослободио једноличних и калупираних норми. Модерност, истовремено представља стадијум развоја друштва у којем разум и знање ослобађају човјека устаљених норми, али га и уводе у њему нов свијет који се само дјелимично може одредити као сигурно мјесто постојања. Рациоцентризам је остављао утисак сигурнијег начина постојања у односу на постојање у традиционалном друштву, па се у том смислу и славио. Ова идеја била је одржива све до тренутка када је „рефлексивност модерности почела да поткопава разум“ [Gidens 1998: 45]. У оквирима рефлексивне модерности знање и сигурност се не подударају. Напротив, рефлексивну модерност карактерише и рефлексивно знање, за које се може са сигурношћу потврдити да неће остати у домену *status quo*. У свијету технологије, друштвеног прогреса, обиља информација које се континуирано смјењују, човјек постаје несигуран, иако је тај исти свијет настојао да креира, по властитој мјери. Међутим, стварајући изуме модерног доба човјек је истовремено себе поставио у субмисиван положај у односу на читаву мрежу технолошког имагинаријума, отуђивши се од себе сама, али и од друштвеног окружења. Удаљивши се од себе, човјек се све више постварује дехуманизујући своје постојање.

У теоријским опсервацијама, важно је направити дистинкцију између рефлексивне модерности [Gidens 1998; Bek 2001] која представља напредак у односу на модернизацију, условљену индустријализацијом, урбанизацијом, атомизацијом. Улрих Бек (Ulrich Beck) сматра да је модернизација традиције или примарна модернизација условљена индустријализацијом, замијењена рефлексивном модернизацијом. Индустријско друштво се „планира као друштво великих група у смислу једног класног и слојевитог друштва, а друштвени живот се стандардизује и нормира према матрици примарне породице“ [Bek 2001: 23]. За разлику од примарне модернизације, рефлексивну модернизацију карактеришу брзе промјене које условљавају несигурност и ризике у свим сферама друштвене стварности (производња, потрошња, образовање, па све до породице). Несигурност свакако производи и ризике који према Бековом мишљењу представљају „нормативни хоризонт изгубљене сигурности и уништеног повјерења. Друштвена

тежина ризика лежи у опасностима пројектованим на будућност. Центар свести о ризику не налази се у садашњости, него у будућности. У ризичном друштву прошлост губи снагу да детерминише будућност“ [Bek 2001: 51]. У друштвима рефлексивне модерности, парадигма тумачења друштвене стварности упућена је на будућност, дакле, нешто непостојано, флуидно што тек треба да услиједи и зашта се треба унапријед оспособити. Човјек рефлексивне модерности не корача у складу с временом, већ се спрам њега поставља нимало лак задатак који га приморава да се све мање бави прошлошћу и садашњошћу, покушавајући се перманентно пројектовати у будућност. Несигурност произилази из фикције усмјерене ка будућности и сталног ишчекивања да се она деси.

Идентитет у модерном друштву је прије свега усредсређен на стварање личности, која своју индивидуалност повезује са стилем, имицом и „зависи од тога на који начин стварамо, опажамо, интерпретирамо и представљамо себе себи и другима“ [Kelner 2004: 384]. Дакле, у модерном друштву нагласак се ставља на аутономију субјекта који је резултат културе индивидуализма.

Међутим, вријеме постмодернизма доноси потпуни заокрет када је у питању индивидуа, чији је идентитет нестабилан, склон сталним промјенама, што је по мишљењу Дагласа Келнера, посљедица „друштвених процеса који доводе до уједначавања индивидуалности у рационализованом, бирократизованом и потрошачком масовном друштву и медијској култури“ [Kelner 2004: 385]. Дискурси постмодернизма разматрају појам идентитета као мит и илузију. Идентитет постаје конструкција језика и знакова, гради се и разграђује у језичком дискурсу. На потешкоће које постмодернизам доноси, упозорава нас и Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman) увиђајући да свако дјело укључује ангажованост великог броја људи, при чему је свако задужен за мали дио „свеопштег задатка“. У том смислу, Бауман износи једно подробно објашњење: „заиста, број људи укључених толико је велик да нитко не може разумно и увјерљиво доказивати (или бити одговоран за) ‘ауторство’ или (одговорност) крајњег исхода. Гријех без грешника, злочин без злочинаца, кривња без кривца! Одговорност за исход је, такорећи, плутање, које нигдје не налази своју природну луку” [Bauman 2009: 14]. Колико је наш живот раздијељен, говори у прилог и чињеница да имамо мноштво улога на чије захтјеве треба одговорити у различитим сферама друштвене стварности, при чему се очекује од човјека да у свакој улози покаже и докаже своју максималну функционалност. Бауман тврди, да је положај човјека у свакој од могућих животних ситуација фрагментиран, колико и сама ситуација. У том контексту се објашњава идентитетски концепт у постмодерном друштву. Залазећи дубље у поре постмодернизма, треба констатовати нестајање ауторитета или блаже речено скептичан однос према ауторитетима, јер су до сада, рећи ће Бауман, сви ауторитети доведени у питање и управо у том смислу он де-тектује „моралну кризу постмодерне“. На тај начин се доводи у питање она стабилност и непогрешивост која се приписивала ауторитетима у традиционалном друштву. Постмодерна култура условљава дезинтеграцију

субјекта, чија је садржајност била идеал бића модерне. Услјед сталних промјена, дисконтинуитета и фрагментација, постмодернизам, према Бодријаровом мишљењу, доводи у питање смисао супротности с наглашеном тенденцијом да апсорбује све супротности. Поништавање другости као супротности, према Бодријару јесте савршен злочин, па он каже да „бити лишен другог горе је од отуђења: то је смртоносна промена изазвана укидањем саме дијалектике супротности“ [Bodrijar 1998: 126]. Историјски дискурс постмодерне јесте наратив, чија су средишта плуралистичка и у великој мјери опредмећена. Умјесто различитих ауторитета који су се смјењивали и вршили контролу над дјеловањем друштвених актера, ту улогу на посредан начин у периду постмодерне има тржиште и средства масовних медија. Дакле, тржиште и средства масовних медија у великој мјери обликују нови стил живота усредсређен на гомилање посједства, вјечито незадовољство постигнутим и сталну потребу појединца да се прилагоди виртуелним стратегијама постојања, а удаљи од свог унутрашњег средишта.

Промјена историјских, политичких и економских околности, детерминише промјену у односу према култури. Са становишта савременог друштва економска моћ у великој мјери обликује културну збиљу, па тиме и културни идентитет. Аргументујући површност постмодерне културе, која своје средиште проналази у неолибералној (тржишној) идеологији, Фредерик Џејмсон наводи примјер Енди Ворхола који је своју умјетничку каријеру започео као илустратор облика ципела и дизајна излога, па се може наслутити да је у основи његове умјетности био комерцијални мотив. Дакле, рад Енди Ворхола окреће се око „претварања свега у робу, а велике рекламне слике боце *Coca-Cola* и *Campbell's Soup Can* које изричито истичу робни фетишизам прелаза на касни капитал, морале би бити моћни и критички политички искази“ [Jameson 1995: 21]. За Ворхолов умјетнички опус, Бодријар истиче да слике нијесу баналне зато што су рефлексивна баналног свијета, већ зато што упућују на одсуство сваке претензије субјекта да зађе и спозна суштину свијета и да га протумачи. Оне не представљају „свети хоризонт појава, већ је њихова суштина везана за апсолутну трговину, будући да се у срцу нашег универзума знакова налази лукави дух рекламе који је ујединио лакрдију трговине и њену режију“ [Bodrijar 1998: 87]. Да је постмодерна култура условила слабљење афеката у корист експанзије слика и доживљаја, који изазивају преиначавање фигура и предмета у робу, најбоље показује примјер Ворхолове слике Мерилин Монро „која је и сама учињена робом и преображена у властити image“ [Jameson 1995: 23]. Овдје се, према Џејмсону, намеће идеја која упућује на разградњу естетског израза који је према његовом мишљењу доминирао у периоду високог модернизма, а који ишчежава у периоду постмодернизма. Постмодернизам, судећи, по њему, најављује крај грађанског ега, слабљење или чак нестајање афеката, али истовремено и крај јединственог и оригиналног стила који не подлијеже законима тржишта. Изнемоглост постмодерне функције културе, огледа се у одсуству критичког поимања постојећег, што ће рећи да је њена улога више

апологетска, него критичка, ако се о критичкој улози уопште може и говорити, како су то замишљали представници критичке теорије друштва Хоркхајмер и Адорно.

Слиједећи аналитички осврт спрам постмодернизма, задржаћемо се на мишљењу Жила Липовецког (Gilles Lipovetsky), који постмодерно друштво посматра као друштво које не карактерише инвентивност, већ равнодушност како према постојећем, тако и према надолazeћим ситуацијама. „Постмодерно друштво је друштво у коме влада масовна равнодушност, у коме преовладава осећање досадног понављања и тапкања у место, у коме се приватна аутономија подразумева, сама по себи, (...), у коме је иновирање банализовано, у коме се будућност не поистовећује с неминовним напретком“ [Lipovetsky 2011a: 10–11]. Иако, постмодерно друштво с аспекта еволуционистичке теорије представља фазу друштвеног развоја у односу на модерно друштво, Липовецки ипак увиђа одређен степен инертности која прожима друштво постмодернизма за разлику од модерног друштва, чији се кредибилитет темељи на револуционарном духу. Постмодернизам карактерише инертност и неповјерење према сваком виду револуције која би изданила нови креативни дио друштвене стварности, „више нико не верује у блиставу сутрашњицу револуције и напретка, од сад људи хоће да живе одмах и сада, да остану млади и не више да стварају новог човека“ [Lipovetsky 2011b: 11]. Поред опсервације коју је Липовецки апострофирао, а тиче се револуционарног духа друштва, у постмодернизму не само што се рађа равнодушност, већ се не претендује стварању бољег, племенитијег и хуманијег друштвеног хабитуса. Идеја индивидуализма требала би бити *perpetum mobile* за стварање нове инвентивне, креативне и духовно револуционарне потенције, у којој сваки појединац креира, ствара и револуционарно мијења своју свакодевицу, посматрајући другог човјека као циљ, а не као средство за остварење свог властитог циља, измијештајући се из „магнетног поља“ свог властитог интереса. Међутим, постмодернизам неријетко карактерише духовна утрнулоост, скептицизам који порађа „хедонистичку персонализацију“. На основу карактеристика које предочавају статус појединца у постмодерном друштву, увиђа се концепт индивидуе која је све мање окренута ка спознаји властите личности, тачније ка својој унутрашњости, а више ка ономе што је окружује, односно ка својој спољашњости или још боље речено ка ономе што је створено, мање подстакнута жељом да ствара. У основи постмодерне културе налазе се двије наизглед опонентне цјелине, а то су индивидуализација, а на другој страни се налази омасовљеност која на суптилан и дискретан начин контролише понашање индивидуе. Вриједности као што су напредак, револуција, раст, космополитизам које је славило модерно друштво у постмодерном друштву губе своју моћ, док приватни простор повлачи све у своју сферу. Овакви услови производе друштвене односе у којима се комуникација више успоставља с предметним свијетом (техником, материјалним производима), а „прогресивне“ промјене које се осмишљавају и креирају у научним лабораторијама (од технологије до генетског инжењеринга) и рефлектују се на друштвену стварност, постају императив пред човјеком

савременог друштва. Динамика којом човјек проналази смисао у ономе што му се нуди је много спорији него сама „машинерија” производње, чије производе механички присваја илити конзумира, из чега произилази вјечито незадовољство постојећим и стално фаустовско трагање за новим. А уколико се и постигне степен задовољства, онда је то плод модуса имања, односно „посједовања које има за циљ приказивање и одржавање разлике у степену посједства у циљу стварања друштвених веза” [Featherstone 2007: 13]. Управо, користећи опредмећени свијет, човјек покушава достићи индивидуалност. Појединац је у тако креираним друштвеним условима све мање стваралац, а све више неко ко купује и конзумира створено. Улрих Бек, добро примјећује да принуде нису искључиво производ традиционалног друштва, већ да оне прожимају и савремена друштва. У настојању да оправда постојање принуде, Бек подвлачи да: „У развијеној модерни појединац се одваја од традиционалних веза и односа старања, али их мења за принуде тржишта рада и потрошачке егзистенције и у њима садржане стандардизације и контроле” [Bek 2001: 225]. За савремено друштво се често каже да почива на принципу слободног избора, на којем се и развија култура индивидуализације, али с друге стране, не треба занемарити чињеницу да стандардизација устаљених облика понашања која се тржишно намеће и медијски промовише, уводи принцип добровољног ропства које се тиче добровољног служења системима података, добровољног служења технологији, добровољног служења тржишту. Човјек је прихватио да буде поданик свега што је сâм створио, али је и на том путу изгубио себе као хумано биће, спремно да разумије Другог, да се жртвује за Другог и да живи живот истине, морала и правде. Живећи у тако организованом друштву без „трансцендентног ослонца”, човјек све више бива рањив, при чему „рањивост не треба приписивати промјенљивости и флуидности у којој живи, већ отпадништву од *res publicae* које је раскршило терен и довело до појаве чистог појединца. Нарциса у трагању за самим собом, опседнутог самим собом“ [Липовецки 2011: 63].

У настојању да објаснимо теоријски апстраховане врсте културног идентитета од традиционалног, преко модерног, па до условно одређеног постмодерног, узећемо у обзир Рисманову [Risman 2007] подјелу друштва:

- Друштва усмјерена традицијом,
- Друштва усмјерена изнутра,
- Друштва усмјерена другима.

Културни идентитет појединца у друштву усмјереном традицијом, посебно је окарактерисан конформношћу којом појединац потврђује своју лојалност групи, клану, генерацији. „Он учи да разуме и цени обрасце који трају вековима и који се тек мало мењају смењивањем генерација. Важни односи у животу могу се контролисати пажљивим и строгим правилима понашања које млади науче током година интензивне социјализације која се завршава њиховим потпуним укључивањем у свијет одраслих“ [Risman 2007: 14]. Овај тип друштва Рисман повезује са средњим вијеком, међутим, обриси оваквог друштвеног карактера, нарочито идентифико-

вања појединца с одређеним ауторитетима и институцијама, препознају се још увијек у црногорском друштву и култури.

Други тип друштва карактеристичног за већи степен друштвеног развоја, односно за примарну модернизацију, Рисман назива *друштво усмјерено изнутра*. „Овде више долази до расцепа традиције, делимично у вези са већом поделом рада и раслојавања друштва“ [Risman 2007: 18]. Дакле, подјела рада и раслојавање друштва, јесте услов за редефинисање друштвених односа и друштвене структуре. Дијапазон ситуација како у приватном, тако и у јавном животу се до те мјере умногостручава да их више није могуће предвидјети и до краја обухватити прописима. Избор који је вршен, сходно упутствима строге друштвене организације у традиционалним друштвима, препуштен је високо индивидуализованом карактеру друштва. Традицијом усмјерена особа, психолошки, запазиће Рисман, није довољно „одвојена од саме себе или није довољно блиска себи“. За разлику од особа које припадају друштвима усмјереним традицијом, особе које припадају друштвима изнутра усмјереног карактера (модерно друштво), имају већу контролу над властитом личношћу, поступцима, одлукама и изборима. „С порастом навика научног мишљења, религиозна и магијска схватања људске плодности – схватања која су у ранијој фази кривуље пораста становништва имала смисла за културу, уступају место рационалним, индивидуалистичким схватањима“ [Risman 2007: 19]. Напредак научне мисли смјењује утицај религиозних догми и намеће нове изазове, те је стога све мање људи који физички раде, радно вријеме је ограничено, дјеца нису у служби радне експлоатације и друштвене репродукције, међутим, прошлост и незадовољства везана за њу, замијењена су другом врстом еманципованог незадовољства, условљеног наглом и убрзаном „индустријализацијом-раса, нација, култура“ [Risman 2007].

Трећи тип друштва према Рисману, настаје у околностима у којима образовање, слободно вријеме и услуге, иду заједно са конзумирањем слика и ријечи. Из оваквих друштвених односа, произилази другима усмјерен тип друштва. Насупрот породици као моделу идентификације у *друштву усмјереном традицијом* и у *друштву усмјереном изнутра*, ипак у *друштву усмјереном друзима*, дјетету постаје приоритетнија група вршњака и модели понашања које нуде средства масовних медија. Дакле, средства масовних медија у великој мјери утичу на екстензиван доживљај културе која више није омеђена територијалним границама, а процеси акултурације и енкултурације се интензивирају.

Рисман увиђа, сличности и разлике између традицијом усмјерене особе, изнутра усмерене особе и другима усмјерене особе. „У том погледу другима усмерена особа (*модерно друштво*) личи на традицијом усмерену особу: обе живе у групној средини и обема недостаје способност изнутра усмерене особе да саме управљају собом. Међутим, природа ове групне средине коренито се разликује у ова два случаја. Другима усмерена особа је космополитска. За њу више не постоји разлика између познатог и непознатог, граница која је јасно обележена у традицији усмереним друштвима. (...) Традицијом усмерена особа прима сигнале од других,

али они долазе у културној монотонији, њој није потребан никакав сложен пријемник да би их ухватила. Другима усмерена особа мора да буде у стању да прима сигнале и изблиза и издалека, извори су многи, а промене брзе“ [Risman 2007: 27–28]. Разлика између традиционалног и модерног друштва, условљава разлику између културних идентитета који се у њима обликују. У друштвима уређеним, сходно традиционалним принципима, идентитети су фиксирани и унапријед дефинисани, па су асиметрије и несугласја међу члановима таквих заједница минорна, док је у модерним, а нарочито у постмодерним друштвима консензус око друштвених норми веома слаб, због постојања вишеструких могућности њиховог тумачења. Тако идентитет у постмодерним друштвима представља, категорију која је у сталном процесу промјене и размјене. Управо, вишеструкост представља кључну одредницу постмодерног културног идентитета, који настоји елиминисати сваки вид фиксације и везивања за једно мјесто, групу, понашање. Суштина новонасталих околности (промјена), огледала се у преласку са норме која је гарантовала сигурност, на завођење које је иманентна карактеристика потрошачког друштва и тржишне идеологије, а која истовремено урушава сваки вид стабилности и сигурности. Норма у новонасталим условима постаје флуидност, крхкост веза и брзина смјењивања. Но, истински ствараоци и креатори културе, упркос наметљивости тржишних принципа, културу не би требали посматрати у контексту тржишно дефинисаних захтјева, већ њихово поимање културе треба да има за циљ издизање изнад рутински обликоване свакодневнице, стварајући једну нову суштинску снагу и простор постојања. Насупрот истинским културним ствараоцима, све се више на сцену појављују такозвани „менаџери у култури“, којима су страни трансцендентни токови културе и који остају досљедни својим спољашњим артефактима, као мјерилу властите вриједности и неријетко саму културу уводе и подводе у своју ефемерну тржишну парадигму.

Рекло би се, да је културни идентитет у модерном, а надасве у постмодерном добу, све више отворен за примање сигнала споља, а његово обликовање и промјене најчешће су подстакнуте средствима масовних медија. Према већини постмодернистичких теоретичара, идентитет се повлачи с постмодернистичке позорнице, а појединац у постмодернистичкој култури „све што може добити добија од медијских представа: тржишни идентитет као потрошач у друштву спектакла; галаксију хиперфибрираних расположења ... трауматизовано серијско биће“ [Kelner 2004: 386].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Коковић, Драган (1997). *Пукојине културе*, Београд: Просвета.
 Ле Бон, Гистав (1995). *Психологија жомилá*, Нови Сад: Папирус Тргоком.
 Липовецки, Жил (2011). *Доба њразнине – Озледи о савременом индивидуализму*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
 Цветковић, Владимир Н. (2007). *Воља за ново*. Београд: Дерета.

- Bauman, Zygmunt (2009). *Postmoderna etika*, Zagreb: AGM.
- Bek, Ulrih (2001). *Rizično društvo – U susret novoj moderni*, Beograd: Filip Višnjić.
- Bodrijar, Žan (1998). *Savršen zločin*, Beograd: Časopis Beogradski krug.
- Featherstone, Mike (2007). *Consumer, Culture and Postmodernism*, (second edition). London: Sage.
- Gidens, Entoni (1998). *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.
- Golubović, Zagorka (1999). *Ja i drugi*, Beograd: Republika.
- Jameson, Frederik (1995). *Postmodernizam u kasnom kapitalizmu*, Beograd: KIZ Art Press.
- Kelner, Daglas (2004). *Medijska kultura*, Beograd: Clio.
- Puzić, Saša (2005). Multikulturalizam i izazovi posttradicionalne pluralizacije. u: D. Jović (ur.): *Politička misao* XLI, 4: 59–71.
- Risman, Dejvid (2007). *Usamljena gomila: studija o promeni američkog karaktera*, Novi Sad: Mediteran Publishing.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

IDENTITY IN DIFFERENT CONTEXTS – TRADITIONALISM,
MODERNISM AND POSTMODERNISM

by

MIOMIRKA LUČIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy in Nikšić

Danila Bojovića b.b., Nikšić, Montenegro

miomirka.lucic@gmail.com

SUMMARY: The paper puts emphasis on the experience of cultural identity through various social contexts: traditionalism, modernism and postmodernism. Special attention is directed towards the analysis of the position of an individual, and the social framework in which that individual creates his/her identity. Analysis of different theoretical approaches reveals that the cultural identity is a category which permanently changes, but we should not lose sight of the fact that there are certain determinants which suggest that cultural identity in traditional, modern and postmodern societies bears certain similarities. In most scientific studies there is a claim that an individual overcame his/her ontological connection to community and dependence on it, and that reflexivity becomes the norm. However, if you go deeper into the essence of social relations you can find that space for individuality and free acting of an individual is freed from heteronomy as a traditional form of behavior, but not freed from the strong influence of market ideology that largely determines and affects human activities. Therefore, an individual more and more consumes what already exists, while less and less acts as an authentic creator. That dependence goes through a metamorphosis, expressing itself in a different form and with different intensity in different social contexts, but does not disappear.

KEYWORDS: cultural identity, traditionalism, modernism, postmodernism, individuality, market ideology

СТАВОВИ НАСТАВНИКА О МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТИ У ВОЈВОДИНИ

ХАЈНАЛКА ПОЖАР

Висока школа струковних студија за образовање васпитача и тренера
Банијска 67, Суботица, Србија
pozarh@gmail.com

ЧАБА ПОЖАР

Техничка школа „Иван Сарић“
Трг Лазара Нешића 1, Суботица, Србија
skolasportova@gmail.com

САЖЕТАК: Мултикултурални контекст друштва упућује настави нове захтеве на које она мора одговорити новим решењима у облику оспособљености у интеракцијама са различитим културалним мањинама, пружању могућности стицања интеркултуралних компетенција, уважавајући и поштујући културе и обичаје припадника културних мањина. Циљ истраживања је анализа ставова наставника о мултикултуралности у средњошколској настави. Прикупљање података о односу испитаника према мањинским културама, спремности на сарадњу са културално другачијим, успешност примене интеркултуралних садржаја у различитим подручјима, присутност предрасуда испитаника према припадницима различитих националности. Истраживање је спроведено као студија пресека, подаци су прикупљани анкетирањем 90 учитеља на територијама општина Суботице и Новог Сада. Резултати истраживања показују да постоји позитивна отвореност у погледу прихватања културних различитости, да наставници сматрају да је веома важно познавање сопствене културе и уважавање других култура, те да толеранцији треба посветити више пажње у току наставе. Што се тиче садржаја курикулума, наставници су највише заинтересовани за садржаје о болестима зависности и полном васпитању. Након тога следи податак да би већина наставника желела да има више садржаја о различитим културним обичајима и националним мањинама, што показује мотивацију испитаника да се баве наведеном проблематиком.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Мултикултурализам, школа, наставник, развој мултикултуралности

УВОД

Једно од основних обележја Србије јесте мултикултурализам, односно висок проценат насељености различитих етничких заједница на истом подручју. Мултикултурализам је идеја или идеал о заједничком животу различитих етничких и културних група у оквиру истог плуралистичког друштва, што подразумева њихову коегзистенцију, узајамну толеранцију и једнакост [Радушки 2010: 339].

Војводина представља посебан и специфичан пример мултикултурализма у Србији. Настава у државним основним школама у Војводини изводи се на шест језика (српски, мађарски, словачки, румунски, хрватски и русински), а у средњим школама на пет језика (српски, мађарски, словачки, румунски, русински). Јавно информисање, у електронским медијима обавља се на осам језика (мађарски, словачки, румунски, хрватски, ромски, украјински и русински). Службена употреба језика мањина од 45 војвођанских општина предвиђена је у 39 општина [„Афирмација мултикултурализма и толеранције у Војводини”].

Мултикултуралност, постојање и развијање различитости, иако је широко поштована у Војводини и део њене свакодневице ипак није у довољној мери прихваћена од свих значајних чинилаца у друштву. Грађанима, а поготову младим људима, треба омогућити искуства пријатељског и кооперативног сусретања са припадницима других култура. То могу бити различити облици директног контакта као што су екскурзије, културне размене, стручне посете, учешће удружења грађана у заједничким акцијама, туристичка путовања итд. Организовање наставе на матерњем језику и могућност да се „учи језик заједнице“ представљају значајан допринос интеркултуралном разумевању и остваривању људских права мањинских група. Мултикултурално образовање и подизање деце у толерантном окружењу води до стварног интеркултурализма. Добри међуетнички односи и поштовање права мањина чине један од кључних услова за равномеран демографски и стабилан економско-политички развој овог подручја [Радушки 2010].

МУЛТИКУЛТУРАЛНО И ИНТЕРКУЛТУРАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ

Термини интеркултурално и мултикултурално описују ситуацију у којој има више од једне културе у некој земљи или заједници. „Мултикултурално образовање” кроз учење о другим културама настоји да омогући прихватање или бар толеранцију на друге културе. „Интеркултурално образовање” тежи да превазиђе пасивну коегзистенцију и оствари развијен и одржив начин заједничког живота у мултикултурном друштву. То се чини кроз: изградњу разумевања, узајамног поштовања и дијалога међу групама различитих култура, обезбеђивање једнаких могућности и борбу против дискриминације [Костовић и Ђерманов 2006]. Интеркултуралним образовањем сматра се образовање које уважава и подржава различитост у свим областима људског живота. Оно чини ученике осетљивим на идеју

да су људи природно развили различите начине живота, обичаје и погледе на свет и да све нас та разноликост људског живота обогаћује. Исто-времено, реч је о образовању које промовише равноправност и људска права, супротставља се неправедној дискриминацији и промовише вредности на којима се изграђује равноправност [Vodič za unapređivanje interkulturalnog obrazovanja, 2009].

РАЗВОЈ МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТИ У ШКОЛСКОМ КОНТЕКСТУ

Мултикултуралност на пољу васпитања и образовања најчешће се дефинише као „упознавање ученика са различитим културама и неговање толерантног става према њима, то даље значи прихватање и уважавање различитости“ [Станисављевић Петровић и Цветковић 2011: 1408].

Мултикултурно образовање је приступ који омогућава ученицима да разумеју, поштују и цене културне разлике и сличности, као и да препознају постигнућа различитих етничких, расних и социо-економских група. Циљ образовања треба да буде остваривање пуних потенцијала и развој интеркултуралних компетенција сваког детета у школи чија се клима одликује разумевањем и уважавањем различитости [Олјаћа 2007].

У циљу бољег разумевања могућности које школски контекст пружа за развој мултикултуралности, јавља се потреба сагледавања овог питања у оквиру следећих димензија школског живота: школске климе, школског програма и наставе.

ШКОЛСКА КЛИМА И МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ

Школа у мултикултуралном времену мора образовати сваког појединца за партнерство, социјалне вештине и способност за комуникацију с околином. Школа треба да буде место у којој ће се у пракси ученици поучавати да буду грађани са развијеним способностима за интеракцију и комуникацију с околином у којој је оспособљено изграђивати партнерске односе. Ученици треба да буду ти који ће градити мостове према припадницима разних културалних мањина.

Школа је место у којој ученици стварају контакте, комуницирају са својим вршњацима, доживљавају различите врсте односа у пракси. Она је место у којем се преносе и усвајају различита стајалишта и вредности. Школа треба да буде место критичког просуђивања сазнања и живота, вредновања и критичке интеграције различитих знања, вештина и способности [Kragulj i Jukić 2010: 170].

Пожељно је да целокупно деловање у школи буде прожето идејом мултикултуралности, чиме се повратно доприноси развоју школе са свим њеним специфичностима. Уколико се у школи негује дух сарадње, заједништва, помагања и хуманих односа пружају се повољни услови за социјални и интелектуални развој ученика. Стварање повољних услова за практичну реализацију идеје мултикултуралности у школском контексту

подразумева промене у смислу редефинисања циљева и задатака и реорганизације целокупног васпитно-образовног рада. Веома је важно да целокупна атмосфера у школи буде повољна у смислу прихватања и смањивања постојећег отпора идеји мултикултуралности на најмању могућу меру [Станисављевић Петровић и Цветковић 2011].

ШКОЛСКИ ПРОГРАМ И МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ

Школско васпитање и образовање посматра се као специфичан социјални интерактивно-комуникацијски процес. Што се тиче димензије садржаја, интеркултурализам захтева нове, другачије приступе појединачним предметима, пружајући им подстицаје за избор садржаја, наставне стратегије и реализације. Иако ниједан предмет не може избећи интеркултурални приступ, неки од њих су посебно погодни за усвајање знања, формирање ставова и вредности која су корисна за образовање грађанина мултикултуралног друштва нпр. историја, географија, језици и књижевност, уметност итд. [Костовић и Ђерманов 2006].

Традиционални наставни програм, који је усредсређен само на наставу и који се усмерава на трансмисију знања, данас уступа место школском програму који је више усмерен на циљеве и исходе и у коме се наглашава активна улога ученика. Акценат је стављен на индивидуалност ученика, уз индивидуализацију учења применом различитих образовних стратегија, развој навика и вештина, формирање ставова и система вредности, добро познавање и уважавање индивидуалних потенцијала и карактеристика ученика итд. Оваквим изменама у курикулуму омогућен је развој мултикултуралности у школи путем уважавања различитости и индивидуалних способности сваког ученика [Станисављевић Петровић и Цветковић 2011].

Важан предуслов школовања је да се васпитно-образовни процеси реализују у погодном окружењу, амбијенту, клими, где су поштовање, заједничко учествовање, слобода појединца и једнакост заједнички иментели. Несвесне поруке које дете прима у школи (етички стандарди, дисциплинска политика, преовладавају и односи) значајно утичу на однос према људским правима, на формирање ставова и вредности [Ђерманов *i dr.*, 2006: 77].

Из педагошко-дидактичког аспекта, намеће се питање о томе како организовати и реализовати наставу, да би се код ученика развиле потребне и пожељне интеркултуралне компетенције. Одговор се тражи у динамичном, интерактивном наставном процесу који подразумева постављање разноврсних циљева, заједничко планирање, учење у хетерогеним групама, сарадњу и коришћење мноштва дидактичких модела, наставних система и стратегија. У том смислу, највише се истиче кооперативно учење и тимска настава. Под кооперативним учењем подразумева се учење у малим групама у којим ученици размењују мисли, расправљају и супротстављају различита гледишта, помажу једни другима и сарађују да би остварили заједнички групни циљ. Посебно је значајно да се у активностима у школи,

кад год је то могуће организује заједнички рад ученика различитог узраста, неједнаких предзнања, способности, другачијих интересовања, националних и културних корена, верске припадности и сл.

Поред кооперативног учења и тимска настава се сматра иновацијом за остваривање квалитетног и ефективног интеркултуралног образовања. Основна карактеристика тимске наставе јесте заједнички, сараднички рад групе тј. тима. У оквиру тимске наставе тим чине наставници и њихови помоћници који заједно раде, делећи одговорност, помажући једни другима, комбинујући своје компетенције. Нема сумње да замена класичне, затворене учионице и наставе, отвореним, динамичким окружењем може бити веома подстицајна и за наставнике и за ученике. Отворена настава односи се на општи хуманистички приступ, окренутост ка ученику, отвореност за разлике међу ученицима, отвореност наставе за суделовање и саодговорност, за слободну вољу и структурирање социјалног облика [Đukić *i dr.*, 2006].

НАСТАВА И РАЗВОЈ МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТИ

Настава је дуги низ година имала улогу информисања ученика, углавном кроз наставни програм, покушавајући да написано споји са практичном применом корисном у свакодневном животу. Мултикултурални контекст друштва упућује настави нове захтеве на које она мора одговорити новим решењима. Решења се налазе у промењеној улози наставе у којој ученици неће добити само знања и вештине потребне за интеркултурално деловање, него ће бити оспособљени да се у интеракцијама с различитим културалним мањинама односе једнакоправно, да уважавају и поштују културе и обичаје припадника културних мањина [Kragulj i Jukić 2010: 171].

Данас се као актуелан и важан задатак у процесу реформисања школе истиче потреба за стварањем услова за развој критичког мишљења ученика у наставном процесу. Одлике таквог мишљења јесу постојање критичког става, радозналости, толеранције у односу на друге и отвореност за нове идеје. Развој критичког мишљења има посебан значај, јер подразумева способност сагледавања неког проблема или појаве из различитих углова, при чему је важно препознавање и уважавање мишљења других. Примена различитих образовних стратегија, попут коришћења различитих приступа у решавању проблема, откривања веза и односа између појава и процеса, продуковања већег броја различитих идеја (које се могу мењати, преиспитивати, анализирати и примењивати у разнородним ситуацијама), отварају могућност за развој креативности као особине личности и животног става [Станисављевић Петровић и Цветковић 2011].

Уколико се у школи подстиче сарадња и помагање, солидарност, толерантан однос према различитим мишљењима, охрабрују ученици да постављају питања и излажу своје мишљење, стварају се повољни услови. Учењем путем сарадње поспешује се међузависност чланова групе, што доприноси већој заинтересованости за друге, бољем разумевању

туђих потреба и осећања, бољем прихватању вршњака и већем међусобном поверењу, чиме се остварују основне идеје мултикултуралности.

МЕТОДОЛОГИЈА

Предмет и циљ истраживања

У концепту мултикултурализма, испитује се и анализира став наставника, спремност да прихвате и унапреде мултикултуралност у васпитно-образовном раду. У њиховим је рукама судбина будућих генерација, и много се може учинити да те генерације буду адекватно припремљене за мултикултурализам, што је реалност и потреба савременог друштва. Уколико се наставнички приступ не усагласи са реалним потребама врло је лако могуће да се васпитају генерације које су погрешно усмерене ка националистичким погледима, и ови млади људи ће бити склони изражавању различитости и стварању конфликта и неспоразума.

Циљ истраживања је анализа ставова наставника о мултикултуралности у средњошколској настави. Прикупљање података о односу испитаника према мањинским културама, о односу у комуникацији са припадницима мањинске културе, и о присутности интеркултуралних садржаја у настави, спремност на сарадњу са ученицима који су културално различити, те присутност стереотипа и предрасуда према припадницима других култура и народа.

Главна хипотеза је да наставници имају позитиван став према националним мањинама, прихватају културну различитост у свом раду и спремни су да имплементирају интеркултуралне садржаје у свом раду.

Метода истраживања и испитаници

Испитивање је спроведено током школске 2014/2015. године на територији Општина Суботица и Нови Сад. У испитивању је учествовало 90 наставника: 30 наставника из Медицинске школе „7. април“ из Новог Сада, 30 из Техничке школе „Иван Сарић“ из Суботице и 30 наставника из Основне и Средње школе „Жарко Зрењанин“ из Суботице. Подаци су прикупљани анкетирањем. Наставници су добровољно попуњавали анкете и гарантована је потпуна анонимност.

Истраживање је спроведено као студија пресека. Инструмент истраживања представљао је анкетни упитник, који је конструисан на начин да се састоји од неколико делова, и садржи три степена при чему први (1) означава неслагање, други (2) је неутрална честица (нити се слажем, нити се не слажем) а трећи (3) потпуно слагање са тврдњом. За статистичку обраду коришћено је SPSS Statics (непараметријске методе). У анализи свака тврдња има фреквенцију и постотак за сваку честицу.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

Први део инструмента испитује став и понашање наставника према припадницима културалних мањина. По резултатима нашег испитивања, наставници сматрају да се припадници мањинске културе односе пријатељски (50%) према припадницима већинске културе, и да повећањем броја мањинских култура не би дошло да повећања сукоба у Србији. Велики број наставника (36,7%) сматра да је различитост језика узрок могућег неспоразума, ако овоме додамо и неутралне одговоре (26,7%), то је већ забрињавајући податак којем треба посветити више пажње, како би различите културе нашле заједнички језик.

Мањи део испитаника (17,8%) сматра да се у Србији превише пажње посвећује мањинској култури, док је већи део (37,8%) по том питању неопредељен, те сматрају да постоје ситуације када културалне мањине имају већу пажњу од већине.

Већи део наставника (46,7%) не сматра да мањинске културе имају већа права од припадника већинске, али половина испитаника и ту је неопредељено, што је елеменат за даље анализе и размишљања да би се открило који су разлози због којих се сматра да уопште постоје разлике у правима у зависности од националне припадности (Табела 1).

Табела 1. Наставнички ставови и знања о интеркултурализму

У којој се мери слажете са наведеним тврдњама:	Не слажем се		Нити се слажем, нити се не слажем		Слажем се		SE	SD
	f	%	f	%	f	%		
У нашој земљи се превише пажње посвећује мањинској култури	40	44,4	34	37,8	16	17,8	,079	,747
Припадници мањинске културе се пријатељски односе према припадницима већинске културе	3	3,3	42	46,7	45	50,0	,060	,565
Припадници мањинске културе у нашој земљи имају већа права него припадници већинске културе	42	46,7	30	33,3	18	20,0	,082	,776
Главни узрок неспоразума у комуникацији мањинске и већинске културе је језик	33	36,7	24	26,7	33	36,7	,091	,861
Сматрам да је повећање броја мањинских култура у мојој земљи довело до повећања сукоба	48	53,3	29	32,2	13	14,4	,077	,730
Мањинске културе често захтевају да се већинска култура њима прилагоди	35	38,9	26	28,9	29	32,2	,089	,845

Други део упитника испитује спремност испитаника на сарадњу и комуникацију са ученицима који су културално различити од испитаника. Из резултата уочавамо да у комуникацији са припадницима мањинске

културе превладавају угодне емоције (86,7%). Већина испитаника се слаже да немају страх и да радо комуницирају са припадницима мањинске културе те да не избегавају комуникацију. То је позитивно и чини јаку основу за стварање успешне сарадње између различитих култура, и међусобног уважавања у школском окружењу (Табела 2).

Табела 2. Однос наставника у комуникацији са припадницима мањинске културе

У којој се мери слажете са наведеним тврдњама:	Не слажем се		Нити се слажем, нити се не слажем		Слажем се		SE	SD
	f	%	f	%	f	%		
Радо комуницирам са припадницима мањинске културе	2	2,2	10	11,1	78	86,7	,044	,422
Бојим се комуницирати са припадницима мањинске културе	78	86,7	11	12,2	1	1,1	,040	,384
Другачије се понашам када комуницирам са припадницима мањинске културе	74	82,2	13	14,4	3	3,3	,051	,486
Избегавам комуникацију са припадницима мањинске културе	84	93,3	6	6,7	0	0,0	,126	,251

Трећи део упитника испитивао је познавање сопствене традиције и став према културно различитим. Испитаници сматрају да је значајно познавање сопствене традиције и културе (94,4%), да су способни препознати културалне разлике у својој околини (82,2%), и да су спремни поучавати друге како да комуницирају са припадницима мањинских култура (60%). Већина испитаника (87,9%) слаже се да немају ништа против да у свом разреду имају ученика који је припадник неке националне мањине, што значи да је позитивна отвореност присутна код већина наставника (Табела 3).

Табела 3. Став испитаника према „културно различитим“

У којој се мери слажете са наведеним тврдњама:	Не слажем се		Нити се слажем, нити се не слажем		Слажем се		SE	SD
	f	%	f	%	f	%		
Способан/на сам препознати културалне разлике у мојој околини	3	3,3	13	14,4	74	82,2	,051	,486
Сматрам да је значајно познавање традиције своје културе	2	2,2	3	3,3	85	94,4	,036	,343
Не би волео/ла имати у разреду ученика који је припадник националне мањине	79	87,8	10	11,1	1	1,1	,039	,373
Способан/на сам поучавати друге како да комуницирају са припадницима мањинске културе	5	5,6	31	34,4	54	60,0	,064	,603

У следећем делу испитује се заступљеност интеркултуралних садржаја у настави. Увидом у резултате видљиво је да је ненасилно решавање сукоба у настави присутно у већем постотку (76,7%). Само мањи део (34,4%) испитаника сматра да је присутно подстицање емпатије у настави, што је недовољан постотак ако му придружимо испитанике који су неутрални (58,9%). Развијеност емпатије и емпатичног понашања је темељ свих односа, па тако и интеркултуралних. Половина (50%) наставника сматра да се у настави не говори пуно о националним мањинама. Ако узмемо у обзир и неутралне одговоре (41,1%), то је укупно 91,1%, а то је постотак који забрињава и захтева да се овом темом више бавимо у оквиру наставе, јер наставници са својим стручним и педагошким умећем, имају пресудан утицај на формирање личности па и подстицању емпатије и прихватања различитих култура (Табела 4).

Табела 4. Присутност интеркултурних садржаја у средњошколској настави

У којој се мери слажете са наведеним тврдњама:	Не слажем се		Нити се слажем, нити се не слажем		Слажем се		SE	SD
	f	%	f	%	f	%		
На настави учимо вештине ненасилног решавања сукоба	3	3,3	18	20,0	69	76,7	,054	,515
Оспособљен/а сам да у свом послу обрађујем друштвено осетљиве теме	4	4,4	34	37,8	52	57,8	,062	,584
Код деце се осећа присутност подстицања емпатије	6	6,7	53	58,9	31	34,4	,061	,581
На настави је присутна отвореност за различите културе	3	3,3	22	24,4	65	72,2	,056	,533
Настава има врло мало садржаја о догађањима у свету	14	15,6	36	40,0	40	44,4	,076	,723
Већина садржаја које реализујемо на настави односе се на ситуације из Србије	33	36,7	31	34,4	26	28,9	,085	,810
На настави пуно говоримо о националним мањинама	45	50,0	37	41,1	8	8,9	,069	,652
На настави често упоређујемо знања и достигнућа других земаља	28	31,1	34	37,8	28	31,1	,084	,793
На настави сарађујемо са другим наставницима	4	4,4	24	26,7	62	68,9	,060	,567

Следећи део инструмента испитивао је потребе и интересе наставника према садржајима које би они волели видети у школском програму током средњег школовања. Резултати истраживања показују да су наставници највише заинтересовани за садржаје о болестима зависности (68,9%) и о полном васпитању (62,2%). Одмах иза њих следи садржај о спорту (50%). Охрабрујући је податак да би већина наставника (67,8%) желела да има више

садржаја о различитим културним обичајима и националним мањинама. То показује високу свест о значају познавања различитих обичаја и културе, као важном сегменту развоја интеркултуралне осетљивости, и бољег разумевања и прихватања других, са којима живимо на истим просторима (Табела 5).

Табела 5. Интереси наставника о понуђеним садржајима у школском програму

У којој се мери слажете са наведеним тврдњама:	Не слажем се		Нити се слажем, нити се не слажем		Слажем се		SE	SD
	f	%	f	%	f	%		
Више садржаја о различитим културама и обичајима	3	3,3	59	65,6	28	31,1	,055	,520
Више садржаја о националним мањинама	5	5,6	61	67,8	24	26,7	,056	,530
Више садржаја о спорту	5	5,6	40	44,4	45	50,0	,063	,602
Више садржаја о болестима зависности	4	4,4	24	26,7	62	68,9	,060	,567
Више садржаја о полном васпитању	2	2,2	32	35,6	56	62,2	,057	,536

Последњим делом упитника смо, на индиректни начин, покушали да испитамо интеркултурну осетљивост наставника. Питали смо наставнике где би најрадије повели ученике на путовање. Наставници су се на скали од један (1) до три (3) изјаснили о томе у којој се мери слажу с наведеном тврдњом при чему један (1) означава да наведену тврдњу не би никада прихватили, а оцена три (3) означава да би наведену тврдњу увек прихватили. Пожељност наведених земаља навешћемо редом у процентима, од највећег према најмањем.

Испитаници би се увек одлучили за одлазак у следеће земље приликом одласка на путовање: Италија (75,6%), Француска (71,1%), Словенија (66,7%), Швајцарска (66,7%), Немачка (65,6%), Грчка (63,3%), Велика Британија и Мађарска (62,2%), Турска (47,8%), Словачка и Хрватска (46,7%), Црна Гора (45,6%), Босна и Херцеговина (44,4%), Македонија (41,1%), Америка (34,4%), Румунија (32,2%), Бугарска (25,6%) и Албанија (16,7%).

Из наведених података види се да су најмање атрактивне земље, у које наставници не би водили децу на путовање Албанија (45,6%), Румунија (24,4%), Америка (18,9%), Велика Британија (14,4%), Турска и Бугарска (13,3%), а за неке наставнике су и Русија (11,1%), Хрватска, Македонија и Швајцарска мање привлачне земље (10%) (Табела 6).

Табела 6. Присутност стереотипа и предрасуда према припадницима других култура и народа

Најрадије би на ученичко путовање ишао/ишла у:	Никад		Понекад		Увек		SE	SD
	f	%	f	%	f	%		
Америку	17	18,9	42	46,7	31	34,4	,076	,718
Албанију	41	45,6	34	37,8	15	16,7	,078	,738
БиХ	9	10,0	41	45,6	40	44,4	,069	,656
Бугарску	12	13,3	55	61,1	23	25,6	,065	,615
Црну Гору	8	8,9	41	45,6	41	45,6	,068	,644
Грчку	3	3,3	30	33,3	57	63,3	,059	,577
Хрватску	9	10,0	39	43,3	42	46,7	,070	,661
Италију	3	3,3	19	21,1	68	75,6	,055	,520
Словенију	4	4,4	26	28,9	60	66,7	,060	,572
Словачку	5	5,6	43	47,8	42	46,7	,063	,598
Немачку	7	7,8	24	26,7	59	65,6	,067	,636
Мађарску	3	3,3	31	34,4	56	62,2	,059	,559
Македонију	9	10,0	44	48,9	37	41,1	,068	,647
Швајцарску	9	10,0	21	23,3	60	66,7	,071	,671
Француску	6	6,7	20	22,2	64	71,1	,064	,605
Велику Британију	13	14,4	21	23,3	56	62,2	,078	,738
Турску	12	13,3	35	38,9	43	47,8	,074	,706
Румунију	22	24,4	39	43,3	29	32,2	,079	,753
Русију	10	11,1	29	32,2	51	56,7	,073	,690

ДИСКУСИЈА

Добијени резултати јасно говоре, да истраживања потврђују главну хипотезу, која гласи да наставници имају позитиван став према националним мањинама, и да прихватају културну различитост у свом раду. Из добијених резултата видимо да испитаници у већој мери радо комуницирају са припадницима националних мањина, да у комуникацији углавном преовладавају позитивне емоције, што је изврстан предуслов за изградњу мостова (а рушење зидова) према културално различитим. Испитаници немају ништа против да у њиховом разреду имају припаднике других култура и обичаја, те постоји позитивна отвореност и толеранција.

Већина наставника волела би да има више садржаја о различитим културним обичајима и националним мањинама. То показује високу свест о значају познавања различитих обичаја и култура, као важном сегменту развоја интеркултуралне осетљивости. Наставници су исказали спремност на промене због препознавања потребе неопходног развијања компетенција. Високо су мотивисани за постигнућем, упркос томе што живе и раде у времену тешке социјалне и економске кризе, као и недовољног и

неадекватног вредновања њиховог рада. Јасно је да су отежани услови за квалитетан рад у садашњим организационим и техничким условима.

Решења се пре свега налазе у жељи и љубави према своме послу па према томе и у радости посла са онима које подучавају. Уважавајући ученике као равноправне особе, са својим жељама и потребама, лако ћемо доћи до проналажења решења оваквих изазова, питајући их, пре свега, шта о томе мисле, како би се то могло реализовати, дајући им иницијативу, али и одговорност за оно што смо им поверили. Млади људи су увек пуни идеја, њихова је креативност и спремност на сарадњу од непроцењиве вредности и важности за наставу која им може омогућити да је креирају и постану поносни ради тога, јачајући самопоуздање и отвореност за изношење проблема о којима желе причати и о којима желе бити подучавани.

Целокупан постотак присутности интеркултуралних садржаја у школској настави још је увек недовољан и захтева ревидирање наставних садржаја. У већој мери требало би подстицати интеркултурални дијалог и развој интеркултуралне компетенције.

Интеракцију и однос према културално различитим, можемо симулирати на настави широком лезом креативних активности; играњем улога (ученици су припадници различитих националних мањина који се налазе у захтевним ситуацијама), читањем недовршених прича које би подстицале емпатију и толеранцију према припадницима националних мањина, а које би се довршавале уз помоћ креативности и развијања интеркултуралних вештина. Педагошке радионице су плодно тло за поучавање и умањивање друштвених и личних стереотипа и предрасуда, али и за подстицање емпатије [Станисављевић Петровић и Цветковић 2011].

ЗАКЉУЧАК

Школа као контекст секундарне социјализације појединца представља средину богату могућностима за развој мултиперспективности и мултикултуралности. Готово сваки аспект школског живота од посебне је важности за развој мултикултуралности, при чему је потребно да читава школска средина одише заједништвом, толеранцијом и међусобним разумевањем свих учесника.

У Војводини, у последње време смањени су инциденти који су етнички мотивисани, али су погоршани у другим деловима Србије. Они се јављају обично у облику антисемитских, антимуслиманских графита или физичких напада. И ових дана смо сведоци низа инцидената на националној основи, што указује на нестабилност овог подручја и захтева систематски и стратешки приступ решавању овог проблема. Недовољно познавање националних мањина и постојање различитих стереотипа и предрасуда условљавају различите непожељне инциденте, који у једној мери говоре и о недовољној упућености и спремности на међусобни однос са културално различитим. Пред школама стоји огромна одговорност да створи околности у којима ће и српска већина у Војводини прихватити језичку и културну различитост као вредност. Грађанима, а посебно младим људима,

треба омогућити искуства пријатељског и кооперативног сусретања са припадницима других култура, као и имплементацију мултикултуралних садржаја у школској настави.

Охрабрује чињеница да је у документима из области образовне политике препозната важност идеје мултикултуралности и да су постављени законски основи њене реализације. Ово подразумева квалитетне промене традиционалних наставних стратегија и стварање социјално-емоционалне климе у разреду која ће подстицати развој појединца отвореног за различитост, многострукост и сложеност, како у сусрету са новим информацијама, тако и у комуникацији са другим људима.

Како Костовић *и сар.* [2007] истичу, значајну улогу у образовању интеркултурално компетентних личности има школа, а нарочито наставници. Као организатори и реализатори васпитно-образовног процеса морамо бити носиоци пожељних друштвених вредности које ћемо преносити младим људима. Одговорни смо за оспособљавање младих људи за међуоднос и комуникацију према припадницима културално различитих како би и они сутра могли подучавати друге.

Управо комуникација са другима, кроз развој групне динамике, групни облик рада у настави и кооперативно поучавање и учење, води таквим интерперсоналним односима у којима се разлика прихвата као принцип интеграције. Развој самопоштовања и самопоуздања, води повећаној отворености, флексибилности, посебности у схватању и виђењу света око себе. То је услов за снажање у различитим интеркултуралним контекстима.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Костовић, Светлана и Јелена Ђерманов (2006). Изазови интеркултурализма и школа, у: Љиљана Суботић (ур.): *Сусрећ култура*: Зборник радова, IV Међународни интердисциплинарни симпозијум. Нови Сад: Филозофски факултет, 879–886.
- Радушки, Нада (2010). Мултикултурализам Војводине и демографски развитак националних мањина, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 131: 339–347.
- Станисављевић Петровић, Зорица и Марија Цветковић (2011). Димензије развоја мултикултуралности у школској средини, *Теме*, 4: 1407–1420.
- Ђерманов, Јелена; Светлана Костовић и Мара Ђукић (2006). Образовање у различитости и за различитост: Димензија професионалног развоја наставника, у: Милка Олјача (ур.): *Модели стручног усавршавања наставника за интеркултурално васпитање и образовање*, Нови Сад: Филозофски факултет, 51–66.
- Ђукић, Мара; Светлана Костовић и Јелена Ђерманов (2006). Педагошко-дидактички чиниоци интеркултуралног школског контекста, у: Милка Олјача (ур.): *Модели стручног усавршавања наставника за интеркултурално васпитање и образовање*, Нови Сад: Филозофски факултет, 69–87.
- Костовић, Светлана; Јелена Ђерманов и Мара Ђукић (2007). Интеркултуралне компетенције као сегмент професионалног развоја наставника, у: *Мултикултурално образовање*: тематски зборник, Нови Сад: Филозофски факултет, 2: 15–31.
- Олјача, Милка (2007). Концепт мултикултуралног образовања и усавршавање наставника, у: *Мултикултурално образовање*: тематски зборник, Нови Сад: Филозофски факултет, 2: 125–142.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Афирмација мултикултурализма и толеранције у Војводини (2008). Пројекат Владе АП Војводине: Покрајински секретаријат за прописе, управу и националне мањине. Република Србија, Аутономна Покрајина Војводина. Нови Сад. Доступно на: http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Projekat_AF_4faza.pdf 2. 4. 2015.
- Vodič za unapređivanje interkulturalnog obrazovanja (2009). Fond za otvoreno društvo, Beograd. Доступно на: http://www.pefja.kg.ac.rs/preuzimanje/Materijali_zanastavu/Nastava%202011-12/Interkulturalno%20obrazovanje/vodic.pdf 30. 3. 2015.
- Kragulj, Snježana i Renata Jukić (2010). Interkulturalizam u nastavi, u: *Obrazovanje za interkulturalizam*: Zbornik radova s 2. međunarodne znanstvene konferencije. Osijek: Učiteljski fakultet, 169–190. Доступно на: http://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&ved=0CHwQFjAJ&url=http%3A%2F%2Fbib.irb.hr%2Fdatoteka%2F505542.KRAGULJ__JUKI-konf-10_doc.doc&ei=gulRUZTSMszBPPyvgYgL&usg=AFQjCNEO1IKR3sENI3uKYFBvJUCyrZwEzA&sig2=iNKU0yAchucT_w9WiP6FbA&bvm=bv.44342787,d.ZWU&cad=rja 10. 8. 2015.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

TEACHERS' ATTITUDES TOWARD MULTICULTURALISM
IN VOJVODINA

by

HAJNALKA POŽAR

Preschool Teacher and Sport Trainer High School
Banijska 67, Subotica, Serbia
pozarh@gmail.com

ČABA POŽAR

Technical School "Ivan Sarić"
Trg Lazara Nešića 9, Subotica, Serbia
skolasportova@gmail.com

SUMMARY: The multicultural context of a society continues to indicate new requirements to which it must respond, with new solutions in the form of competence in interactions with different cultural minorities, and providing the opportunity to acquire intercultural competence, taking into account and respecting the culture and traditions of cultural minorities. The goal of this research is to analyse the teachers' views of multiculturalism in high school teaching. The data were collected on the attitudes of the respondents toward minority cultures, the willingness to cooperate with the culturally different, the efficacy of intercultural content in different areas, the presence of prejudices of the respondents to different nationalities, and so on. The survey was conducted as a cross-sectional study; 90 teachers were interviewed in the municipalities of Subotica and Novi Sad. The survey instrument was a questionnaire. The research results show that there is a positive openness to the acceptance of cultural diversity. Teachers think that it

is important for students to know their own culture and to respect other cultures. Furthermore, tolerance should be given more attention during classes. As for the content of the curriculum, teachers are interested the most in the contents regarding addictions and sexual education. In addition to that, the majority of the teachers would like to include in their lessons more facts about different cultural traditions and ethnic minorities, which shows their motivation to deal with the issues mentioned beforehand.

KEYWORDS: Multiculturalism, school, teacher, the development of multiculturalism

ПИСАЊЕ НОВОСАДСКОГ ЛИСТА *ЗАСТАВА* О АТЕНТАТУ НА ФРАНЦА ФЕРДИНАНДА

ВЛАДИМИР БАРОВИЋ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
barovic.vladimir@gmail.com

САЖЕТАК: Новосадски лист *Застава* који је покренуо познати политичар Светозар Милетић 1866. године имао је велики утицај на српску јавност у Војводини. Лист је у време атентата на Франца Фердинанда 28. јуна 1914. године у Сарајеву био у сложеним политичким и друштвеним околностима. Тада је *Застава* била орган Српске народне радикалне странке коју предводи политичар и новинар Јаша Томић. За историју наших медија од великог је значаја истраживање медијског дискурса у извештавању *Заставе* о том важном историјском догађају. Притисак аустроугарских власти, ратна психоза, прогони и остали елементи у значајној мери су утицали на извештавање тадашњих новинара. Циљ истраживања је да се утврди на који начин су новинари најзначајнијег медија војвођанских Срба извештавали о атентату који ће довести до избијања Првог светског рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Застава*, новине, атентат, Франц Фердинанд, извештавање

УВОДНИ ДЕО

У историји српске штампе, један од најмаркантнијих момената сигурно је покретање *Заставе* чији је први број изашао 21. фебруара 1866. године [Милутиновић 1931]. Лист је покренуо и уређивао чувени српски политичар Светозар Милетић који је још 3. јануара исте године штампао и разаслао *Предходну објаву њолиничког листа Застава*, који је након обавезе полагања велике кауције излазио два пута недељно у великом тиражу за то време, од 1.200 примерака [Крестић 2003]. *Застава* је била орган Милетићеве Српске народне слободоумне странке и најважнији медиј који се залагао за права Срба у Аустроугарској. „После Аустро-угарске нагодбе из 1867. и Закона о равноправности народности из 1868. године *Застава* је постала водећи српски лист у борби против националне

искључивости мађарских влада. Она је непрестано, све до 1914. године, дизала глас против идеје водиле мађарских националиста о тзв. јединственом мађарском политичком народу“ [Крестић 2003: 217–218].

Значај *Засџаве* је у томе што је у Аустроугарској будила народну свест Срба о народним правима и црквено-школској аутономији, али је такође позивала и на ослобођење поробљеног народа у Османском царству, те је лист био веома популаран и у Босни и Херцеговини [Стајић 1926]. Редакција се залагала за еманципацију српског либералног грађанства и стога је огорчено устала против аутократске владавине кнеза Михајла Обреновића а посебно му је замерана неактивност на спољнополитичком плану. *Засџава* је била антиклерикално и либерално усмерена (чак је поздрављала републиканске покрете у Европи) и у границама слободе штампе залагала се за рушење Османског царства и ослобођење и уједињење српског народа и осталих Словена, који су до тада припадали Турској [Баровић 2011]. Као добар познавалац политичких прилика и права, Милетић је серијом чланака раскринкао сарадњу црквене јерархије са пештанском владом што се сматра за први пример истраживачког новинарства у историји наше штампе [Боаров и Баровић 2011: 118]. У време њеног највећег успона за *Засџаву* су писала нека од најугледнијих имена не само наше журналистике већ и великани укупног културног, просветног и уметничког стваралаштва, попут Змај Јове Јовановића, Лазе Костића, Михајла Полит Десанчића и других [Микавица 2007].

Након Милетићевог затварања од стране угарских власти а касније и тешке болести многи угледни новинари били су уредници *Засџаве*, а од децембра 1882. године на њено чело као уредник стаје Миша Димитријевић, који због интрига већ у октобру 1883. године место уредника уступа Тодору Бекићу [Петровић 1968]. Од тада лист постаје орган нотабилитетске струје Нике Максимовића, претплата се демонстративно и масовно отказује а *Засџавом* и њеном уређивачком политиком постају незадовољни многи дотадашњи читаоци [Крестић 2003].

Да би се криза решила Милетићева ћерка Милица склапа брак (25. октобра 1885) са дотадашњим уредником *Српског кола* Јашом Томићем који је 2. јануара 1885. године постао уредник *Засџаве*, чиме је решена највећа неприлика од оснивања листа [Ракић 1986]. Под уредништвом Јаше Томића лист је повратио стари утицај у широким круговима читалаца, што је посебно било важно након неуспелог збора помирења радикала и либерала у Сентомашу 7. априла 1887. када се Милетићева странка заувек распала, а Томић оснива *Целокућну српску народну слободоумну сјранку* [Крестић 2006]. Услед сталних медијских и приватних сукоба Томића са *Браником* и Мишом Димитријевићем одиграо се један од најтрагичнијих догађаја у историји нашег новинарства. „У бици за Милетићево политичко наслеђе заострава се и медијски рат међу Србима у Новом Саду у коме се против Томића, у оквиру жестоке кампање, злоупотребава једно писмо Милице Милетић ранијем веренику... Понижени Јаша Томић на Туцидан 4. јануара 1890. на железничкој станици у Новом Саду убија Димитријевића ловачким ножем“ [Боаров и Баровић 2011: 141].

Након шестогодишњег робијања Томић се 1898. године поново враћа на чело *Засѣаве* и Српске народне радикалне странке која је под Томићевим вођством основана 1891. године иако он формално не преузима функцију председника (био је први човек странке и аутор радикалног програма од 1903. године).

Засѣава је постала најважнији орган радикала Срба у Угарској а главни тон њеном писању дао је Јаша Томић, који се ватрено залагао за српска народна права али у свом раду знао је да буде и прек, оштрог пера и не много обзиран према политичким противницима. „Мада око политичког и моралног лика Јаше Томића већ сто година вијоре различите контроверзе, он је у историји нашег новинарства одавно заузео значајно место као *даровити, дрзак и ојасан, зубати, чак духовити*, а свакако, као најзначајнији новинар у Војводини на прелазу 19. у 20. век. Заправо, откако је почетком 1885. преузео под уредништво новосадску *Засѣаву*, а затим и вођство над левим крилом Милетићеве странке, додајући њеном националном усмерењу и такозвано *ийишање хлеба*, то јест економску димензију њеном политичком програму, Јаша Томић је поред Михаила Полит Десанчића био и водећа политичка личност међу војвођанским Србима, све до познатог саједињавања Војводине са Србијом, приликом стварања јужнословенске државе 1918. – у којем је у завршници, одиграо кључну улогу“ [Боаров и Баровић 2011: 137].

Од почетка 1900. године *Засѣава* постаје дневни лист а од 17. септембра 1904. године имала је и јутарње и вечерње издање са више хиљада претплатника. За *Засѣаву* су у наведеном периоду писала најпознатија имена тадашњег јавног живота Срба у Угарској: Јован Пачу, Мита Клицин, Лаза Нанчић, Емил Гаврила, Мата Косовац, Алекса Ивић, Бранко Михаиловић, Стеван Крунослав Јовић и други.

Јаша Томић се повукао са места уредника *Засѣаве* 1912. године када је укинута српска црквено-школска аутономија у Угарској са жељом да коалиција српских странака покуша да поврати ту аутономију без баласта његове новинарско-политичке репутације. У том периоду је за укидање српске црквене аутономије од стране тадашње штампе окривљен патријарх Лукијан Богдановић. У српској јавности још више се компликовала политичка и друштвена ситуација када је патријарх Богдановић 1. септембра 1913. године нестао у аустријском Бад Гаштајну, а затим је његово обезглављено наго тело нађено у реци Ахе. Претпоставка да је патријарх Лукијан на страшан начин убијен по жељи угарског премијера Тисе, додатно је подигла тензије у ондашњој јавности.

Поред *Засѣаве*, треба истаћи да је у наведеном периоду постојао читав низ листова који су оставили трага у историји наше штампе, али се међу њима свакако истиче *Браник*, који је био једини озбиљан такмац „заставашима“, у политичком и новинарском смислу. Уз тај чувени лист од српске штампе треба истаћи и следеће листове: *Панчевац*, *Граничар*, *Српство*, *Српски глас*, *Народност*, *Српски народ*, *Српска*, као и друге листове који су били различитих усмерења: од либералних до ултракон-

зервативних, од оних који су били субвенционисани до оних који су живели од претплате и реклама [Баровић 2014].

У време атентата у Сарајеву као *издавалац Засџаве* потписује се Мита Клицин а као одговорни уредник потписан је Мита П. Алексијевић. Са почетком ратних дејстава *Засџава* је, као лист на који су мађарске власти увекгледале са подозрењем, забрањена. Последњи број изашао је 31. јула 1914, а Јаша Томић је као *spiritus movens* тих новина наредбом власти интерниран. Након ослобођења и уједињења *Засџава* је поново обновљена као радикалски лист у којем је иако у поодмаклим годинама Томић често објављивао текстове о чему Д. Попов пише: „Све док га болест није савладала, Јаша Томић је био неуморан у писању. Скоро у сваком броју у току 1919. године *Засџава* је доносила написе из његовог пера. Иницијали Ј. Т. и још више скраћеница „ша“ (од Јаша), која се налазила под текстовима слободније форме и садржине, привлачили су као магнет читаоце. Његови написи били су свежи, неоптерећени фразом, увек са јасним ставом, имали су духа“ [Попов 1983: 84].

ЗАСТАВА О АТЕНТАТУ У САРАЈЕВУ

Засџава је као радикалски орган доста често доносила вести о Србији у којој је на власти била Народна радикална странка Николе Пашића, о чијим је успесима у управљању земљом, ослобођењу и проширењу Србије писано у суперлативима, како због партијске блискости тако и због пријатељства вође војвођанских радикала Јаше Томића са српским премијером. Самом историјском позадином и фактографијом о атентату у Сарајеву нећемо се посебно бавити јер је историјски контекст познат и обрађен из пера компетентних аутора [Дедијер 1966].

Прва вест која је објављена у *Засџави* о атентату био је фактографски приказ атентата на насловној страни, као вести која је шокирала читаву јавност. У *Засџави* се у стилу извештаја преко целе насловнице доноси: „Јуче пре подне погинуше у Сарајеву престолонаследник Франц Фердинанд и супруга му кнегиња Софија Хохонберг. Убио их је Гаврило Принцип, ученик осмог разреда гимназије, родом из Грахова у Босни. Приликом саслушања изјавио је он, да нема саучесника и да је већ одавно био одлучио да убије једну високу особу у знак протеста против прогањања Срба и јужних Словена. Када је престолонаследник Франц Фердинанд са супругом враћајући се из варошке куће, где је био свечан пријем, улазио у аутомобил у улици Фрање Јосифа те је аутомобил морао да успори кретање, он је извршио атентат. У први мах се поколебао када је уз престолонаследника видео и супругу му али је ипак опалио два метка из Браунинг револвера. Првим метком погодио је престолонаследниковицу у трбух а другим престолонаследника у лице. Тане је пробило артерију на престолонаследниковом врату. Престолонаследник и супруга му пренесени су у конак где су издахнули. Атентатор је ухапшен.“ [+ Франц Фердинанд и кнегиња Софија Хохонберг, *Засџава*, 1914, 130: насловна].

КРИСТАЛНА НОЋ НАКОН АТЕНТАТА

Први извештај о дивљању руље по Сарајеву које је праћено масовним малтретирањем, прогоном и насиљем над Србима уследио је одмах након атентата под насловом „После атентата у Сарајеву“, где је на насловници донет следећи текст: „...Пестер Лојд јавља да су демонстранти ишли по улици и викали: ‘Доле Срби! Доле убице! Доле краљ Петар!’ Они су поразбијали све прозоре на хотелу Европи који је својина Глигорија Јефтано-вића. После тога су демонстранти разбили прозоре на згради српског друштва Просвјета и српског управног и просветног савета. На Апеловом кеју порушени су сви српски дућани и све српске куће. Полупани су прозори и на згради у којој станује митрополит Летица“ [После атентата у Сарајеву, *Засијава*, 1914, 131: насловна].

Већ у наредном броју под насловом „Дивљаштво у Сарајеву под заштитом војске и полиције“ на насловници се доноси следећи текст који је преглед немачке и мађарске штампе: „У Сарајеву су под заштитом војске и полиције извршена нечувена дивљаштва против Срба. Пошто је у Сарајеву проглашен преки суд, немамо непосредних извештаја, него ћемо изнети оно што пишу мађарски листови и *Ноје Фраје Пресе*. Занимљиво је да *Пестер Лојд* данас не доноси више ни једне вести о томе. Сигурно се и сам стиди „културног чина“ који је извршен под заштитом полиције и уз мирно посматрање војске. *Ноје Фраје Пресе* не одобрава дивљаштво, али их може да схвати. Њен дописник јавља, да не може ући у Сарајево, ко се не може да легитимише. Изглед Сарајева је ужасан. Точкови од кола прелазе преко парчади од стакла, која на многим местима чине велике гомиле. Има по 10 и 20 кућа једно до друге, које су демонстранти порушили. Виде се само зидови како стрче у ваздух а све им је унутрашњост разрушена“ [Дивљаштво у Сарајеву под заштитом војске и полиције, *Засијава*, 1914, 132: насловна].

Засијава је у низу текстова, у данима који су уследили детаљно извештавала о терору који је руља спроводила над Србима у Сарајеву али и у многим местима широм Босне и Херцеговине и Хрватске, где су рушене куће а људи масовно малтретирани и прогањани. Лист је посебно огорчен писањем осталих медија који су правдали демонстрације као излив народног беса након атентата: „Пестер Лојд правда демонстрације у Босни и Херцеговини тиме да није био угрожен живот Срба (велика милост), док су Срби убили два демонстранта (у оправданој самоодбрани и одбрани свог иметка). По мишљењу Пестер Лојда те су демонстрације биле потребне, да би се показало да српски живаљ у Босни и Херцеговини није нако јак, као што се приказивало, те према томе Србија није имала никаква права на те земље“ [После сарајевског атентата, *Засијава*, 1914, 133: насловна].

Засијава је оштро осуђивала нереде и рушење српских кућа након атентата, полемисала је са медијима на немачком и мађарском који су правдали дивљање и насиље. *Засијава* је такође осуђивала мирно посматрање од стране органа реда рушење и линч и наглашавала да је то све организовано те да је атентат смишљено искоришћен да се српски грађани

Босне и Херцеговине колективно осуде за саучесништво у убиству престолонаследника и следствено томе протерују, масовно затварају, пљачкају и малтретирају.

ПРВО ПЕРО ЗАСТАВЕ О АТЕНТАТУ

Занимљиво је да иако су Томићу пребацивали да је социјалиста чак и револуционар, он имао негативно мишљење као новинар али и политичар о насилном рушењу власти атентатима и револуцијама, јер је био убеђен да оружане буне „не доносе ништа а угушују се у крви“. Он је у својим политичким списима забележио своје мишљење о том питању: „Вара се свако ко мисли, да се могу буном и насиљем, било нечијом вољом стварати велики преображаји у друштву. Буне не стварају ништа. Оне могу само да улију душу у готову ствар, могу да је освештају крвљу својом“ [Боаров и Баровић 2011: 144]. Он је ту тезу у великој и значајној мери додатно развијао када је дошло до атентата у Сарајеву јер је сматрао да је то несмотрен чин младих непромишљених авантуриста, који је непријатељима српског народа пре свега франковцима послужио као повод да почну са дивљањем, рушењем и масовним прогањањем Срба у Босни и Херцеговини и Хрватској. Томић у *Засијави* развија идеју да се због чина појединца не може оптужити и прогањати читав један народ, и у својим текстовима износи ту тезу, како је руља која је рушила и пљачкала српске куће, школе, цркве и пословне објекте била инструисана и подржавана од власти, које су у најбољем случају биле пасивне и уводиле су преке судове тек када је прогон био завршен.

Први Томићев ауторски потписан чланак на тему атентата изашао је у броју 132 под насловом „Значај атентата“ где се у тексту (који је на читавој насловници), развија теза да се Срби осуђују на колективну кривицу; између осталог Томић пише: „Ових дана догодио се атентат у Сарајеву. Тај несретни покушај испао је веома несретно. Погинуо је наследник престола Фрања Фердинанд, и погинуо је уз њега венчани друг његов кнегиња Хохенбург...Које је то требало? Зар слободи? ...Али су у једном били сви сложни, да су два Србина извршила атентат и да је доказано да су Срби криви. И то сви Срби. Са ове и оне стране Дунава. Сви колико их има“ [Значај атентата, *Засијава*, 1914, 132: насловна]. Томић на крају чланка поентира и истиче следеће на тему Сарајевског атентата: „Политички противници Срба и они који су хтели лично да им се свете, и они који су хтели да пљачкају њихову крвавао стечену муку, удружили су се да изврше онај други атентат... Ето то је значај атентата. Две врсте несретних људи пирују нечовечни пир. Једни хоће да се прослављају оним у чему нема никакве славе. Хоће са једном бомбом и једним револвером да промене ток историје, која се не може задржати ничим. А они други граде од једне несреће другу, и мисле да ће сад и они променити ток историје помоћу атентата уништити оне које не воле“ [Исто].

Други чланак на тему Атентата у Сарајеву Јаша Томић је објавио на првој страници у броју 134 под насловом „Други атентат“, где развија своју

поставку из првог чланка: „После првог атентата у Сарајеву, дошао је други. Онај први атентат против наследника престола и његовог венчаног друга осудио је цео образован свет. Онај други атентат против Срба у Босни и Херцеговини и Хрватској и Славонији осудиће такође цео образовани свет.... И први а и овај други атентат доказују да је код нас много, веома много труло. Тражи се спас у међусобној мржњи, процват државе у међусобном сатирању. Ко чита европске новине, видеће из оних чланака како и пријатељи наше монархије забринуто тресу главом“ [Други атентат, *Засијава*, 1914, 134: насловна].

Јаша Томић је као прво перо новосадске *Засијаве* осуђивао атентат али је такође још оштрије истицао „други атентат“ како назива прогон и малтретирање српског становништва, што је жигосао као још већу претњу по стабилност и будућност двојне монархије, за коју констатује да је трула. Томић је у једном од својих текстова отворено напао Аустрију и позивао Србе на сарадњу са Угарском, о чему пише: „Срби и Мађари имају сродну културу. Мађарска уметност и књижевност призната је у Европи, а српска омладина воли младу и радикалну Угарску а мрзи војничку и спахијску Аустрију. Српска омладина не жели револуцију нити прави завере него ради јер је у култури снага. Атентат је можда дело пустиловних комита. Југословенски народи се морају груписати а у њиховом је интересу независна и слободна Угарска“ [Шта је ново у политици?, *Засијава*, 1914, 140: насловна]. У овом тексту се у суштини алудира на Милетићев чувени „Туцидански чланак“ у којем је, као нова политичка линија српског народа у Угарској, одлучно истакнута сарадња са Мађарима. И сâм Томић се сада враћа том курсу и истиче милетићевски мотив као важан у тешким данима пред избијање Првог светског рата.

ПРЕД РАТ

Засијава се континуирано бавила писањем о атентату све до забране али је у текстовима који су објављивани Редакција све више слутила да је такав развој догађаја изванредан. Чак је у броју 146 објављен злослутни чланак на насловници са визионарским насловом: „Пред европским ратом“, у којем се пише о геостратешкој књизи једног немачког официра и између осталог се каже: „...Зато је уведена у Француској трогодишња служба поново, а 1915. и 1916. године имаће Француска под оружјем четири годишта војних обвезника. Толико много војске неће Француска имати на окупу после 1916. године. Због тога ће она наваљивати да се 1915. или 1916. год. објави рат Немачкој“ [Пред европским ратом, *Засијава*, 1914, 146: насловна]. У истом листу на насловници пренет је из *Лајпциген Нахрихтена* наводни разговор њиховог новинара са премијером српске владе Николом Пашићем који је рекао да се Србија не меша у унутрашње ствари Аустроугарске.

У чланку „Не завајајте се!“ пренето је писање бечког листа *Цајтунг* према којем је нетачно писање одређених листова да ће Европа допустити Аустроугарској да заузме Србију. У тексту се наводи да ни једна држава

не одобрава атентат али ако дође до рата и напада на Србију друге државе би ушле у сукоб због поремећене равнотеже међу великим силама: „Руски и француски листови пишу оштро против Аустроугарске. Енглеска штампа опоменула је не само Србију већ и Аустроугарску да не ремете мир у Европи. Српско је питање – европско питање. Русија и Румунија не би дозволиле да Србија буде уништена јер би се тиме пореметило оно стање које је створено Букурешким уговором“ [Не заварајте се!, *Засџава*, 1914, 147: насловна].

Да се рат полако спрема јасно је из наредног броја *Засџаве* (148), у коме је на другој страници неупадљиво донет кратак текст да неки листови из Будимпеште тврде да је шеф Главног генералштаба позван са одмора на дужност а на насловници је донет текст „Натезање између Аустро-Угарске и Србије“ где се истиче да, ако се не реши спор, може доћи и до рата [Натезање између Аустро-Угарске и Србије, *Засџава*, 1914, 148: насловна].

ЗАКЉУЧАК

Новосадски радикалски лист *Засџава* писао је опширно и исцрпно о атентату на Франца Фердинанда који је довео до рата који ће из европског сукоба прерасти у сукоб светских размера. Лист је писао о том историјском догађају на фону својих политичких, националних и друштвених убеђења, а Редакцији је својим написима тон давао радикалски политичар и новинар Јаша Томић. Иако је у *Засџави* осуђен атентат као чин недостојан културног света, посебно је значајна Томићева теза коју он развија и у неким ранијим текстовима (писани много пре атентата) да се насиљем и револуцијом не може извести друштвена промена, што је занимљиво ако знамо да су Томића оптуживали као социјалисту, чак и револуционара. Ипак се читалац не може отети утиску да је Редакција *Засџаве* доста скромно осудила атентат а да је много више пажње посветила „другом атентату“ односно погрому српског становништва у Босни и Херцеговини и Хрватској који је дошао као последица атентата и послужио за терор огромних размера. *Засџава* је својим писањем осудила ту политику за коју тврди да је била организована од одређених, првенствено франковачких кругова али и да су органи безбедности остали крајње пасивни пред дивљањем у Сарајеву и другим градовима Босне и Херцеговине и Хрватске.

У том сегменту у новинама, Томић посебно развија своју поставку да је држава дозволила колективну одговорност свих Срба, како пише, са обе стране Дунава. По Томићевом мишљењу у широком обиму искоришћен је тај пропагандни образац о колективној одговорности после чега је захваљујући пасивности власти дошао погром и паљевине. Тај моменат је основни мотив који се провлачи кроз укупно писање *Засџаве* од атентата до престанка изласка листа са избијањем Првог светског рата који је у новинама између редова наговештен као нешто што ће вероватно уследити. То се види и по тону писања али и појединим текстовима као што је онај из Торонталске жупаније где се износи изјава лојалности Срба који желе само проверене људе за свештенике и учитеље тј. оне који су

одани цару, што је јасно сугерисало да се рат неминовно спремао [Из торонталске жупанијске скупштине, *Засџава*, 1914: 2].

Лист је до самог краја излажења покушао да очува свој препознатљив образац и стил писања и да покуша да истакне проблеме које су донели атентат и реакција која је довела до нереда. *Засџава* је на самом крају излажења доносила вести о сукобу који предстоји а који ће довести до његовог принудног гашења. Тај лист је био од изузетног значаја за укупан развој журналистике на српском језику у другој половини 19. и почетком 20. века.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Баровић, Владимир (2011). Неостварени новинарски пројекти Лазе Костића, у: Растко Гузина (ур.). *Зборник радова Лаза Костић – визионар*. Београд: Удружење новинара Србије, 139–152.
- Баровић, Владимир (2014). Глас Народа – лист за народне ствари, привреду, поуку и забаву. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, бр. XXXIX-1. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 169–176.
- Боаров, Димитрије и Владимир Баровић (2011). *Великани српске шџамџе*. Београд: Службени лист.
- Дедијер, Владимир (1966). *Сарајево 1914*. Београд: Просвета.
- Дивљаштво у Сарајеву под заштитом војске и полиције (1914). *Засџава*, бр. 132, уторак 18 јунија (1 јулија) 1914, насловна.
- Други атентат (1914). *Засџава*, бр. 134, уторак 20 јунија (3 јулија) 1914, насловна.
- Значај атентата (1914). *Засџава*, бр. 132, уторак 18 јунија (1 јулија) 1914, насловна.
- Из торонталске жупанијске скупштине (1914). *Засџава*, бр. 140, 28 јуни (11. јулија) 1914, 2.
- Крестић, Василије (2003). *Историја српске шџамџе у Угарској 1791–1914*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Историјски институт.
- Крестић, Василије (2006). *Јаџа Томић џолиџички џорџреџ 1856–1922*. Нови Сад: Прометеј.
- Микавица, Дејан (2007). *Михаило Полић Десанчић вођа српских либерала у Аустроугарској*. Нови Сад: Stylos.
- Милутиновић, Никола (1931). *Милеџић и Полић у борби за национални оџџанак Срба и бивџој Угарској*. Нови Сад: Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. 4.
- Натезање између Аустро-Угарске и Србије (1914). *Засџава*, бр. 148, 8(21) јулија 1914, насловна.
- Не заварајте се! (1914). *Засџава*, бр. 147, 7(20.) јулија 1914, насловна.
- Петровић, Никола (1968). *Свеџозар Милеџић и Народна сџранка, џрађа 1860–1885, књџа II: 1870–1875*. Сремски Карловци.
- Попов, Душан (1983). *Српска шџамџа у Војводини 1918–1941*. Нови Сад: Матица српска.
- После атентата у Сарајеву (1914). *Засџава*, бр. 131, уторак 17(30) јунија 1914, насловна.
- После сарајевског атентата (1914). *Засџава*, бр. 133, 19. јунија (2. јулија) 1914, насловна.
- Пред европским ратом (1914). *Засџава*, бр. 146, 5(18) јулија 1914, насловна.
- Ракић, Лазар (1986). *Јаџа Томић (1856–1922)*, Нови Сад: Матица српска.
- Стајић, Васа (1926). *Свеџозар Милеџић живоџ и рад, Књџе за народ*. Нови Сад: Матица српска.
- Франц Фердинанд и кнегиња Софија Хохенберг (1914). *Засџава*, бр. 130, 16(29) јунија 1914, насловна.
- Шта је ново у политици? (1914). *Засџава*, бр. 140, уторак 28. јунија (11. јулија) 1914, насловна.

NOVI SAD NEWSPAPER *ZASTAVA* COVERAGE ABOUT
THE ASSASSINATION OF FRANZ FERDINAND

by

VLADIMIR BAROVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia
barovic.vladimir@gmail.com

SUMMARY: Novi Sad newspaper titled *Zastava*, founded in 1866 by a great politician Svetozar Miletić, had a great influence on Serbian public in Vojvodina. At the time of Franz Ferdinand's assassination, June 28, 1914 in Sarajevo, the newspaper was in a very complex political and social situation. At that time, *Zastava* was the organ of the Serbian National Radical Party, edited by a famous politician and journalist Jaša Tomić. The coverage in *Zastava* about media discours research of this specific historical event had a big impact on the history of our media. Austro-Hungarian government pressure, psychosis, pursuits and other elements significaly affected journalists' reports at the time. Main goal of this research is to determine in which manner the journalists of the most valuable media of the Serbs from Vojvodina reported about the assassination that led to the outbreak of the World War I.

KEYWORDS: *Zastava*, assassination, Franz Ferdinand, reporting

СРПСКА ПИСАНА РЕЧ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ У БОРБИ ЗА НАЦИОНАЛНИ И ДРЖАВНИ ОПСТАНАК¹

СВЕТЛАНА В. МИРЧОВ

Универзитет у Београду, Правни факултет
Булевар краља Александра 67, Београд, Србија
mircov@ius.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Књиге и периодичне публикације објављене током Првог светског рата су речити сведоци о херојству и патњама нашег народа, о родољубљу и виталности, о жртвама и натчовечанским напорима у војевању за слободу. На српском, али и светским језицима, широм Европе, Северне и Јужне Америке и Африке објављене су публикације посвећене српском народу чијем су се јунаштву дивили не само пријатељи већ и непријатељи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Први светски рат, писана реч, опстанак

У ове дане великог празника, пригодно је говорити о даривању као лепом и племенитом обичају који у нашем народу траје вековима, јер чињење добра ближњима најбоље одсликава дух и суштину светосавља. Због тога ћу ово излагање и започети одавањем признања и захвалности добротворима који су својим несебичним даром доприносили очувању и развоју српске духовности, оличене у непроцењиво вредној писаној баштини. И за библиотеке и њихове кориснике изузетно су значајни дародавци који су их обогатили и богате књигама, периодиком, а неретко и целим личним библиотекама.

Најзначајнији поклонодавац у дугој историји Библиотеке Правног факултета у Београду је Миленко Р. Веснић, чији је дар право бесцен благо сачињено од бројних раритетних издања. Ову збирку поклоњену 1920. године чине брижљиво прикупљана правничка дела из области јавног права, посебно из међународног јавног права, али и друга значајна дела која су обележила доба у којем је Веснић живео. Од непроцењиве вредности је и колекција књига које су публиковане током Првог светског рата,

¹ Предавање одржано 28. јануара 2016. на Правном факултету Универзитета у Београду у оквиру Светосавских дана.

често с посветама аутора којима се исказује поштовање и признање Веснићу, значајном државнику, председнику Министарског савета, врсном правном зналцу и једном од најугледнијих у плејади знаменитих професора београдског Правног факултета. Његове књиге, од којих бројне наслове похрањује само ова библиотека, најчешће имају и његов ex Libris на којем пише: „Све за образ а образ ни за што“.

Други поклон који ћу поменути није дарован овој библиотеци, али је, такође, племенит и несебичан родољубиви чин. Пре две и по деценије, као саветник за реконституцију фонда Народне библиотеке Србије, добила сам задатак да пронађем публикације објављене на Крфу, у Солуну и Бизерти током Првог светског рата, а намењене за Српску кућу на Крфу која се тада оснивала. После дужег периода трагања, на крају сам посао успешно обавила захваљујући *Каталогу рајних издања 1914–1918.* у издању књижаре, антикварнице и књиговезнице „Доситеј Обрадовић“ из Београда (фототипско издање из 1940. године). Обратила сам се тадашњим власницима антикварнице и приређивачима Каталога. То су били синови негдашњег власника, Драгослава М. Петковића, који је и сâм био учесник Великог рата, након кога је с великом посвећеношћу трагао за ратним издањима и сакупио вредну збирку. Његови синови су одлучили да ту колекцију свога оца несебично дарују Српској кући.

Када је почело обележавање стогодишњице Великог рата, а инспирисана овим племенитим даривањима, одлучила сам да и ја дам скроман допринос подсећању на то херојско доба српске историје. Први задатак је био да сачиним библиографију књига и периодике објављене током рата на Крфу и у Солуну и Бизерти, други да из фонда Библиотеке Правног факултета издвојим публикације објављене у том периоду и приредим њихову изложбу. Али, како сам и сама била изненађена бројем тих публикација и њиховом културно-историјском вредношћу, проширила сам првобитну замисао и одлучила да сачиним и њихов библиографски попис који ће више казивати о самим публикацијама и њиховим ауторима и бити драгоцен и врло информативна допуна збирке која ће се убудуће, након изложбе, чувати као посебна целина.

²Највећи збег у историји нашег народа био је повлачење преко Албаније у Првом светском рату. У избеглиштво је отишла готово цела Србија – војска, бројни цивили, Краљ, влада, Народна скупштина, Врховна команда Српске војске, трезор, мошти владара, *Мирослављево јеванђеље*. Доласком на туђе тло, диљем Европе, Северне и Јужне Америке и Африке, наставља се тада ратом прекинут развој српске духовности. Најживљји издавачки и штампарски рад српских изгнанника био је у три културна средишта, на Крфу, у Солуну и у Бизерти. О разноврсној и богатој издавачкој и штампарској делатности сведочи преко 300 објављених књига које се тематски могу разврстати на публикације за просвећивање и образовање као што су буквари, читанке, речници, уџбеници језика, затим

² У овом часу библиографија *Књиге и периодичне публикације објављене током Првог светског рата на Крфу у Солуну и Бизерти* спремна је за штампање, па будуће читаоце желим да упознам шта све из ње могу сазнати.

званичне публикациије попут закона, законика, правила, правилника, упутстава, књиге о болестима, њиховој профилакси и лечењу, затим разне војне публикациије, али и белетристика и историјске и научне студије наших и страних аутора – књижевника и интелектуалаца. Излазило је и више часописа и листова од којих су неки само продужили живот у егзилу. За војне потребе објављено је 150 публикација, од којих су скоро све с два места издања – Солун/Крф, док је 11 карата објављено у Солуну. Публикован је и већи број календара. Занимљив је и податак да је постојало више, у рату покренутих колекција књига: „Борба против заразе“ у Крагујевцу, „Савремена питања“, публикована у Нишу, „За наше храбре војнике“, покренута у Крагујевцу, а њено „Ново коло“ излазило је у Солуну и на Крфу, затим „Инвалидска библиотека“ на Крфу, а у Солуну „Ратна колекција“ власника и уредника Данила Јовановића, „Слободна библиотека“ власништво Петровића и Соколовића, „Мала библиотека“, чији је издавач био новинар Никола Бркић, „Библиотека *Српског гласника*“, затим колекција која је носила назив „Друштво за заштиту деце“, у којој је објављена само једна књига, као и „Библиотека Напред“ штампана у Бизерти.

У граду Крфу, на истоименом острву, била је незванична престоница Краљевине Србије током српске страдалничке одисеје у Великом рату. Варошки Театар је од 19. јануара 1916. до 19. новембра 1918. године био место где је заседао српски парламент, у хотелу „Бела Венеција“ били су смештени престолонаследник и српска Влада. За српску децу су отворене основна школа и нижа гимназија, извођене су и позоришне представе, свака дивизија је имала своју позоришну секцију, а филмска секција постојала је при Врховној команди. Државна штампарија Краљевине Србије, која се називала и Српско-краљевска државна штампарија, као и њено Уредништво, били су на Крфу од 19. јануара 1916. до фебруара 1919, што је омогућавало печатање српских књига и периодике.

У календару *Зора*, објављеном на Крфу 1917. налазимо драгоцен текст Гвоздена М. Клајића: „Оснивање Српске државне штампарије на Крфу“ у коме стоји да Државна штампарија, велика културно-просветна и привредна установа, која је у Србији дејствовала преко 85 година, није спасена, па се на њеном стварању и уређењу морало почети изнова. С формирањем најважнијих надлештава и установа српске државе на Крфу, обновљена је и Државна штампарија. Преко Краљевског посланства у Паризу, у Француској је наручено све што је требало за њено оснивање. Клајић, као ранији чиновник Државне штампарије, постаје њен фактор (управник). Штампарија је прво била смештена у шаторима и војним баракама, а потом пресељена у неколико закупљених зграда, опремљена потребним типографским машинама, регалима, словима, штампарском бојом. Део уређаја, углавном старих, стигао је бродом на Крф из Француске 26. марта 1916, док су касније набављене нове машине из Француске и Италије. Државна штампарија је била прва установа која је почела давати приход држави.

На Крфу су штампане 84 монографске публикациије и то све у Државној штампарији, осим једне у Штампарији М. В. Ланд и једне у Штампарији Анагенисис (*Anagennissis*), а испомоћ је понекад пружала и Штампарија

Браће Аспиотис. Више од половине књига (46) су такозване званичне публикациије: устав, закони, законици, правила, правилници, уредбе, извештаји, као и три књиге *Стиенографских бележака Народне скупшћине*. Тек је неколико књижевних остварења: *Смрти Смаил-аге Ченџића* Ивана Мажуранића, *У царстџу вечијоџ мира* Јове с Косова (псеудоним Јована В. Маговчевића), *Српске народне ђесме*, *Из рајних дана : (1912–1917)* Ива Ђипика, *Косовски божури* Драгољуба Ј. Филиповића (прилог 5), *Ода народу српском* Габријела Д'Анунција, *О Горском вијенцу* Драгутина Костића. Засебно на српском и на француском језику објављена је књига текстова *О Македонији и Македонцима* која садржи чланке Хермана Вендела, Димитра Христова Ризова и Светозара Томића (прилог 4), док млади историчар др Василије Марковић публикује студију *Јесу ли средњевијековни Срби смајрали Македонију Буџарском?* Од приручника су објављени *Енџлески без муке* Луја Кана, члана Солунске секције Српског потпорног фонда и О. Кузмановића, затим *Речник српско-џрчкоџ језика : са српским словима*, *Буквар за основне школе у Краљевини Србији* који је саставио аутор бројних буквара Стево Чутурило. Два важна сведочанства о ратним злочинима дао је Родолф Арчибалд Рајс *Аусџиро-буџарско-немачке џовреде рајних закона и џравила : дојиси једноџ џракићичара-криминалистџе са српскоџ маџедонскоџ фронтџа* и *Одџовори на Аусџиро-уџарске ојџџужбе џројџив Срба*, а о српским страдањима говори и књижџца *За наше заробљенике*. То је штампано предавање Живка Топаловића, једног од наших заробљеника. Само предавање је, како пишу *Српске новине*, изазвало много суза. А поздрав и благослов пострадалој пастави српске цркве шаље Димитрије, архиепископ београдски и митрополит Србије *Божџићном џосланицом 1916*. О важној дипломатској активности Србије сведочи књижџца *Пуџи Њеџовоџ Височанстџва наследника џресџола Александра* из 1916. Министарство народне привреде објављује *Обзнану*, двојезично на српском и француском језику и *Снабдевање и џривредна обнова Србије џосле рајџа* др Велизара С. Јанковића, Министарство просвете *Преџлед рада у 1916. и 1917. џодини* и *Наџ учџиџељски џроџрам*. Штампана је само једна војна публикација и то *Ојџис џуџке модела 1907.–1915. џод*, док се две брошуре баве инвалидским питањем. За стварање будуће државе значајан је *Проџрам за уједињење Србије и Црне Горе* који је издао и поговор написао Б. Брђанин (псеудоним Јанка Спасојевића), а о тешким условима у којима се одвијала кореспонденција сведочи *Реџисџар нејредатџих каратџа и џисама са недовољном адресом из 1916. и 1917. џод*. Календар *Зора за џросџу 1917. џодину*, објављен трошком Јов. Мијаловића, трговца из Београда, на осамдесет страна доноси, поред поменутог Клајићевог чланка, и текстове Николаја Велимировића, Чедомиља М. Тодоровића, више поетских и прозних прилога, а половина прихода је намењена српском друштву Црвеног крста. Следеће године објављена је на више од 200 страна *Домовина : илусџировани календар за џодину 1918 која је џросџа*. Појавио се у тиражу од 14.000 примерака, уредник је био Јеремија Живановић, тадашњи шеф Припремног одељења Министарства просвете, док је идеја о објављивању потекла од ондашњег митрополита Краљевине Србије.

Да би био „права ручна књига за војнике и цивиле“ објављени су бројни књижевни радови, али и разна обавештења, савети, упуту и расправе о многим питањима од општег, националног и државног интереса. Садржавао је и бројне фотографије, а помоћ у печатању и повезивању је пружила грчка штампарија Браће Аспиотис.

На Крфу је излазило и седам периодичних публикација и то: *Српске новине* и *Забавник* : *додаџак Српских новина*, *Прељед сѣране шѣтамѣ*, *Информативна дипломатска служба*, *Војни љрељед сѣране шѣтамѣ*, *Извешѣјаји са војѣшѣа*.

Најзначајније су *Српске новине*, чији је први број у изгнанству изашао 7. априла 1916. године. Штампане су у Државној штампарији Краљевине Србије, излазиле су три пута недељно, тираж је био од 2.000 до 6.300 примерака, а у њима су објављиване информације о активностима краља, престолонаследника и владе, прогласи, укази и наредбе, ратни извештаји с фронта, класичне новинске вести, као и литерарни прилози. Одговорни уредници су били Славољуб Панић (од броја 1/1916), затим Димитрије Стевановић (од броја 101/1917) и Петар М. Гребенац (од броја 7/1919).

Српске новине су обиловале литерарним прилозима, публиковане су песме, приповетке, путописи. На насловној страни су тако објављене песме „Кандила пал’те“, „Краљевић Марко“, „Каица Радоња“, „Косовка девојка“ и „Петар Мркоњић“ Драгољуба Филиповића, „Химна српских бораца“ Драгутина Илића Јеја, „Петровданска визија“, „Краљеви, Сејачи“, „Без домовине“ Милутина Бојића, „Ave Serbia“ и „Бугари“ Јована Дучића, „Viva la France!“ мајора Бране, односно Бранислава Цветковића, као и сведочанства о злочинима и страдању српског народа од Арчибалда Рајса. Заступљене су и друге наше литерате: Владимир Черина, Тодор Манојловић, Светислав Стефановић, Станислав Винавер, Владислав Петковић Дис, Милош Н. Ђорић, Драгутин Ђ. Окановић, Јован Јовановић Змај, Божидар Пурић и др. Бројни су и прилози страних аутора попут Габријела Д’Анунција, Едмона Ростана, Виржила Росела, Жана Ришпена, Клода Аскјуа, Алексеја Толстоја и др. Честим некролозима саопштаване су тужне вести о погибији или умирању многих значајних личности (Никола Антула, Војвода Вук, Милутин Бојић и др.). Посвећивана је пажња и инвалидском питању. *Српске новине* доносе и информацију, објављену 25. августа 1916, о преводу књиге Арчибалда Рајсове *Аустро-уџарска зверсѣва* на енглески и њеном публикавању у Лондону. О новообјављеним књигама и чланцима наших и страних аутора бележено је у сталним рубрикама „Књижевност“ и „Библиографија“. Објављивани су и бројни додаци, посебно штампани и дистрибуирани. Међу њима су *Сѣенографске белешке Народне скуѣшѣине*; *Саоѣшѣења Обавешѣајноѣ бироа Српскоѣ друшѣва Црвеноѣ крѣста*; *Сѣисак љриѣадника српске војске умрлих од рана болесѣи исцрѣљеносѣи* и многи други. Додатака, насловљених „мали“, „велики“, „књижевни“, „празнични“, „божићни“, „ускршњи“, било је преко стотину током свих година излажења *Српских новина* на Крфу.

Првог јануарског дана 1917. године штампан је једини број књижевног додатка *Српских новина*, који ће, након три месеца, прерасти у само-

стални часопис назван *Забавник*. Иако је часопис имао свој импресум и квалитетом прилога се изборио за сопствени идентитет, од првог до последњег броја *Забавника* у наднаслову је стајало „Додатак Српских новина“.

Један од покретача новог гласила, главни уредник *Српских новина* и овог додатка, књижевни критичар Бранко Лазаревић, у уводном тексту објашњава читаоцима да је назив листу дат као знак сећања и израз поштовања према *Забавнику*, књижевном додатуку Давидовићевих и Фрушићевих *Новина сербских* покренутих у Бечу 1813. године. Крфски *Забавник* је излазио сваког петнаестог у месецу, у почетку на 16, а касније на 32 стране. Објављено је 18 бројева, током прве године осам, наредне десет бројева. Маја 1918, када је Бранко Лазаревић отишао на фронт, главни уредник *Забавника* постао је професор Павле Стевановић. Међу оснивачима *Забавника* био је и песник Драгољуб Ј. Филиповић.

Часопис је објављивао поезију, прозу, есеје из историје, науке, књижевности, уметности, антропологије, бавио се политичким, друштвеним и економским темама и питањима. Имао је и прилоге сарадника из Лондона, Женева, Лозане, Гренобла, Нице, Рима, Солуна, али и са фронта, често потписаних са „Војиште“ или „Положај“. Од 2. априла 1917. до 15. октобра наредне године, колико је трајао живот крфског *Забавника*, преко четрдесет песника објавило је своје стихове. Тек неколико њих страни су аутори, попут Тагоре и Ђакома Леопардија, док су далеко заступљеније наше, и признате и младе поете: Јован Дучић, Владислав Петковић Дис, Милутин Бојић, Светислав Стефановић, Стеван Бешевић, Сибе Миличић, Винавер, Тодор Манојловић, Јосип Косор, Владимир Черина, Драгољуб Ј. Филиповић, Светозар Миленковић, Бора Ј. Продановић, Андра Франићевић, Драгољуб Ј. Илић-Јејо, Растко Петровић, Велибор Глигорић. Читалачка публика се упознаје и с првим стиховима деветнаестогодишњег Растка Петровића, који је Албанску голготу описао у чувеном, постхумно објављеном роману *Дан шесџи*. У осмом броју *Забавника* јавља се из Париза *Свакидашњом јадиковком* Аугустин-Тин Ујевић. Приповетке су објавили Иво Ћипико, Никола Даничић, Зарија Поповић, Јеремија Живановић (под псеудонимом С. Недић), Никола Трајковић. Дrame су писали Тодор Манојловић, Светислав Стефановић, Милош Н. Ћорић, а књижевне, научне и политичке чланке: Тихомир Ћорђевић, Веселин Чајкановић, Нико Жупанић, Војислав Јањић, Чеда Ћурђевић, Никола Стојановић, Милоје Васић, Павле Стевановић, Миодраг Ибровац, Бранко Лазаревић и многи други. На странама *Забавника* доношене су и рецензије нових издања, попис новообјављених књига и периодичних публикација, као и прикази радова наших аутора објављених у страним часописима.

Часопис се с пијететом опраштао од знаменитих личности преминулих током рата, па тако и од двојице великих српских песника, Диса и Бојића. Бранко Лазаревић је у дирљивом некрологу објављеном у 2. броју од 15. јуна 1917. записао да је Дис страдао у лепу зору 16. маја, када је у плавом Јадрану торпилиран брод „Италија“. Тужна судбина није заобилазила ни двадесетпетогодишњег Милутина Бојића. И његово име нашло се уоквирено црним рамом, 15. новембра 1917. године, а Драгољуб Ј. Фи-

липовић записује: „Умро је онај, који је умео, могао и знао да ове дане обесмрти и да их преда будућим временима, ради сећања и спомена. Умро је млад и заносан, као сан великих дана“.

О значају *Забавника* сведочи шездесет година касније и Драгиша Витошевић пишући да је часопис у тим изгнаничким годинама и просто-рима био јединствени летопис нашег књижевног и уметничког живота, али и нешто више – усред ратног хаоса и клања, редак споменик човештва и духа који је доприносио њиховој победи.

У Солуну је било на хиљаде српских избеглица, па је већ крајем 1915. у граду формиран Српски избеглички логор који је био под управом Министарства унутрашњих дела. На челу Логора, који је постојао све до краја 1919, био је комесар. На Крфу је било седиште Министарства унутрашњих дела, а у Солуну његово Полицијско, Санитетско и Одељење за исхрану, како би се обезбедили минимални услови за живот и боравак избеглица. Иако су многе од њих биле запослене у граду, с обзиром на то да је за четири године у Солуну боравило око 80.000 изгнаника, било је веома тешко старати се о свима и свима пружити неопходну помоћ. Како су најугроженија била деца и млади, у Солуну је већ 6. априла 1916. године почела да ради Српска основна школа са забавиштем, док је Српска гимназија радила током 1917. и 1918. године. Српска школска матица је основана 17. децембра 1917. на иницијативу делегата Министарства просвете у Солуну Хенрика Лилера, а у њеном формирању су учествовали наставници српских школа, ђачки родитељи и пријатељи српске деце. Задатак Матице је био да олакша школовање и живот наше младежи, тако да је почетком 1918. основан и интернат за 300 ђака. При крају 1917. године почело је интензивније отварање српских основних школа, па како пишу *Српске новине* до марта 1918. било је у Грчкој 27 таквих школа за 2.000 деце. Неке од новооснованих су биле и у Солуну и његовим предграђима. За ђаке-борце је организован матурски курс који су они могли да похађају током 1917. и 1918. године. Неки ученици су се школовали у Француском лицеју у Солуну. Мада у граду нису боравили најзначајнији представници српске интелигенције, културни живот био је богат и разноврстан, јер је било важно бројним војницима и цивилима олакшати и оплеменили свакодневицу. Тако су у српском позоришту „Тоша Јовановић“ давале бројне представе, док је Оркестар краљеве гарде, предвођен Станиславом Биничким, често приређивао концерте. Свака три месеца су отварање изложбе слика, а излагачи су били српски, али и француски и енглески војници. Организована су и спортска друштва, одржавале су се чак и фудбалске утакмице. Недалеко од града је успостављен Солунски фронт, најважнија војна база у Југоисточној Европи. Пребацивање српске војске с Крфа на Солунски фронт почело је 12. априла а завршено је 21. маја 1916. године. Транспорт је изведен претежно француском бродовима од којих, на срећу, ниједан није потопљен. Тада је у Солун пребачено 6.025 официра и 120.490 војника и подофицира. Српској војсци на Халкидикију придружили су се и опорављени реконвалесценти из Бизерте, па је она 30. маја 1916. године бројала 144.000 људи, а јула 152.000.

Због свега реченог не чуди што је у Солуну била и најбогатија издавачка продукција, али и највећи број штампарија. То су Штампарска радионица Министарства војног и Штампарија Топографског одељења Врховне команде којима су биле прикључене и приватне штампарије пренете из Србије. Београдска штампарија „Млада Србија“ Владимира Анђелковића, касније названа „Велика Србија“, радила је самостално у Солуну. Публикације су печатане и у штампаријама „Аквароне“, „Ангир“, „Македонија“, „Фос“, затим у Штампарији „Ратног дневника“, Штампарији Дим. Анастасијевића-Велешанца, Штампарији А. Бероса. У побројаним штампаријама је, према нашим истраживањима, објављено 190 монографских публикација.

Преко 40 књига су књижевна дела, као и непосредна ратна сведочанства и документарна литература. Српска књижевност заступљена је делима: *Буњевка Богобоја Атанацковића*, *Песме бола и њоноса* Милутина Бојића, *Адамско колено* Јанка М. Веселиновића, затим новелом *Пир младости* Радослава М. Веснић, док су у једној књизи објављене *Прва бразда* Милована Ђ. Глишића и *Мали њевач* Јанка М. Веселиновића. Истом таматском кругу припадају и Глишићева *Шејња њосле смрти*, *Српска звезда : њриче и њријовейке за народ* Станојла Димитријевића, па опет у једној књизи штампане су *Словенска душа* Арсенија Ј. Здравковића и *Моравка њевојка и Свеји Ђорђе* Петра Перуновића, народног гуслара потписаног псеудонимом Перун, затим *Изгнанник*; *Свејше жртве* Драгољуба П. Илића, *Крф 1916 : Сећање на Оџаџину* Димитрија М. Јефтовића-Полимца, а од истог аутора и *На рекама македонским : 1916–1917.* и *Срби и Буџари : наше бијке из њрошлости Срба и Буџара : историјски сјев у њеј њесаме*, затим *Србијански венац* Милосава Јелића, *Ми на Крфу : сличице за бављења Срба на осјврву Крфу* Данила Јовановића, приповетка *Видосава Бранковићева* Јована Јовановића-Змаја, две књиге Вука Ст. Караџића *Народне њријовейке* и *Шаливе народне њриче*, *Косово или Бој на Косову 1389. љодине у народним њесмама*, с предговором Николе Л. Бркића, као и књига објављена под псеудонимом Камички *За сјомен Мишарске њободе и Слава Кара-Ђорђу* (Камички је псеудоним Илије Ђ. Катанића), *На бунару* Лазе Лазаревића, *Под њуђим кровом* Миливоја Ж. Лазића и опет у једној књизи *У добри час хајдуци!* Лазе К. Лазаревића и *Добричине* Јанка М. Веселиновића, *Бол и нада једне српске душе* Видака Отовића, *Ченџић-аџа* Миленка Пауновића, *Са Голгојте њред Васкрс : српске рајине њесме из евројскоџ и свејскоџ рајиа* и *Српске рајине њесме из Евројскоџа рајиа* Владе А. Поповића, *Тежко ли је робљу робовање!* спев потписан псеудонимом Стари Вујадин (псеудоним Јаше М. Продановића), *Званична исјравка* Светолика П. Ранковића, *У борби за слободу* Дамњана В. Рашића. Објављене су и две књиге Ива Ћипика *На њомолу* и *Пуј кући*, затим књижица *Освејимо Србију : слике из војничкоџ живојиа у 1 чину с њевањем* коју је написао редов, познати глумац Сима Станојевић-Шућур, док је на енглеском објављен спев Ивана Мажуранића *The Death of Smail Aga : a representative Serbian roet*. Историјска студија *Срби и Буџари у њрошлости и садашњости*, објављена је два пута, једном потписана псеудонимом „Овчеполски“,

други пут правим именом аутора Стеван Симић. Страна белетристика је представљена романом *Азијада* Пијера Лотија у преводу с француског Ђорђа Хаци-Серафимовића (два издања), као и делима *Нова женска њисма* Марсела Превоа, *Сирано де Бержерак : херојска комедија у њећ чинова у сѝиховима* Едмона Ростана, *На кајѝји будућносѝи* = (*Par la porte de corne ou par la porte d'ivoire*) Анатола Франса и романом *Величансѝво* Анрија Лавдана. Мемоарској литератури припада *Са срѝског фронтѝа : из мојих бележака* Ђорђа Лазаревића. Објављена су и два издања истог дела Карла Маркса Лихновског различито насловљена, *Мемоар ѝринца Лихновског* с коментаром Албера Томе коју је превео с француског Никола П. Петровић и *Моје ѝосланищѝво у Лондону : (1912–1914)* коју аутор потписује као кнез Лихновски, с предговором Арчибалда Рајса. Као непосредна ратна сведочанства странаца објављене су две књиге Марсела Динана (Marcel Dunan) *L'invasion de la Serbie et la retraite d'Albanie : (octobre 1915 – janvier 1916)* и *Le Martyre Serbe*, Ричота Кануда (Ricciotto Canudo) *Notre Retraite de Serbie: feuillets d'un officier des Zouaves*, коју је аутор објавио под псеудонимом Oudanc capitaine, као и *Срѝска драма : окѝобар 1915 – марѝ 1916*. чији је аутор ратни дописник Камѝј Огист Анатол Фери-Пизани (Camille Auguste Anatole Ferri-Pisani) (прилог 3) и *Енглескиња у срѝској војсци* британске болничарке Флоре Сендс (Flora Sandes).

И у Солуну су објављена сведочанства Родолфа Арчибалда Рајса о ратним злочинима *Зверсѝва Буџара и Аусѝиро-Немаца : буџарска зверсѝва у ѝоку раѝа и Сѝрадање џрада Биѝоља*, док о судбини наших заробљеника сведоче брошуре *Наѝи у Аусѝиро-Уџарској : извещѝај Минисѝтарсѝву унутѝраѝњих дела о ѝосѝуѝању са заробљеним срѝским официрима, војницима и џраћанима и Наѝи у роѝсѝву : из званичних докуменѝа Минисѝтарсѝва унутѝраѝњих дела*.

Најбројније су биле (преко 60 књига и брошура) разне војне публикације које је требало да допринесу успешности ратних операција, посебно оних на Солунском фронту. Многе су носиле ознаку „поверљиво“, или упозорење „не носити у предње линије фронта“, „само за официре“ и сл. То су, углавном, биле брошуре попут бележака о артиљерији, јуришним одељењима, гађању из пољског топа, затим упутства за посредно гађање с митраљезом, за употребу бацача пламена и борбу против бацача пламена, за утврђивање пољских положаја. Неке публикације су преводи непријатељских и савезничких докумената, попут *Поука из биѝке на Сомѝ*, *Поука из биѝке на р. Ерну*, *Поука из ѝоследњих борби ѝред Верденом* Паула фон Хинденбурга (Paul von Hindenburg), *Краѝак ѝреглед ѝоука које је дало искусѝво 2-џе енглеске дивизије у оѝерацијама код Канбреја, од 30. новембра до 6. децембра 1917*, као и прегледи оружаних снага Бугарске из јуна 1916, Аустроугарске из фебруара 1917. и Немачке из марта 1917. Поручник Каје (Caillet) пише *Нови ѝещадиски официр у раѝу : щѝа он ѝреба да зна*, а важне информације доноси *Краѝак ѝреглед оѝерација срѝске војске на Солунском фронтѝу : закључно до 15 децембра 1916. џодине; Нарещење о реџулацији ѝојединих ѝиѝања исхране и снабдевања људсѝва; Начела за вођење рововске војне; Расѝоред официра : сѝање 12. VI*

1918; *Рајна ранџлисџа акџивних официра и војних чиновника : 1917–1918 : (сџање 1. јануара 1918); Важнији џуџеви у Исџочној и Зајадној Маћедонији, новим обласџима Краљевине Србије и Албаније : џреџлед и оџис мреже џуџева. Треба поменути и Међународно џоморско џраво Николе Вероне и три књиге објављене под називом *Тајна џреврајна орџанизација : извешџај са џреџреса у Војном суду за официре у Солуну : џо белешкама воћеним на самом џреџресу. О потреби пробоја Солунског фронта пише у брошури М. Живановића *Шџа да се ради?* а издвајамо још и *Привремени уџуџ за рајну саниџеџску службу; Уџуџ за обуку добровољаца Јуџо-Словена из Америке, затим Уредбу о војној цензури за време рајна; Уредбу о додељивању наџрада у војсци за време рајна, као и Уредбу о заробљеничкој команди.***

Лечењу војника и цивила од задобијених рана и сузбијању и лечењу епидемија тешких и смртоносних болести посвећено је више књига: *Закључци из Извешџаја Међусавезничке хируршке конференције за џручаване рајних рана; Борба џроџив маларије; Македонска маларија : о маларији на Солунском фронтџу; Нова рајна хирурџија и додаџак скорбуџи – срдобоља; Уџуџ за дезинфекцију. О гасној гангрени пише хирург генерал А. Г. Вилби, доктор Риолан о значају и последицама венеричних болести, доктор Алекса М. Савић о инфлуенци и доктор В. И. Симпсон о профилакси против мува.*

Више од 20 књига објављених у Солуну су званичне публикације и то: *Војни казнени законик и Кривични (Казнени) законик, затим закони о војној администрацији, о државном рачуноводству, о набавкама за војне потребе, о пензионом фонду за удовице и децу умрлих чиновника, о помоћи унесрећенима у рату, о поступку војних судова у кривичним делима, о таксама итд. Од правилника издвајамо Правилник за ликвидацију џлајна заробљених лица наџе војске и Правилник о џражењу кредитџа за време рајна. Бригом о деци бавила су се Правила Срџске џколске маџице у Солуну и Правила Савеза друџџава „Бели крстџ“, док је Друштво за заштиту деце донело *Сџаџуџи* и поднело извештај Главног одбора Друштва за период 1917–1918.*

Већи број публикација објављених у Солуну били су уџбеници и приручници намењени џацима, затим описмењавању одраслих, као и уџбеници и речници страних језика који су омогућавали споразумевање с припадницима других војски и грчким домаћинима: *Јуџославија : чиџанка за одрасле, коју је приредио Радослав Ј. Митић (аутор разрешен по некрологу објављеном у Забавнику), три српске читанке Божур, Ружа и Цвеће Љубице Карчевићеве и Василије Качандоновићеве, Мали речник срџско-француско-енџлески, Мали речник срџско-француско-енџлески-џрчки, Разџговор срџско-џрчки, Први корак ка француском језику Жике Томића, док је књижица *Serbian simplified* била намењена Британцима у српској војсци коју су сачинили Џорџ В. Монк (George W. Monk) и Ђорђе Петровић, учитељ и преводилац у 38. општој болници. Петровић је израдио и *Енџлеско-срџски речник и Учиџељ енџлескоџ језика, а у сарадњи с Ђорђем Серафимовићем (аутор понегде презимену додаје титулу Хаци) Разџговори**

српско-француски, италијански и енглески, док је Серафимовићев *Речник српско-француског* доживео два издања.

Занимљива је и књига *Енглеска реч Србији : изјаве енглеског председника Министарства г. Лојд-Дорца и енглеских државника о Србији, ирилицом ручка у часи председника српске владе г. Пашића*, затим публикација потписана иницијалима Љ. М. Југословенски дан у Марсељу : велика добровољачка манифестација, као и *Економска организација Србије после рата* Милутина К. Месаровића, *Беседе и ђумана Методија (Живота С. Миловановића), војног свештеника Команде места у Солуну говорене у 1916 год.*, музикалија *Божественна служба во свих оца Златоустог за мушки хор : Ојус 17* Милоја Милојевића, *У ошарбини или Аустријска и бугарска управа у Србији* израђена на основу аката Министарства унутрашњих дела.

Књига *Ошужујем од једног Немца : одломци* у преводу Никола П. Петровић требало би да се појавила у Солуну 1917, али до сада није виђена. Податак о публиковању књиге наводи Урош Џонић у својим библиографијама ратних издања, доноси је и *Српске новине*, а наведен је и у књизи Флоре Сендс *Енглескиња у Српској војсци*, која је објављена као 3. свеска *Рајне колекције*. На првим страницама књиге, пишући о самој колекцији, њен власник и уредник Данило Јовановић информисе заинтересоване читаоце да је штампарији предата књига *Ја ошужујем (J'accuse)* од једног Немца. Ова књига се појавила 1915, право име аутора је Рихард Грелинг (Richard Grelling), и објављена је на француском, енглеском, немачком, руском, шпанском, шведском, италијанском, холандском језику и доживела је више издања. У Немачкој је била забрањена. Сам Данило Јовановић, резервни поручник, архивар из Скопља, доживео је да Министарство унутрашњих дела, незадовољно садржајем књиге *Ми на Крфу* исту забрани наредивши да се сви примерци књиге покупе и униште. Могуће је да је овај догађај у вези са судбином српског превода књиге *Ошужујем*.

У Солуну је објављено и више календара: *Цейни православни календар Велика Србија за просију 1917 годину* који је приредио Алекса Јовановић, *Цейни календар Србија 1918.*; *Цейни календар Будућности за просију 1918. годину*; *Цейни календар „Југославија“ за просију 1919 годину*; *Српски календар за 1916. пресију годину*; *Српски и француски календар за 1916 пресију годину* = *Calendrier serbo-français : franco-serbe*; *Мали војнички календар за просију годину 1917. која има 365 дана*; *Војнички календар за просију годину 1918 која има 365 дана*.

Солун је место где је излазило осам периодичних публикација: *Српски гласник* који од броја 25/1916. има упоредни наслов *L'Echo Serbe*; затим *Рајни дневник : званични извештаји Рајног Пресбироа*; *Велика Србија*; *La Revue Franco-Macédonienne*; *Службени војни лист*; *Правда*; *Народ и Српски технички лист*. Интересантан је и податак да су у Солуну 1916. објављивана и два рукописна листа: *Анџена : лист за збиљу и за шалу за ишприју и похвалу*, који је излазио од фебруара до маја 1916, а одговорни уредник се потписивао као др. Андрејевић „Кувар“, и *Рововац : рововска коса на 150 м. од Бугара*, рукописни лист Станислава Кракова објављен у четири броја.

Током Првог светског рата у Тунису, у граду Бизерти, била је база српске војске и Логор српских војних инвалида. Прва група болесних, рањених и реконвалесцената је ту приспела јануара 1916. Избегли Срби су у пријатељској Бизерти великодушно прихваћени, они су у њој не само лечени већ и описмењавани у школи за неписмене, оспособљавани за будући живот у школи за следе и глувонеми инвалиде, као и у занатским школама, где су имали и практичну обуку. Поред низа активности важних за лечење, опоравак, војну обуку, преквалификацију, друштвени и културни живот, публиковане су и корисне књиге, дневни лист *Најпред = En Avant* и његов додатак *Из стјарих ризница*. Штампаче је обављано у тамошњим штампаријама, најчешће у Штампарији Сен-Пола, све док 1. августа 1917. године није основана Штампарија српских инвалида. За њу је набављена штампарска машина великог формата која је имала ћирилична и латинична слова и обезбеђене су погодне просторије у којима су биле смештене и две радионице – за броширање и повез публикација и фотоцинкографију. Тако је Србима било омогућено да у сопственој штампарији објављују корисне књиге и друге публикације. Штампарија је након рата из Бизерте пренета бродом у Дубровник. За оснивање штампарије био је заслужан Француз, резервни капетан, инжењер Албер Офор (Albert Aufort) који је већ претходно набавио ћирилку пресу за штампарију Сен-Пола. Офор и чланови његове породице су били осведочени пријатељи нашег народа и организовали су рад на пружању прве помоћи српским избеглицама и Србима уопште. Поред Офора помоћ при оснивању штампарије пружио је и Српски потпорни фонд (Serbian Relief Fund) и његов изасланик за Северну Африку Морис Вилсон (Maurice Wilson). Овај фонд или како га Веселин Чајкановић назива „Српски релиф фонд” основан је у Лондону септембра 1914. са задатком да помаже српском народу у ратним невољама, односно да ублажи хуманитарну кризу. Фонд је радио све до 1921. године. Почасни секретар био је Роберт Вилијам Ситон-Вотсон, а његова супруга Меј била је водећи организатор свих активности. Фонд је слао медицинску помоћ, као и тимове лекара и неговатељица, помагао избеглице и заробљенике и старао се о образовању бројних младих који су били у Великој Британији. Срби из Бизерте су највећу захвалност исказивали адмиралу Гепрату, али исто тако и Алберу Офору, Морису Вилсону, Српском потпорном фонду, гувернеру Бизерте, лекарима Самјежу и Бринеу.

Управник штампарије био је Милован Ристић, али личност најзаслужнија за целокупну културно-просветну делатност Срба у Бизерти и рад Српске штампарије је познати научник и ерудита Веселин Чајкановић. Он је у *Извештају о Штампарији српских инвалида* (Notice sur L'Imprimerie des Mutilés Serbes de Bizerte Bizerte, L'Imprimerie des Mutilés Serbes, 1918), објављеном на француском језику 1918, пружио обиље драгоцених информација о њеном настанку, циљевима и раду. Наводи да је штампарија основана како би се извештај број инвалида обучио за словослагаче, типомашинисте, књиговесце и фотогравере. У складу с планом који је донео оснивач штампарије дела су дистрибуирана бесплатно, а ређе продавана испод цене, док је приход ишао у корист ратне сирочади, инвалида,

слепих и глувонемих. Штампарија српских инвалида је објавила 79 публикација, неке од њих, попут исправа, објава и сличних докумената за потребе Министарства војног и Логора српских инвалида.

У Бизерти је објављен мањи број књига него на Крфу и у Солуну, укупно 45. Све публикациије које су званична државна издања објављене су током 1918. у Штампарији српских инвалида и то: *Закон о њојтори војних инвалида и њородица њојинулих од рана умрлих и несћалих војника; Ујујсћива за сјасавање њујника на морским бродовима израђено њо наређењу Команданџа резервних ѡруја и ѡдофицирских школа; Правила за војне болнице са изменама и дојунама; Пешадијска ејзерцирна ѡравила; Правило службе : I део : са изменама и дојунама; као и поменути Извешћјај о раду Шћамѡарије.*

Прави културни подвиг Срба у Бизерти је колекција књига која је носила назив „Библиотека Напред“. Њен уредник Веселин Чајкановић је, захваљујући великом труду и залагању, успео да у њој објави 25 књига. Он сѡм заступљен је с два издања *Срјске чииѡанке за ѡочейѡнике* која су била штампана у укупном тиражу од 2.000 примерака и дељена бесплатно инвалидима који су похађали тамошњу Инвалидску школу за неписмене (прилог 2), док је у сарадњи с Албером Офором саставио *Извод из француске јрамаѡике и француски разјовори*. Књига је штампана у тиражу од 12.000 примерака, од којих је 10.000 бесплатно дато војницима и избеглим Србима у Северној Африци, Француској, на Корзици, у Енглеској, на Крфу и у Солуну, а 2.000 продавано по цени од 2 француска франка. Профит је био намењен српској и француској ратној сирочади. Њихов *Француско-срјски речник* штампан је у 7.000 примерака, од којих је 5.000 подељено бесплатно војницима и српским избеглицама, 1.000 поклоњено француским трупам, а преосталих 1.000 продавано по цени од 2,5 француска франка, при чему је остварени профит био намењен ратним војним инвалидима – српским и француским. Чајкановић и Офор су саставили и *Краѡки речник француско-срјски о земљорадњи*, као и мали приручник *У болници : француско срјски разјовори* у чијој изради је учествовала и неколицина Француза лекара.

Књиге објављене у „Библиотеци Напред“ могу се тематски разврстати на већ поменуте речнике и граматике чији су аутори Чајкановић и Офор и читанке и уѡбенике, где спадају *Срјска чииѡанка за ѡочейѡнике*, која је доживела два издања, *Исѡиорија срјског народа : за IV разред основних школа* Чедомиља М. Тодоровића, *Француска исѡиорија : краѡак ѡрејлед* Луја Ежена Рожијеа и Пола Деспика, коју је превео, изменио и допунио Милован Ристић. Други тематски круг чиниле би народне песме, приче и друге умотворине, па је тако прва књига штампана у Штампарији српских инвалида *Женидба Максима Црнојевића* коју су сложили, одштампали и повезали инвалиди-ученици, по упутствима и под контролом својих наставника. Трећој групи припадају књижевна остварења *Мејлинка : ѡриѡовейка у сѡиховима ѡо народном ѡредању исѡод Беласице* потписана псеудонимом „Мајски“ (право име аутора је Милан Ј. Мајзнер), затим *Одабране дејје ѡесме Јована Јовановића* и латинично штампана антологија

Родољубље : низ одабраних ђесама у којој су заступљене песме Ђуре Јакшића, Змаја, Војислава Илића, Алексе Шантића, Светозара Ђоровића, Љубе Ненадовића, Петра Прерадовића, Драгомира Брзака, Милорада Ј. Митровића и др., као и *Ћића Макција Плаућа Аулуларија и Менехми*. Две књижице Тихомира Р. Ђорђевића су политичко-историјске тематике *Јуџо-словенско јединство* : чланци др. Тих. Р. Ђорђевића и *Око Македоније*. Инвалидским питањем се баве Албер Офор у корисном штиву *Шта ћемо после рата?* : савети српским инвалидима и Вељко Рамадановић у публикацији *О слейима и њиховој настави* која садржи и превод с француског истоименог чланка Пјера Вилеја. Као омаж свим страдалим војницима и свим инвалидима објављена је, поводом 500. броја листа *Напред*, споменица *Српство у Африци* у коју су, по речима уредника Веселина Чајкановића, унети и „неколики оригинални радови, објављени у поменутом листу“.

Међу књигама које нису објављене у колекцији *Напред* треба издвојити пет књига поезије Недељка Гиздавића: *Дани ђрењућа*; *Дивно место*; *In hoc signo vincas*; *Симбол ђобеде*; *Quo vadis Kaiser?* или *Трагедија европског рата* и драму *Прејорођај Србије*. Занимљиво штиво су и *Песме* : *Срби са ђођођене галије* Светозара Смиљанића, *Над угађеним ођњицима* : *Ѓ део поручника Радосава Мијушковића*, *Наша мајка* : *алеђорија у 1 чину Живојина Павловића-Жикишона*, *О Лици и Личанима* Милоша Ђ. Шкарића, *О Дубровнику* : (неколико чланака), збирка текстова Ђон Ђора Палмотића, Чедомиља Мијатовића, Ђурађа Бранковића, Аполона Николаевича Мајкова и Вука Приморца (псеудоним Филипа Вуковића). Књижица *Око Македоније* Тихомира Р. Ђорђевића, одговор на чланак о националној припадности Македоније Димитру Ризову, бугарском посланику у Берлину, доживела је два издања. Она је, као и *Косовске ноћи* : *фрагменти* Милорада Б. Недића објављена и у „Библиотеци *Напред*“ и ван ње. *Мали ђејни календар Напред за ђросиу 1917. годину* објавила је Команда резервних трупа и подофицирских школа.

Лист *Напред* покренуо је у Бизерти пуковник Ђорђе Ђорђевић, први командант српских трупа у Африци. Лист је излазио свакодневно, почев од 28. фебруара 1916. до 16. децембра 1918. године, када је објављен последњи, осамстотина седамдесет и други број. До броја седамдесет другог, односно од 10. маја 1916, писан је руком, па потом хектографисан, након тога је штампан. Дистрибуиран је и на Крф, у Ајачио, Ницу, Марсељ, Париз, Рим, Напуљ, а мали број примерака је доспевао и у Србију.

Прва свеска његовог недељног културног додатка *Из сјаких ризница* објављена је 21. маја 1917. Додатак је био намеђен нашој војсци и избеглицама, штампан је на ћирилици у Штампарији Сен-Пола и сви прилози су били на српском језику. Излазио је сваке недеље, иако је понекад било и дужих интервала између свезака, тако је до свеске 12 објављено сваке недеље, потом је повремено излазио двонедељно, а највећа пауза је између 23. свеске штампане 27. новембра 1917. и последње, 24. свеске, објављене 25. марта 1918. Свеска бр. 18 до сада није виђена. Највероватније није ни објављена. Ово поткрепљује чињеница да је додатак имао континуирану пагинацију, а на последњу пагиновану страну свеске 17 наставља

се у континуитету прва пагинирана страна свеске 19. Већина свезака је публикована на 16 страна, неколико на осам, све свеске су биле броширане, али је првих 12 накнадно повезано у једну књигу. Цена је варијала од 5 до 25 сантима. Уреднику Чајкановићу посао није био нимало лак, јер је оскудевао у литератури из које су се могли преносити прилози. Он се у писму упућеном Тихомиру Р. Ђорђевићу жали да има на располагању само неколико читанки, као и *Збирку њословица* и *Речник* Вука Караџића. Зато су му пријатељи расути по Европи слали књиге и преписе текстова, међу њима најревноснији је био баш Тихомир Р. Ђорђевић који је боравио у Лондону. О додатку пише и Недељко Гиздавић, професор и књижевник, у својој, након рата објављеној књизи *Српска африкијада*. Он је у Бизерти, као што смо навели, објавио више књига, у логору Лазуаз је био управник слагалишта, а потом професор у подофицирској школи.

Највећи број прилога, у складу с уредниковим интересовањима, био је етнографске и фолклорне садржине и највећим делом су то били плодови народног стваралаштва. Од народних предања, веровања и обичаја на страницама Старих ризница су: *Усуд*; *Којање новца*; *Ђурђев дан*; *Језеро Свејтоџ Саве*. Српска народна поезија представљена је песмама: *Марџиша ђевојка* и *Рајко војвода*; *Бекри-Мујо*; *Тешко сесјери без браћи* и *браћу без сесјере*; *Смрт мајке Јуџовића*; *Браћа и сесјере*; *Почетак буне на дахије*; *Бановић Сирахиња*; *Болани Дојчин*; *Зидање Скадра*; *Женидба Милића барјакџара*; *Женидба Душанова*; *Боџ ником дужан не остјаје*; *Секула се у змију њрејворио*; *Смрт Сењанин Ива*; *Хасанаџиница*; *Бој на Миџару*; *Љутиа Боџаџоџа Гавана*; *Сјарина Новак* и *дели Радивоје*; *Ройсјво Јанковић Сјојана*; *Предраџ и Ненад*; *Калойер Перо* и *виџа Јело*; *Смрт војводе Каице*; *Марко Краљевић* и *Муса Кесеџија*. Од народних приповедака публиковане су: *Правда и кривда*; *Ко мање иџије виџе му се даје*; *Пейељуџа*; *Ђаво и њеџов џеџри*; *Меџед, свиња и лисица*; *У цара Тројана козје уџи*; *Злајџорун*и *ован*; *Свеји Сава* и *ђаво*; *Човјек* и *њеџов коњ* и приповетка *Усуд*. По свескама су разасуте и питалице, анегдоте и бројне пословице, најчешће српске народне, али има и латинских.

Уредник се потрудио да се у Ризницама публикују и прилози наших знаменитих књижевника. Тако је објављено 18 песама, и то седам Змајевих: *Дан њо дан – несјта живој*; *Три хајдука*; *Мајка сину код колевке*; *Џиџанин хвали своџа коња*; *Вила*; *Које је боље?*; *Српска мајка* и три песме Војислава Илића: *На обалама Вардара*; *Расјко*; *Зима*. Са по једном песмом представљени су Бранко Радичевић *Сунце на заходу*, данас мање знани песник и преводилац Владимир М. Јовановић песмом *Маћедонијо!*, Иван Мажуранић *Буром*, Станко Враз песмом *Хајдук и везир*, Иван Гундулић *Људским живојом*, Љубомир П. Ненадовић *Туђим њерјем*, Милан М. Ракић *Симонидом*, а песма *Под Медведником* је непотписана. Најзаступљенији међу ауторима прозних текстова је Вук Караџић. Поред пословица, пренетих из његове *Збирке*, ту је и 15 прилога, већином узетих из његовог *Речника*, од којих издвајамо: *Тамни вилајеј*; *Злоџук*; *Српско џосјојримсјво*; *Села у Србији*; *Школа* (текст историјске садржине о школама у Србији); *Сјахија*; *Дивљан*. Од Милана Ђ. Милићевића је објављено 12 прозних

текстова, и то о вођи Првог српског устанка: *Карађорђе на Тичару*; *Карађорђе* (нешто из биографије); *Кара Ђорђе и њојинисивање акајја*; *Карађорђе на Параћину*, а о другим знаменитим српским личностима и јунацима *Десџој Сџеван Високи*; *Из живојџа Хаџи-Ђере иџумана манастиџра Мораваца*; *Чучук-Сџана*; *Први меџдан : из живојџа Милуџина Пеџровиџа Хере*; *браџа Хајдук Вељкова*, затим тумачења народних предања и веровања: *Ко крсно име слави ономе и џомаже*; *Клеџва*; *Болесџ*, као и занимљив текст *Уџицај облика*, о утицају лепоте манастира Студенице на посетиоце. Три су прилога Стевана Сремца *Сџејџан Томаџевиџ*; *Никола Скобаљџи* и *Расџанак*, два Вука Врчевиџа *Приџрављали раџањ за зеца* и *Пас хоће да џрави кућу, џа неће*, као и два одломка из дела *Живојџ* и *обичаи Црноџораца* В. М/илорада/ Г. Медаковиџа објављеног 1860, и то *Слоџа*, о слози народа, дома, племена и *Црноџорац из 1860*. По један прилог је Јосифа Панчиџа *Разум у живојџиње*, Мијата Стојановиџа *Баба и џраб*, Јоакима Вуџиџа *Каракиџерисџиџке срџскоџа народа*, текст историјске садржине Чедомиља Мијатовиџа под називом *Ускоци*, Љубомира Ковачевиџа и Љубомира Јовановиџа *Живојџ сџарих Јужних Словена*. Под заједничким насловом *Басне* објављене су *Лав и маџарац*; *Комарац и во*; *Медвед и маџмун* и *Мишеви и џрайорци* Доситеја Обрадовиџа. Ту су и текстови Владимира Кариџа *Жича и Сџуденица*, Мите Петровиџа о ветру *Бура*, Сима Матавуља опширнији географски и историјски текст *Бока Коџорска*, Стјепана Митрова Љубише *Да јој џреба наџе слоџе, не би никад киџе наџло*. Чајкановиџ је превео две Плаутове комедије *Менехми* и *Троџроџни дан*, које су, у више наставака, у целости публиковане у *Сџарим Ризницама*, и то *Менехми* у свескама 9, 10 и 11, а *Троџроџни дан* у 13, 14, 15 и 16 свесци. Комедије су потом, као што смо већ навели, објављене и као једна од књига у „Библиотеци Напред”. Захваљујући Чајкановиџевом преводилачком труду објављено је и неколико интересантних краћих текстова: два Цицеронова *О Боџу*; *Анеџдоџе о Дионисију Сџариџем*; Федров *Помџеј Велики и војник*, Раблеов *Пресуда једне будале*, Бернардена Сен Пјера *Поџиџење*. Више занимљивих и поучних прилога саставио је сџм Чајкановиџ и објавио непотписане, а то су историјски текст *Некадаџњи Беоџрад*; *Азбука*; *Зџодан одџвор*, као и анегдота о Александру Великом и Анаксимену из Лампсака, *Примери јакоџ џамћења*, затим *Два џробна најџиџса (На џробу џесника Пакувиџа и Леџа Клаудиџа)*, па *Лађе код сџарих народа*; *Боџ о свакоме и свачему има сџарање*, као и *Кресинове враџбине*, о Гају Фурију Кресину, ослобођеном робу, чији се успех у земљорадњи тумачио враџбинама, а не вредноћом. Тако је додатак *Из сџарих ризница* био занимљиво и поучно штиво које је улепшавало тегобне ратне дане нашим војницима и избеглицама не само у Бизерти, већ и у другим местима до којих су *Ризнице* стизале.

На крају одајмо дужно признање свим нашим културним прегаоцима у егзилу, захваљујући којима је издавачка и штампарска делатност током Великог рата била плодна, разноврсна и прилагођена потребама државе, народа и војске. Данас смо поменули само оне који су тај културни и патриотски подвиг остварили на Крфу, у Солуну и у Бизерти.

Прилоз 1. Корице *Разговора*
са инвалидима
(„Инвалидска библиотека“)

Прилоз 2. Корице *Српске*
читанке за почетнике
(Библиотека „Напред“)

Прилоз 3. Корице *Српске драме* Ферија Пизанија у преводу
Ч. Мирковића (Библиотека „Српског гласника“)

Прилоз 4. Корице зборника чланака *О Македонији и Македонцима*

Прилоз 5. Корице *Косовских божура* Д. Ј. Филиповића

SERBIAN WRITTEN WORD IN THE FIRST WORLD WAR
STRUGGLING FOR NATIONAL AND STATEHOOD SURVIVAL

by

SVETLANA V. MIRČOV

University of Belgrade, Faculty of Law
Bulevar kralja Aleksandra 67, Belgrade, Serbia
mircov@ius.bg.ac.rs

SUMMARY: Books and periodicals published during the First World War are expressive witnesses of heroism and suffering of our people, of the patriotism and the vitality, of the victims and the superhuman efforts in fighting for freedom. Publications dedicated to the small Serbian nation, whose heroism was admired not only by friends but also by foes, were published in Serbian language, as well as in major world languages across Europe, North and South America and Africa. The data on books and periodicals published in Corfu, Thessaloniki and in Bizerte were collected, written materials bibliographically described and systematized and will soon be published in a book under the title *Публикације објављене током Првог светског рата на Крфу, у Солуну и Бизерти: библиографија* (Publications published during the World War I in Corfu, Thessaloniki and in Bizerte: a bibliography). In this article the author of the bibliography presents the results of the research that resulted in a detailed list of over 300 monographs and 16 periodicals. In addition of the bibliographic corpus, the book contains an extensive preface, introductory bibliographic notes and indexes, which provide a comprehensive insight into our government, military, political, cultural and educational activities in the Great War.

KEYWORDS: book production, printing, publishing, the First World War, Corfu, Thessaloniki, Bizerte

АКАДЕМСКИ БУВЉАК: КАКО ОПСЕСИЈА МЕРЕЊИМА И РАНГИРАЊИМА УНИШТАВА НАУКУ И ОБРАЗОВАЊЕ¹

ТОРСТЕН ГРУБЕР

Универзитет у Лафбороу, Центар за пословни менаџмент
LE11 3TU, Лафбороу, Лестершајр, Велика Британија
tgruber@lboro.ac.uk
thorsten.gruber@manchester.ac.uk

САЖЕТАК Научни радници све више морају да доказују како њихова истраживања имају академски значај. При процени утицајности истраживања појединих научних радника универзитети обично користе рангирање часописа и његов импакт фактор. У скорије време, цитираност појединачних чланака и *h*-индекс такође се користе за мерење академског утицаја научних радника.

Постоји, међутим, неколико озбиљних проблема везаних за ослањање на рангирање часописа, његов импакт фактор и број цитата. На пример, радови без икаквог утицаја могу бити објављени у високо ранжираним часописима или часописима с високим импакт фактором, док веома утицајни радови могу бити објављени у ниже ранжираним часописима или часописима с ниским импакт фактором. Број цитата такође може бити лако намештен и изманипулисан, а *h*-индекс ставља у подређен положај научне раднике који су на почетку каријере. Овај рад разматра ове и неколико других проблема и предлаже алтернативе као што су стручна рецензија након објављивања рада и отворен приступ часописима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мерења, импакт фактор часописа, рангирање часописа, цитати, отворен приступ, алтметрика; *h*-индекс, високо школство

¹ Објављено у: *Journal of Marketing for Higher Education* 24 (2014), 2: 165–177.

*Наука се, наравно, бави открићима,
 ископавањем историје.
 Али историја ипак је
 и комуникација, убеђивање, маркетинг.
 Ја сам продавац.
 [Bhattacharjee 2013]*

Последње три године радим као помоћник уредника у часопису за маркетинг у високом образовању (*Journal of Marketing for Higher Education* – ЈМНЕ) и захвалан сам коуредницима Ентонију Лаурију и Џејн Хемсли Браун што су ми пружили ову сјајну прилику. Да бих обележио трогодишњи период у својству помоћника уредника, желим да поделим с вама нека моја размишљања. Одувек сам сматрао да је сврха истраживања да се открију нове ствари и да се успоставе нова знања представљањем и публиковањем квалитетних истраживања. Већ неко време примећујем један, по мени, нездрав тренд у којем институције (и појединци) постају све више опседнути рангирањем часописа и, од недавно, рангирањем чланака. Не знам одакле долази та опсесија за мерењем и квантификавањем свега. Аутори попут Де Ангелиса и Харвија [De Angelis and Harvie 2009] пореде то с временом Фредерика Тејлора (Frederick Taylor) који је користио табле и штоперице да би мерио учинак рада у фабрикама у САД. Можда је то повезано са снажним неолибералним режимом јавне политике како је сугерисао Холмвуд [Holmwood 2013], или је знак све веће окренутости високог образовања пословном окружењу [Gruber, Reppel and Voss 2010]. Још 2003. године, члан уредништва *JMHE* Хју Вилмот (Hugh Willmott) писао је о комерцијализацији високог образовања.

Стога сам ја изабрао синтагму „академска распродаја“ за наслов овог мог аналитичког чланка: као што музички бендови мењају музички правац и одричу се својих начела зарад комерцијалног успеха, тако и научни радници све више „продају“ своје публикације не само да би презентovali резултате својих истраживања него да би постигли и друге циљеве које им намећу њихове институције. По мом мишљењу, данашње фокусирање на број цитата и на то колико пута је неки чланак преузет с интернета, повећаће ову тенденцију још више. Попут музичара који морају да продају песме и албуме (данас у mp3 формату) да би задовољили своје издавачке куће, тако ће и научни радници морати да „промовишу“ свој рад да би привукли читаоце и цитате и да би задовољили своје институције. Објављивање у високо ранжираним часописима и/или у часописима с високим импакт фактором и прикупљање што већег броја цитата представљају значајно „оруђе“ за научне раднике на пољу унапређивања личне репутације, репутације матичне институције као и напретка у каријери („циљ“). Следити те подстицаје је, стога, сасвим рационално, али вероватно није у најбољем интересу високог образовања, друштва и човечанства [Schekman 2013]. Наравно, морам да признам да сам и ја радио то исто и „играо ту игру“. Можда је прави тренутак да на овом нивоу своје каријере

искористим прилику да напишем аналитички чланак и упутим читаоце да ова игра има такође и неке озбиљне негативне стране.

УЛОГА АКАДЕМСКОГ УТИЦАЈА

У прошлости, научни радници били су усредсређени на истраживања у областима које су биле предмет њиховог интересовања, објавили би резултате, а онда би кренули у нови пројект. Научни радници овде, у Великој Британији, а вероватно и у другим државама, све више морају да показују како њихово истраживање има одређени утицај на науку, као и на привреду, друштво и/или културу. Мој аналитички чланак усредсређиће се на ово прво. Каже се да истраживање има утицај на науку „ако утиче на другог научног радника, истраживача, или високошколску установу“ [LSE Public Policy Group 2011: 11].

Број цитата често се користи као мера утицајности у науци. Као последица тога, у новој метричкој реалности, научни радници морају пажљиво да планирају пројекте и активно подстичу цитирање свог рада. Цитати би ускоро могли да играју значајну улогу при запошљавању, приправничком стажу и напредовању. Овде у Великој Британији они су већ важни за ранг-листе, а неке поткомисије су већ користиле податке о цитираности у текућем Оквиру за изузетност у истраживањима (Research Excellence Framework /REF/) за 2014. годину, који оцењује квалитет истраживања рађених на универзитетима у Великој Британији. У ту сврху, сваки научни радник морао је да приложи четири рада (у већини случајева то су били чланци објављени у часописима) за период од 2008. до 2013. године. Током ове године, експертска комисија анализирала је и оцењивала ове радове (оценама од 1 до 4, где је 4 највиша оцена). Резултати ће бити објављени на крају године и пружиће информације о томе колико ће средстава за истраживања бити додељено институцијама које су учествовале. Врло је вероватно да ће подаци о цитираности бити такође коришћени и у REF 2020 за део процене који се односи на „бизнис и менаџмент“.

У овом тренутку, универзитети редовно користе рангирање часописа и импакт фактор часописа да би проценили утицајност истраживања појединих научних радника. Рангирање часописа обично се врши на основу Водича за квалитет научних часописа Удружења пословних школа у Великој Британији (Academic Journal Quality Guide – Association of Business Schools /ABS/), Листе савета декана пословних школа у Аустралији (Australian Business Deans Council list /ABDC/) и немачког VHB-Journal Удружења универзитетских професора менаџмента (Verband der Hochschullehrer für Betriebswirtschaft). Најпознатији и највише коришћени подаци о импакт фактору часописа налазе се код Thomson Reuters-а (Извештај о цитираности часописа – Journal Citation Report®) и Elsevier-а (SCImago ранг часописа – SCImago Journal Rank).

У наставку, размотрићу како опсесија рангом часописа, импакт фактором часописа и бројем цитата наноси штету високом школству. Након тога, сугерисаћу нека алтернативна решења.

ОПСЕСИЈА РАНГОМ ЧАСОПИСА И ЛУКСУЗНИМ ЧАСОПИСИМА

Постоји опсесија рангом часописа, бар овде у Великој Британији, а Клули [Cluley 2014] и Вилмот [Willmott 2011] отишли су толико далеко да то назову „фетишизам ранг-листе часописа“. Чак и добитници Нобелове награде, попут Рендија Шекмана [Schekman 2013], указују на проблем да се „место“ публикације на листи изједначава с „квалитетом“ извршеног истраживања. Шекман нарочито наглашава чињеницу да није довољно ослонити се на часописе који су у врху, које он назива „луксузни часописи“, пошто они нису једини који објављују изванредна истраживања. Они су „брендови“ који, слично модним дизајнерима који понекад продају ограничене серије одела или ташни, вештачки држе мали број чланака у часопису пошто знају да „дефицит подстиче тражњу“. Исти феномен запажа се такође и у другим сферама живота: на пример, кад год Епл (Apple®) лансира најновију верзију свог ајфона (iPhone®), примећујемо дуге редове испред њихових продавница. Наравно, Епл је свестан популарности свог телефона и вероватно има на лагеру већи број производа, али јака визуелна моћ људи који стоје у реду (а понекад и кампују) испред продавница шаље снажну поруку и другим купцима: дођи и стани у ред пошто је телефон сигурно вредан дугог чекања.

Паркер [Parker 2014] описује једну европску пословну школу (не открива њено име али је јасно да је реч о једној добро познатој пословној школи у Великој Британији) која ставља снажан акценат на Водич за квалитет научних часописа Удружења пословних школа (ABS Academic Journal Quality Guide) који рангира часописе у четири категорије (оценама од 1 до 4, где је 4 највиша оцена). Паркер [Parker 2014: 285–286] објашњава како су се именовања вршила „сабирањем резултата ABS-а за публикације“, узимајући у обзир само публикације са оценама 3 и 4, а изостављајући књиге и поглавља у књигама. Он даље примећује да „изгледа није било интересовања за предавачко умеће, колегијалност и искуство у прихватању одговорности, а ратоборни разговори с деканом о управљачким перформансама само су подвукли чињеницу да је једино ABS важан“.

Проблем лежи у томе што сва рангирања часописа имају своје недостатке. Резултати за поједине часописе могу значајно да одступају између појединих рангирања (на пример, часопис *Industrial Marketing Management* има оцену 3 на ABS листи – друга највиша оцена), А* на ABDC листи (највиша категорија), али само С – четврта по реду највиша оцена – према VHB рангирању), а не постоји рангирање часописа које је усаглашено. Даље, високо цитирани и потенцијално веома утицајни чланци могу бити објављени у часопису нижег ранга, а чланци који нису цитирани и немају никакав утицај у научној заједници могу бити публиковани у високо рангираним часописима.

ОПСЕСИЈА ИМПАКТ ФАКТОРИМА ЧАСОПИСА

Недавно је Thomson Reuters избацио најновију верзију својег Извештаја о цитираности часописа (Journal Citation Reports®) који наводи и рангира научне часописе према њиховим импакт факторима. Сваке године у јуну/јулу уредници часописа с нестрпљењем чекају да виде да ли се те године њихов часопис попео или спустио на овој листи. Неколико дана након тога нови импакт фактор већ се појављује на веб сајту часописа.

Kari [Curry 2012], на свом одличном блогу „Реципрочни простор“ (Reciprocal Space), разматра злоупотребу импакт фактора неког *часописа* којим се вреднују *појединачни* чланци и научни радници. Он истиче да је годишњи импакт фактор, дефинисан као „средња вредност броја цитата чланака објављених у одређеном часопису у претходне две године“, изворно имао добру сврху (да помогне библиотекарима да одлуче на који часопис да се претплате). Међутим, већ деведесетих година прошлог века, аутори попут Сеглена [Seglen 1997] показали су да је цитираност у знатној мери искривљена (тачније, 85% објављених чланака цитирано је мање од просечних вредности). По Каријевом мишљењу [Curry 2012] ситуација се погоршала када је овај „статистички неодржив индикатор“ успешности часописа, ово „погрешно мерило“, почео да се примењује на појединачне научне раднике и њихове радове. Кари [Curry 2012] је евидентно изиритиран оним што назива „болест“ као и очевидном зависношћу од једног статистички безвредног мерења. Он изражава незадовољство тиме што научни радници зависе од вредносног система који се ослања на погрешан индикатор: „Цео живот живимо у страху од тога колики ће импакт фактор имати наше истраживање јер он игра одлучујућу улогу при додели стипендија и унапређења потребних за напредак у каријери“. Уместо да се ослањају на импакт фактор часописа, који Кари [Curry 2012] жели да жигуше прљавом кампањом попут оне за цигарете у прошлости, он сугерише да научни радници треба да вреднују оне чланке који се користе и цитирају.

Слично томе, Шекман [Schekman 2013] подвлачи чињеницу да је импакт фактор „средња вредност“ и стога не може да нам каже ништа о квалитету појединачних чланака. Он чак иде толико далеко да тврди како је импакт фактор „погубан за науку исто толико колико су и бонуси погубни за банкарство“. Некадашњи главни уредник угледног часописа *Сајенс* (Science) Брус Албертс [Bruce Alberts 2013], дели забринутост Карија и Шекмана и сматра злоупотребу импакт фактора „крајње деструктивном“.

И на крају, Лоренс [Lawrence 2007: R584] верује да је усредсређивање на то да се чланци објављују у часописима с високим импакт фактором „одвраћање мисли и напора с научних проблема и решења ка процесима подношења, разматрања и објављивања“. По њему, могуће негативне последице односе се на то да научни радници прате утабане стазе и раде у већ добро утврђеним областима за које знају да постоји довољан број колега који ће приметити њихов рад (и цитирати га). Међутим, ако би се усудили да раде у некој другој области, ризикују то да неће бити колега који деле њихово интересовање те их стога и неће цитирати. Слично томе,

Албертс [Alberts 2013] верује да су научни радници на тај начин обесхрабре-ни да се упусте у ризична али потенцијално револуционарна истраживања. Научни радници радије ће да остану у областима истраживања где већ има велики број истраживача, што онда води у „науку где сви личимо“.

Лоренс [Lawrence 2007] такође помиње негативан утицај који усредсређивање на мерења има на научне раднике који би били у искушењу да промовишу свој рад, распарчају резултате истраживања што је могуће више (објаве неколико мањих уместо једног великог рада), донесу једноставне закључке, али у исто време усложне материјал (да би рецензентима отежали проналажење недостатака), а можда и игноришу резултате истраживања који се не уклапају у причу коју они желе да „продају“.

ОПСЕСИЈА БРОЈЕМ ЦИТАТА

У скорије време, чини се да су мерења померена с нивоа часописа на ниво чланка. Цитираност *йојединачних* чланака користи се све више за процену утицајности рада неког научног радника [Woodside 2009; Li, Sivasdas and Johnson 2014]. Вудсајд [Woodside 2009: 4] жели да „преусмери пажњу с импакт фактора часописа у оцени квалитета и квантитета научног доприноса неког научног радника на разматрање научног утицаја тог кандидата“. Суштина је да неки чланак има утицаја уколико други научни радници сматрају да је довољно вредан да га цитирају у свом раду. Гугл академик (Google Scholar) већ прави ранг-листе научних радника засноване на броју њихових цитата. За сваки профил корисника, Гугл академик даје неколико опција (тагова) (на пример, у мом случају то су: маркетинг; управљање услугама; квалитет услуга; и иновације у услугама). Када се кликне на одређени таг долази се до податка о месту на ранг-листи (заснованом на укупном броју цитата) оних научних радника који користе исте те тагове на свом профилу.

Стремерш, Верније и Верхуф [Stremersch, Verniers and Verhoef 2007], међутим, показују да број цитата који неки чланак има не зависи *искључиво* од његовог квалитета већ и од разних других фактора: области коју чланак покрива (на пример, чланци о електронској трговини, маркетингу односа и услуга цитиранији су од неких других чланака. Насупрот томе, чланци о рекламирању, навикама потрошача и продаји цитирају се мање него неки други чланци), објављених радова аутора, чланства у уредништвима часописа, ранга пословне школе и личне промоције.

Такође, Ли и др. [Li *et al.*, 2014] у својој недавној студији откривају да по свему судећи цитати привлаче још цитата. Они приказују постојање тзв. Матејевог ефекта не само када су у питању чувени аутори већ и чувени чланци. Термин Матејев ефект, који се односи на Јеванђеље по Матеји односно на прву књигу Новог Завета, увео је социолог Роберт Мертон (Robert Merton) 1968. године. Он је показао да се већ прослављеним научницима више верује него њиховим мање познатим колегама. Ли и др. [Li *et al.*, 2014] истичу да је битно да се цитати добију што пре: „ако чланак није цитиран одмах, иако то не значи да неће бити цитиран у будућности,

може лоше да утиче на мишљење самог научног радника, па је тако и утицајност чланка на дуге стазе под знаком питања“.

Поврх тога, Кохун [Colquhoun 2014] истиче неколико проблема повезаних с ослањањем на број цитата:

- И добар и лош чланак може да буде високо цитиран. Сам број цитата не говори читаоцу ништа о *квалитету* чланка. Колеге научни радници могу да цитирају чланак јер им се свиђа његов садржај или желе да га критикују. Чланци такође могу да се цитирају да би се задовољили рецензенти или уредници [Hofacker, Gleim and Lawson 2009].

- Резултати цитираности значајно се разликују од једне цитатне базе до друге (Скопус, Веб ов сајенс, Гугл академик /Scopus®, Web of Science, Google Scholar/).

- Резултати цитираности могу се и наместити. На пример, прегледни чланци привуку више цитата од оригиналних чланака. С тим у вези, Макпик [McPeck 2012], бивши главни уредник часописа *American Naturalist*, показује како часописи могу да наместе систем објављивања не само прегледних чланака већ и методолошких чланака. Уколико се у чланку приказује метод који користи већина научних радника, биће цитиран велики број пута. На пример, други по реду најцитиранији чланак у *Journal of the Academy of Marketing Science* за период 2009–2013. је чланак „Partial Least Squares Structural Equation Modeling“ (Моделовање структурних једначина методом делимичних најмањих квадрата) [Hair, Sarstedt, Ringle and Mena 2012] који је био објављен 2012. и већ има 321 цитат према Гугл академику. Још један чланак од истих аутора који је објављен годину дана раније [Hair, Sarstedt, Ringle and Mena 2011] најцитиранији је чланак у *Journal of Marketing Theory and Practice* с тренутно 664 цитата (поређења ради, следећи по реду најцитиранији чланак у том часопису исте године имао је 33 цитата).

- Резултатима цитираности може се лако манипулисати. На пример, Делгадо Лопез-Косар, Робинсон-Гарсија и Торес Салинас [López-Cózar, Robinson-García, and Salinas 2012] показују како научни радници могу лако да манипулишу Гугл академиком тако што окаче лажне документе који садрже цитате њихових сопствених радова. Аутори показују како су на тај начин добили 774 цитата за 129 чланака и тако значајно подигли *h*-индекс и за часопис и за ауторе.

Један од проблема лежи и у томе што неко може да цитира чланак који уопште није прочитао већ је цитат преузео из неког другог (на пример, прегледног) чланка. На пример, Симкин и Ројчовдхури [Simkin and Roychowdhury 2003] користили су стохастички модел цитатног процеса и дошли до процене да само око 20% научних радника који цитирају чланке заиста и прочитају оригинал. Даље, Рајт и Армстронг [Wright and Armstrong 2008] анализирали су цитираност једног од најцитиранијих чланака из области маркетинга [Armstrong and Overton 1977] и пронашли су у 49 од 50 студија које су испитивани резултати нетачно наведени, што показује да они који су их цитирали нису прочитали оригинални чланак (или га нису разумели на прави начин).

На крају, Шекман [Schekman 2013] истиче и друге проблеме везане за ослањање на број цитата: чланци могу да се цитирају јер се баве секси темама, угодни су за око, провокативни или једноставно погрешни.

УПОТРЕБА *H*-ИНДЕКСА КОД ПОРЕЂЕЊА ПЕРФОРМАНСИ НАУЧНИХ РАДНИКА

H-индекс се користи за квантитативно поређење утицајности појединих научних радника. Овај начин мерења назван је по Хорхеу Е. Хиршу (Jorge E. Hirsch) који га је 2005. године увео у употребу. Хирш [Hirsch 2005: 16569] предлаже да „научни радник има индекс h уколико h радова од његових/њених N_p (број објављених радова) радова имају најмање h цитата сваки, а остали $(N_p - h)$ радова имају $\leq h$ цитата сваки“. Простије речено, *h*-индекс се дефинише и као „највећа вредност h таква да h публикације имају најмање h цитата“ (Гугл академик). На пример, Гугл академик аутоматски рачуна *h*-индекс за научног радника који има профил на Гугл академику. Међутим, све оно што је већ речено у вези с цитатима односи се и на *h*-индекс пошто се он заснива на цитатима.

Бол [Ball 2012] такође указује на опасност од прављења „ранг-листа“ заснованих на *h*-индексу. На пример, Сер Харолд Крото (Sir Harold Kroto), чија су истраживања евидентно врло утицајна (добио је Нобелову награду за хемију 1996. године), налази се тек на 264. месту према *h*-индексу када је хемија у питању. По мени, један од основних проблема овог система мерења јесте што ставља у подређен положај истраживаче који су на почетку каријере и нису имали довољно времена да објаве велики број чланака који би могли да сакупе извештајан број цитата [Colquhoun 2014]. Последица тога је да они не могу да буду високо рангирани на било којој ранг-листи која се базира на *h*-индексу.

НОВА ОПСЕСИЈА – ПОЈАВА АЛТМЕТРИКЕ

Све више је у употреби један шири извор информација – алтметрика, која обухвата прегледе (HTML прегледе и скидање докумената у PDF формату), расправе (коментаре у часописима, научне блогове, Википедију, Твитер, Фејсбук и друге друштвене мреже), као и друге програме (на пример, Мендли /Mendeley/).

Међутим, резултати алтметрике не дају нужно податке о утицајности нечијег рада већ о пажњи која му је поклоњена [Crotty 2013], па тако пажњу привлаче чланци с помодним насловима или агресивно испротовисаним темама [Colquhoun 2014], али то не значи да су то и квалитетни чланци. Поврх тога, алтметрика нуди различите могућности намештања резултата, па се тако ретвитови на Твитеру или лајкови на Фејсбуку могу купити за свега неколико долара [Davis 2012; Colquhoun 2014]. Кохун и Плестед [Colquhoun and Plested 2014] сматрају да је то „један од најглупљих начина мерења који је до данас осмишљен“. Аутори даље кажу да је „алтметрика најновија помодна реч у речнику оних који се баве библиометријом. Она

покушава да измери ‘утицајност’ неког истраживања бројећи колико пута је оно поменуто на Твитеру, Фејсбуку, блогovima, Јутјубу и информативним медијима. То звучи детињасто, што и јесте“ [Colquhoun and Plested 2014]. За њих је посебно застрашујуће да се алтметрика користи у процесу запошљавања.

Слично томе, Кроти [Crotty 2013] изражава забринутост да и у високошколство продире „начин размишљања карактеристичан за Силиконску долину/интернет стартап“ где је „привлачење пажње и популарност неког производа важнија него истинска вредност коју он носи“. Слажем се с Кротијем [Crotty 2013] да је тај „начин размишљања карактеристичан за Силиконску долину/интернет стартап“ заиста опасан за високошколство пошто популарност и привлачење пажње нису нужно на истој разини као и квалитетно истраживање.

ТАМНА СТРАНА МЕРЕЊА – ПРЕВАРАНТИ И РАСПРОДАЈЕ

За Лоренса [Lawrence 2007] мерења искривљују понашање и одлучују о каријерама. Он очекује да ће са све већом употребом мерења, „лов на цитате и њихова размена“ [R583] постати оно чиме ће се научни радници углавном бавити. Мерења такође штете науци на тај начин што подстичу истраживаче да се концентришу на упадљива истраживања. Као што је већ речено, мерења су такође подложна намештањима. Што је најгоре од свега, мерења могу и да подстакну превару [Colquhoun and Plested 2014]. Слажем се с Кохуном [Colquhoun 2014] и Лоренсом [Lawrence 2007] да мерења мењају понашање појединаца у негативном смислу и тако постају неодговарајућа за сврху којој служе. С тим у вези, Кохун [Colquhoun 2014] се позива на Гудхартов закон (Goodhart's law) („Када мерење постане циљ, престаје да буде валидно мерење“), назван по банкару Чарлсу Гудхарту (Charles Goodhart) који га је смислио. Кохун га користи да покаже како мерења не би требало да се проширују и на науку.

Цитат на почетку овог аналитичког чланка припада Дидерику Стапелу (Diederik Stapel), бившем декану Школе друштвених и бихејвиористичких наука при Универзитету у Тилбургу у Холандији. Стапел је био социјални психолог и суперстар у научним круговима све док није откривено да је кривотворио и измислио податке за више од 50 својих радова, од којих је неколико објављено у врхунским часописима као и 10 докторских дисертација. У интервјуу за *Њујорк Тајмс* (New York Times) Стапел је „описао своје понашање као зависност која га је терала да извршава све смелије преваре, попут наркомана који тражи све јачу и ефикаснију дрогу“ [Bhattacharjee 2013]. Његова амбиција, као и потреба да је стално у акцији и да објављује у врхунским часописима вероватно су га навеле на такво понашање. Шекман [Schekman 2013] такође истиче заводљивост луксузних часописа која „подстиче коришћење пречица и доприноси ескалирајућем броју радова који су одбијени као погрешни или лажни“.

Чак ако се научни радници и не би бавили закулисним радњама да би повећали број радова и/или број цитата, ја и даље мислим да је велика

мана мерења све већи притисак да се радови „продају“. Као што је већ речено, некада би научни радници обавили студије, објавили резултате, а онда кренули у наредни пројект. Међутим, у овој новој реалности, објављивање чланка није „крај“ већ „почетак“ опсежне маркетиншке кампање: поруке на Твитеру и/или текстови на блогу у вези с најновијим радом, стављање линка према раду у имејл, снимање видеа или дигиталног аудио записа који осветљава главну тему чланка, као и стављање чланка (презваничног објављивања) у универзитетске репозиторијуме и на платформе као што су researchgate и academia.edu, а све у нади да ће то довести до преузимања и цитирања. Наравно, свестан сам чињенице да је компонента продаје увек постојала у високом школству, али скорашњи развој мерења исувише повећава ту компоненту, доводећи је до „распродаје“. Цитат на почетку овог аналитичког чланка наставља се Стапеловим речима: „Ја сам на путу. Људи су на путу са својим говорима. С истим говорима. То је као циркус.“ [...] „Одрже говор у Берлину, онда исти тај у Амстердаму два дана касније, а онда оду у Лондон. Они су трговачки путници који продају своје приче“ [Bhattacharjee 2013].

Иако би такав начин понашања ишао природно уз професора маркетинга као што сам ја, ипак верујем да ми као научни радници на тај начин постајемо промотери с пуним радним временом, а време које се потроши на сву ту пропаганду могло би се уместо тога боље утрошити на истраживања и/или предавања. Бојим се да попут Тима Талера, јунака Крисовог [Krüss 1962] романа, који је свој јединствени дар, свој веома пожељан смех, продао барону Лефуету (немачка реч за ђавола – Teufel – написана уназад) у замену за то да добије сваку опкладу, и ми научни радници у опасности смо да „продамо“ своје способности у замену за нашу опсесију мерењима.

КОРАК НАПРЕД

Као прво, сасвим се слажем с Лијем *и др.* [Li *et al.*, 2014] да импакт фактор неког часописа или његова позиција на ранг-листи не би требало да буде мерило утицајности појединих чланака, пошто чланци без имало утицаја могу бити објављени у високо рангираним часописима или часописима с високим импакт фактором, док високо утицајни чланци могу бити објављени у ниже рангираним часописима или часописима с нижим импакт фактором.

Такође делим мишљење аутора попут Фенера и Лина [Fenner and Lin 2013] који кажу да квалитет једног истраживања не може да се измери или ограничи бројкама. Исто се односи на сваку креативну делатност. На пример, ако се вратим на моју аналогију с музиком с почетка овог чланка, није близу истини да што више албума неки музичар прода, то је већи „квалитет“ његове музике. Сви знамо да су многи албуми, који су продавани у милионским тиражима, сумњивог квалитета, најблаже речено. Ја се, стога, слажем с Кохуном и Плестедом [Colquhoun and Plested 2014] када кажу да „уколико желите да сазнате каквог је квалитета неки чланак, морате га прочитати“. Према томе, требало бе да будемо веома

обазриви када су у питању рангирања часописа, импакт фактори и алтметрика и да уместо тога прочитамо чланак. Тиме ће се овде у Великој Британији бавити комисије експерата (REF panels): „Ниједна поткомисија неће користити импакт фактор часописа, рангирање, ранг-листе или положај издавача при оцењивању квалитета резултата истраживања” [REF 2014]. Мој једини савет експертским комисијама, који излази из оквира редовне праксе, био би да чланке читају без *икакве* информације о ауторима, њиховом радном месту или часопису, пошто би то могло да им искриви просуђивање (свесно или несвесно). Исто се може применити и на слање радова у часописе које би, такође, требало да буде потпуно анонимно. Чак ни уредник не би требало да зна ко је аутор и у којој институцији ради. Онда би само квалитет писане речи (или недостатак истог) био значајан за квалитетно просуђивање. Знам да и коуредник *JMHE* Ентони Лаури такође има слично мишљење о овом питању.

Надаље, да би се одолело дражима објављивања у престижним часописима (и искушењу да се „иде пречицама”), Шекман [Schekman 2013] препоручује објављивање у часописима отвореног приступа пошто они не ограничавају простор вештачки као „луксузни часописи” и такође нису под притиском да библиотекама продају скупе претплате. Мислим да би часописи отвореног приступа били могућа алтернатива традиционалним часописима, све док имају адекватан систем рецензије. Међутим, објављивање у часописима отвореног приступа могућа је опција тек онда ако комисије за запошљавање и унапређење на универзитетима заиста прочитају те објављене чланке да би оценили њихов квалитет уместо да се ослањају само на рангирање часописа и/или импакт фактор часописа.

Да би се помогло комисијама да донесу праве одлуке (не мора свим члановима комисије да буде блиска област рада кандидата за посао или научног радника који треба да добије унапређење), али и да би се колегама научним радницима (нарочито почетницима и докторандима) пружио увид у квалитетне публикације, сервис попут „Факултет 1000” (Faculty of 1000) могао би да се уведе у пословно окружење и менаџмент: Факултет 1000 Прајм (<http://f1000.com/prime>) представља сервис Групе за усмеравање науке (Science Navigation Group) где се нуде рецензије већ објављених радова. Група окупља 5.000 научних радника (виших научних сарадника, водећих стручњака и њихових сарадника) који покривају 40 дисциплина и око 3.500 часописа свих подручја биолошких наука и медицине. Факултет 1000 препоручи најважније чланке, они их оцене уз кратко образложење свог избора. Факултет 1000 оцењује часопис на основу вредности чланака, не ослањајући се на његов импакт фактор или место на ранг-листи. Група за усмеравање науке такође нуди и Факултет 1000 Истраживање (Faculty of 1000 Research), који представља часопис отвореног приступа и нуди брза, отворена истраживања која су рецензирана после објављивања, с фундаменталним скуповима података. Коначно, постоји и Факултет 1000 Постери (Faculty of 1000 Posters), као репозиторијум у слободном приступу за несметано остављање слајд презентација и постера с конференција.

Мислим да би увођење оваквих сервиса у област пословања и менаџмента било корак напред и јасно много корисније од површних мерења. Другим речима, бићемо криви што смо потпомогли културу која ће поткопати будућност истраживачког рада, а појединци ће бити увучени у вртлог импакт фактора, цитата и тврдњи како је „мој *h* фактор већи од твог”. Још увек нисмо доспели дотле да о нама суде само на основу тих подмуклих бројки. Хајде да се потрудимо да се то никад ни не оствари [Donald 2013].

И на крају, чврсто верујем да посебно старији научни радници треба да укажу на опасан развој ситуације која се тиче мерења и рангирања у високом школству. Не можемо то очекивати од научних радника на почетку каријере пошто они трпе све већи притисак да „буду у акцији” и морају да „играју игру” да би осигурали радна места и напредак у каријери. Реалност је таква и не би их требало због тога оптуживати.

Искрено се надам да ће мој аналитички чланак дати мали допринос и да ће подићи свест у нашој области пословања и менаџмента. Планирам, такође, да организујем семинар на ову тему на универзитетима, да бих продубио свест, започео критичко разматрање о опасностима мерења и рангирања, и критички размотрио који је следећи корак. Сасвим сам свестан чињенице да ће вероватно проћи много времена пре него што промена става на универзитетима буде приметна (ако је уопште и буде), али се надам да ћемо на крају ипак моћи да разбијемо ту опасну опсесију свим тим нездравим мерењима и рангирањима.

*С енглеског превела
Оливера Кривошић*

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Alberts, Bruce (2013). Impact factor distortions. *Science*, 340 (6134). Retrieved from: <http://www.sciencemag.org/content/340/6134/787.full>
- Armstrong, J. S. and T. S. Overton (1977). Estimating nonresponse bias in mail surveys. *Journal of Marketing Research* 14 (3): 396–402.
- Ball, Philip (2012). The *h*-index, or the academic equivalent of the stag's antlers. Retrieved from: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2012/jan/06/bad-science-h-index>
- Bhattacharjee, Yudhijit (2013, April 26). The mind of a con man. *The New York Times*. Retrieved from: http://www.nytimes.com/2013/04/28/magazine/diederik-stapels-audacious-academic-fraud.html?pagewanted=all&_r=0
- Cluley, R. (2014). Sexual fetishism in organizations: The case of journal list fetishism. *Organization* 21 (3): 314–328.
- Colquhoun, D. (2014). Should metrics be used to assess research performance? A submission to HEFCE. Retrieved from: <http://www.dcsociety.net/?p=6636>
- Colquhoun, D. and A. Plested (2014). Scientists don't count: Why you should ignore altmetrics and other bibliometric nightmares. Retrieved from: <http://www.dcsociety.net/?p=6369>
- Crotty, D. (2013). Driving altmetrics performance through marketing – a new differentiator for scholarly journals? Retrieved from:

- <http://scholarlykitchen.sspnet.org/2013/10/07/altmetricsand-the-value-of-publicity-efforts-for-journal-publishers/>
- Curry, S. (2012). Sick of impact factors. Retrieved from: <http://occamstypewriter.org/scurry/2012/08/13/sick-of-impact-factors/>
- Davis, P. (2012). Gaming Google Scholar citations, made simple and easy. Retrieved from: <http://scholarlykitchen.sspnet.org/2012/12/12/gaming-google-scholar-citations-made-simple-and-easy/>
- De Angelis, M. and D. Harvie (2009). 'Cognitive capitalism' and the rat-race: How capital measures immaterial labour in British universities. *Historical Materialism* 17 (3): 3–30.
- Delgado López-Cózar, E.; N. Robinson-García and D. Torres Salinas (2012). *Manipulating Google Scholar citations and Google Scholar metrics: Simple, easy and tempting*. (EC3 Working Papers 6). Retrieved from: <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1212/1212.0638.pdf>
- Donald, A. M. (2013). It's time to resist the pressure. Retrieved from: <http://occamstypewriter.org/athenedonald/2013/03/14/its-time-to-resist-the-pressure/>
- Fenner, M. and J. Lin (2013). Evaluating impact: What's your number? Retrieved from: <http://blogs.plos.org/tech/evaluating-impact-whats-your-number/>
- Gruber, T.; A. Reppel and R. Voss (2010). Understanding the characteristics of effective professors: The student's perspective. *Journal of Marketing for Higher Education* 20 (2): 175–190.
- Hair, J. F.; M. Sarstedt, C. M. Ringle and J. A. Mena (2012). An assessment of the use of partial least squares structural equation modeling in marketing research. *Journal of the Academy of Marketing Science* 40 (3): 414–433.
- Hair, J. F.; C. M. Ringle and M. Sarstedt (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *The Journal of Marketing Theory and Practice* 19 (2): 139–152.
- Hirsch, J. E. (2005). An index to quantify an individual's scientific research output. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 102 (46): 16569–16572.
- Hofacker, C. F.; M. R. Gleim and S. J. Lawson (2009). Revealed reader preference for marketing journals. *Journal of the Academy of Marketing Science* 37 (2): 238–247.
- Holmwood, J. (2013). Death by metrics. Retrieved from: <http://isa-global-dialogue.net/death-bymetrics/>.
- Krüss, J. (1962). *Timm Thaler oder Das verkaufte Lachen*. Hamburg: Oetinger Verlag.
- Lawrence, P. (2007). The mismeasurement of science. *Current Biology* 17 (15), R583–R585.
- Li, S., E. Sivadas and M. S. Johnson (2014). Explaining article influence: Capturing article citability and its dynamic effects. *Journal of the Academy of Marketing Science* (online first, Retrieved from: <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11747-014-0392-7>)
- LSE Public Policy Group (2011). *Maximizing the impacts of your research: A handbook for social scientists*. Consultation draft 3. LSE Public Policy Group, London School of Economics and Political Science, London, UK. Retrieved from: http://www.lse.ac.uk/government/research/resgroups/LSEPublicPolicy/Docs/LSE_Impact_Handbook_April_2011.pdf
- McPeck, M. A. (2012). Want to increase your Impact Factor? Retrieved from: <http://www.enallagma.com/wordpress/2012/07/want-to-increase-your-impact-factor/>
- Merton, R. K. (1968). The Matthew effect in science: The reward and communication systems of science are considered. *Science* 159 (3810): 56–63.
- Parker, M. (2014). Universality, Ltd: Changing a business school. *Organization* 21 (2): 281–292.
- REF (2014). All FAQs about the Research Excellence Framework (REF) – How will journal impact factors, rankings or lists, or the perceived standing of publishers be used to inform the assessment of research outputs? Retrieved from: <http://www.ref.ac.uk/faq/all/>
- Schekman, R. (2013, December 9). How journals like Nature, Cell and science are damaging science. *The Guardian*. Retrieved from: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2013/dec/09/how-journals-nature-science-cell-damage-science>

- Seglen, P. O. (1997). Why the impact factor of journals should not be used for evaluating research. *British Medical Journal* 314: 498–502.
- Simkin, M. V. and V. P. Roychowdhury (2003). Read before you cite! *Complex Systems*, 14: 269–274.
- Stremersch, S., I. Verniers and P. C. Verhoef (2007). The quest for citations: Drivers of article impact. *Journal of Marketing* 71 (3): 171–193.
- Willmott, H. (2011). Journal list fetishism and the perversion of scholarship: Reactivity and the ABS list, *Organization* 18 (4): 429–442.
- Woodside, A. G. (2009). Journal and author impact metrics: An editorial. *Journal of Business Research* 62 (1): 1–4.
- Wright, M. and J. S. Armstrong, (2008). The ombudsman: Verification of citations: Faulty towers of knowledge? *Interface* 38 (2): 125–139.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ACADEMIC SELL-OUT: HOW AN OBSESSION WITH METRICS AND RANKINGS IS DAMAGING ACADEMIA

by

THORSTEN GRUBER

Loughborough University, Centre for Service Management (CSM)

LE11 3TU, Loughborough, Leicestershire, United Kingdom

tgruber@lboro.ac.uk

thorsten.gruber@manchester.ac.uk

SUMMARY: Increasingly, academics have to demonstrate that their research has academic impact. Universities normally use journal rankings and journal impact factors to assess the research impact of individual academics. More recently, citation counts for individual articles and the *h*-index have also been used to measure the academic impact of academics. There are, however, several serious problems with relying on journal rankings, journal impact factors and citation counts. For example, articles without any impact may be published in highly ranked journals or journals with high impact factor, whereas articles with high impact could be published in lower ranked journals or journals with low impact factor. Citation counts can also be easily gamed and manipulated and the *h*-index disadvantages early career academics. This paper discusses these and several other problems and suggests alternatives such as post-publication peer review and open-access journals.

KEYWORDS: metrics, journal impact factor, journal ranking, citations, open access, altmetrics, *h*-index, academia

Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing
list. Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list.
Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list. Get
me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list. Get me

3.3 Get me off your fucking mailing list

Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list.
Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list. Get me
off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list. Get me off your
fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking
mailing list. Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing
list. Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list.

[illegible][illegible]

Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list.

Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing
list. Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list.
Get me off your fucking mailing list. Get me off your fucking mailing list. Get
me off your fucking mailing list.

Klensin J. (2001). Simple mail transfer protocol. RFC 2821, AT&T Laboratories, April 2001.
Resnick P. (2001). Internet message format. RFC 2822, QUALCOMM Incorporated, April 2001.

Vox

*The entire article is just those seven words over and over again.
Reviewer says it's "excellent" science.*

A paper titled “Get me off your f*cking mailing list” has been accepted by the *International Journal of Advanced Computer Technology*.

But, as Joseph Stromberg reports for Vox, there's more going on here than just a hilariously missing-in-action peer-review system – it highlights the bigger problem of predatory journals, which try to get young academics pay to have their work published, and shows just how shonky they are.

Despite how fancy the journal sounds, the *International Journal of Advanced Computer Technology* is actually an open-access publication that spams thousands of scientists every day with the offer of publishing their work – for a price, of course.

Back in 2005, US computer scientists David Mazières and Eddie Kohler created this 10-page paper as a joke response they could send to annoying and unwanted conference invitations.

As well as the seven-word headline being repeated over and over again, the paper also contained some very helpful flow charts and graphs, [...] [See *Figure 1* above!]

The PDF went pretty viral in academic circles, and then recently an Australian scientist named Peter Vamplew sent it off to the pain-in-the-ass *International Journal of Advanced Computer Technology* in the hope that the editors would open it, read it and take him off their f*cking list.

Instead, Scholarly Open Access reports that they took it as a real submission and said they'd publish it for \$150. Apparently the journal even sent the paper to an anonymous reviewer who said it was "excellent".

As Stromberg writes for Vox: "*This incident is pretty hilarious. But it's a sign of a bigger problem in science publishing. This journal is one of many online-only, for-profit operations that take advantage of inexperienced researchers under pressure to publish their work in any outlet that seems superficially legitimate. They're very different from respected, rigorous journals like Science and Nature that publish much of the research you read about in the news. Most troublingly, the predatory journals don't conduct peer-review – the process where other scientists in the field evaluate a paper before it's published.*"

Not only that, but in this instance the journal didn't even seem to care that the scientist who submitted it wasn't actually the one who wrote the article.

This isn't the first time these predatory journals have been caught out, Stromberg reports, but unfortunately it shows that the problem doesn't seem to be going anywhere anytime soon.

Read Stromberg's excellent full story on the paper and predatory journals over at Vox.

And next time we get spammed by unwanted emails, we know what we'll be sending back.

Source: *Vox, Scholarly Open Access*

ИНТЕРВЈУ С ЕРНСТОМ НОЛТЕОМ

Немачки филозоф и историчар професор емеритус др Ернст Нолте, спада у ред најзначајнијих и најинспиративнијих проучавалаца 20. века. Родио се у римокатоличкој породици, 11. јануара 1923. године у Витену у Вестфалији (Немачка). Због деформитета шаке, у време Другог светског рата Нолте није послат на фронт као његови вршњаци, него је студирао језике и филозофију, а професори су му били Мартин Хајдегер и Еуген Финк. Код Финка, 1952. године, Нолте је докторирао на тему „Самоотуђење и дијалектика у немачком идеализму и код Маркса“. Своју универзитетску каријеру започео је на универзитету у Марбургу, а 1973. године прелази на Слободни универзитет у Берлину на којем је и пензионисан.

Велику популарност Нолте је стекао књигом *Фашизам у својој епохи* (1963), која је и код нас преведена 1990. године (Београд: Просвета). У овој књизи Нолте се користи генетичко-феноменолошким приступом у проучавању фашизма. Такође, он не ограничава фашизам само на Италију, односно Немачку, него корене фашистичке идеологије налази у оквиру Фран-

цуске акције. С тим у вези, Нолте разликује три облика фашизма: рани (француски), нормални (италијански) и радикални (немачки). У каснијим радовима Нолте ће проширити ову класификацију.

У складу са својим феноменолошким залеђем Нолте фашизам посматра у три равни. На првом нивоу фашизам је схваћен као унутарполитички феномен и означен је као антимакинизам који тежи изградњи радикално супротне, а ипак блиске, идеологије и користи се готово идентичним методама како би уништио противника. У другој равни, фашизам се сматра смртном борбом суверене, ратничке, у себи самој антагонистичке групе, те престаје бити унутарполитички феномен. Најзанимљивији је трећи ниво о коме Нолте говори, који је најфундаменталнији, али је до њега и најтеже продрети. На том нивоу, Нолте дефинише фашизам као отпор против трансценденције. У том смислу, фашизам за Нолте постаје трансполитички феномен. Када говори о фашизму као отпору против трансценденције Нолте има у виду отпор против практичне и теоријске трансценденције. Под теоријском трансценденцијом Нолте подразумева израстање мишљења изнад свега што је дато и што може да буде дато у правцу апсолутне целине; у даљем смислу тако се назива свака врста прекорачења која човека ослобађа од обузетости свакодневицом и помаже му да искуси свест о целини света. Под практичном трансценденцијом могу се подразумевати почеци оног друштвеног процеса који непрекидно проширује односе између људи и тиме их, уопште, чини суптилнијим и апстрактнијим, који човека као појединца ослобађа од традиционалних веза и повећава моћ одређене групе, све док не почне да задире и у природноисторијске исконске силе.

Због ове књиге, односно због покушаја да превлада недостатке онога што се у СР Немачкој сматрало главним током теорије о фашизму, указивања на неисторичност теорија о тоталитаризму, као и свог интереса за Маркса, Нолте у то време сматрају левичарем, а он се често доводи у везу са студентском побуном из 1968. године. Па ипак, Нолте је био подједнако далеко од марксистичких економистичких модела у објашњавању фашизма, као и од психолошких тумачења. Заправо, истраживање марксизма и фашизма су код Нолте увелико повезани, односно реч је о историји настанка, постојања и пропасти великих савремених идеологија.

Након *Фашизма у својој епохи* (*Der Faschismus in seiner Epoche*), Нолте објављује читав низ књига у којима наставља да се бави историјом 20. века: *Фашистички покрети* (1966), *Криза либералног система и фашистички покрети* (1968), *Немачка и Хладни рат* (1974), *Марксизам, фашизам и Хладни рат* (1977), *Марксизам и индустријска револуција* (1983), *Европски грађански рат 1917–1945* (1987).

Књига *Европски грађански рат* (*Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945*) може се назвати Нолтеовим животним делом. У њој је, на преко 500 страна, продубио и до краја извео своје тезе изнете у *Фашизму у својој епохи*. Уосталом, и сам Нолте сматра да је реч о развоју, пре него о супротности између ове две књиге. У *Европском грађанском рату* Нолте је посебно истакао своју тезу о постојању „каузалног некуса“ између большевизма

и националсоцијализма. Међутим, ова књига није доживела славу *Фашизма у својој епохи*. Ово изузетно дело остало је у сенци Нолтеовог чланка „Прошлост која одбија да прође”, објављеног 1986. године у *Франкфуртер алгемајне цајтунг*у, којим је започела такозвана свађа историчара (Historikerstreit). Тезе које су шездесетих година свуда прихваћене, осамдесетих су изазивале контроверзе. О чему је заправо реч? У поменутом чланку Нолте примећује да нацистичка прошлост Немачке „одбија да прође”. Он пише о нормалном процесу током којег прошлост губи оно чиме је оптерећивала савременике. Када прошлост почне да ишчезава она бива преда-та историчарима на разматрање и живи још само у историјским књигама. Међутим, Нолте сматра да немачка нацистичка прошлост изгледа да постаје „све живље и снажније” иако не као узор него као страшило. Та прошлост, „етаблирана је баш као садашњост или виси као судијски мач над главом садашњости”. Превелики интерес за немачку нацистичку прошлост, односно за Холокауст, према Нолтеу, има за последицу скретање пажње с других нацистичких злочина, на пример, са еутаназије или поступања с руским заробљеницима, али и са одлучујућих питања садашњице као што су, на пример, злочини у Вијетнаму или Авганистану. Ово „непролажење прошлости” омета рад историчара за које је иначе, у нормалним околностима, потпуно легитимно да преиспитују црно-беле слике сукобљених савременика, односно да раније поставке подвргавају ревизији. Нолте, међутим нема намеру нити да рехабилитује Трећи рајх, нити да „екскулпира Немце”. Оно што Нолте жели је да се „подвуче црта”, односно разумевање онога што се у Другом светском рату догодило, те да се догађаји ставе у историјски контекст. Тако он тврди да, с изузетком техничке појаве гушења гасом, сви остали нацистички злочини, речју, масовне депортације и стрељања, концентрациони логори, мучења и екстерминација читавих група, спадају у групу појава које су већ виђене у 20. веку. У том смислу Нолте поставља питање да ли је „Архипелаг Гулаг” изворнији феномен од Аушвица, односно није ли бољшевичко класно убиство логички и фактички претходило нацистичком расном убиству? Могу ли се Хитлерови злочини објаснити страхом од тога да се не постане жртва бољшевичког терора? Важно је подвући да Нолте не жели да каже да је бољшевичко убиство буржоазије „страшније” од нацистичког зазирања Јевреја, нити покушава да спроведе било какво брисање разлика између нацизма и бољшевизма. Управо ту неосетљивост на разлике Нолте је критиковао у *Фашизму у својој епохи*. Њега, с друге стране, иритира мораторијумом на постављање таквих питања у Немачкој, односно њихово проглашавање антикомунистичком агитацијом. Нолтеу је посебно стало до дигнитета науке и њеног права да поставља питања. Другим речима, Нолте се залаже за то да се нацистичка прошлост Немаца третира као и сваки други историјски феномен и тврди да се немачка прошлост у начелу не разликује од других прошлости. Тиме је Нолте заправо желео да оспори тезу о посебном немачком путу (Sonderweg).

Овај Нолтеов чланак изазвао је снажне реакције међу немачким историчарима. Уследили су одговори: Јиргена Хабермаса, Јиргена Коке, Еберхар-

да Јекела, Карла Дитера Брахера, Хајнриха Аугуста Винкела, Ханса-Улриха Велера, као и Британца Ричарда Ј. Еванса. Већина њих заступала је теорији о посебном немачком путу, односно истицала сингуларитет Холокауста у историји. Посебно је био оштар Хабермас који је чланком „Један вид увећавања штете – апологетске тенденције у савременој немачкој историографији” у листу *Цајтунг* оптужио Нолтеа заједно с Андреасом Хилгрубером и Михаелом Штирмером да су „апологетски историчари” те да желе да прекину немачко отварање према Западу које је започело 1945. године. С друге стране, међу онима који су Нолтеа узели у одбрану били су Јоаким Фест, Рајнер Цителман, Хаген Шулце, Клаус Хилдебранд, Хорст Мелер и др. Ова расправа подстакла је интерес немачке јавности за проблем нацизма, али се не може рећи да је довела до откривања нових чињеница. Свађа се није завршила само на тешким речима. Левичарски екстремисти су запалили Нолтеов аутомобил. Тешко је рећи како се свађа међу историчарима заправо завршила и ко је из ње изашао као победник.

Након ове свађе историчара велики број колега све више игнорише Нолтеа, који ипак наставља да се бави историјом 20. века, али и филозофијом. Тако објављује књиге: *Ниче и ничеизам* (1990), *Историјско мишљење у 20. веку* (1991), *Мартинов Хајдеггер, њолишка и историја у живој и мишљењу* (1992), *Тачке споредња, данашње и будуће контроверзе око национал-социјализма* (1993), *Немци и њихова прошлост* (1995), *Историјска егзистенција, између њошека и краја историје?* (1998), *Каузални нексус* (2002), *Вајмарска република* (2006), *Историја Европе 1848–1918* (2008), *Двадесети век, идеологије насиља* (2008), *Трећи радикални њокрећ њошора, исламизам* (2009), *Касне рефлексије* (2011), *Италијански сисци* (2011), *Осврћ на мој живој и мишљење* (2014). Поред наведених књига Нолте је објавио и своју преписку с француским историчарем Франсоом Фиреом *Њеиријашељска блискост, комунизам и фашизам у 20. веку* (1998) која је и код нас објављена 2006. године. У књигама *Трећи радикални њокрећ њошора* и *Касне рефлексије*, Нолте све више поклања пажњу исламизму за кога сматра да је након комунизма и нацизма трећи тоталитарни покрет. Такође, Нолте указује да је у исламу присутна тежња за светском доминацијом. Својим најновијим изјавама Нолте наставља да изазива различите реакције. Тако он спада међу оне Немце који показују разумевање за руску политику и присаједињење Крима Русији.

Може се рећи да је Нолтеово дело код нас релативно слабо познато. Од важнијих књига преведен је само *Фашизам у својој њохи* (поговор Тодор Кулић). Ова књига постала је незаобилазна за све истраживаче фашизма. Такође, преведена је и преписка с Франсоом Фиреом (поговор Велибор Буха). Нашој научној јавности остала су потпуно непозната Нолтеова размишљања о Хладном рату, његови критички ставови према „тоталитарном либерализму” и разликовање између „тоталитарног либерализма” и „либералног система”, његова интерпретација (и одбрана) Хајдегера, као и његов однос према исламу и Европи.

Досјанић: Професоре Нолте, може се рећи да нисте само историчар него и филозоф. Методолошки посматрано, Ви повезујете историјско и филозофско мишљење. На тај начин развили сте историјско-генетичку теорију италијанизма. Може ли нам рећи нешто о ващем кристалу?

Нолте: Шта је „историјско-генетичка метода“ објашњава се само када се постави поред „конструктивистичке“ методе, тј. прерађивања основних црта које су свуда присутне. Генерално је не одбацујем већ сам се и сам њоме служио, на пример у „дефиницији“ фашизма: „Фашизам је антимарксистам који...“

Досјанић: У књизи „Фашизам у својој епохи“, сујорислављате се тада владајућем појму италијанизма. У њу сврху користите се феноменолошким кристалом.

Нолте: Феноменологија за мене није посебна област науке која показује специфичне методе. У свом изворном значењу она не значи ништа друго него брижљивост према феноменима (тј. стварима и односима), и не на последњем месту према њиховом постанку, фактички, појам се углавном усмерава против ређања и разматрања „идеалних типова“.

Досјанић: Може ли се рећи да комунизам и фашизам чине дијалектичко јединство?

Нолте: Комунизам и фашизам за мене стоје у „каузалној повезаности“ тј. без комунизма као старијег и изворнијег феномена не би било ни „фашизма“. Да између комунизма и антикомунизма постоји каузална повезаност истакнуто је само зато што би се у принципу, такође, могло радити само о једној обичној паралели. То нужно не значи да је комунизам не само изворнији, него такође и „виши“ феномен. Држим се подаље од тезе да они због тога образују „дијалектичко јединство“, услед њене појмовне нејасноће.

Досјанић: Упоиребљавате појам „каузални некрус“. Шта под њим подразумевате?

Нолте: Појам „каузални некрус“ има у виду широм света најраспрострањенији однос, наине онај између узрока и последице. Он је овде само због тога посебно истакнут јер, као што је речено, у принципу би се могло радити и о обичној паралели.

Досјанић: Ваща књига „Фашизам у својој епохи“ је шездесетих година добро примљена у научној јавности. Међутим, исто се не може рећи за Вашу књигу „Евројски грађански рат“. Где лежи разлика? Поштоје ли два Нолтеа, или само један?

Нолте: Писац Фашизма у својој епохи је важио у потпуности за „антифашисту“. Наупрот томе, може се сумњати да је писац Евројског грађанског рата фашизму приписује више „историјског права“ него што је то било уочљиво у претходној књизи.

Досјанић: *Може ли се „Евројски грађански рай“ посматрати као наставак и даљи развој „Фашизма у својој епохи“?*

Нолте: Без сумње, Евројски грађански рай је у већој мери развој Фашизма у својој епохи него обична супротност.

Досјанић: *Зашто су вас онда људи као што је Јирген Хабермас иако снажно нападнали?*

Нолте: Јирген Хабермас заступа „апсолутно“ историјско право левице и тиме „апсолутно историјско неправо (Unrecht)“ другим покретима, пре свега фашизму. Он очигледно претпоставља да од мене чак и фашизму једно, иако парцијално, историјско право може бити приписано. Он не признаје тај појам.

Досјанић: *Свађа историчара (Historikerstreit) и ваџ лични пример постојећају ново мишљење, где је граница слободног научног истраживања и да ли иако нешто данас још увек постоји?*

Нолте: Свака модерна држава располаже основним линијама саморазумевања и тендира ка томе, да их чува и кривичноправним мерама. У принципу то не важи за државе „либералног система“, којима се од не малог броја његових присталица пребацује да преко потпуног пуштања критике доводе до своје сопствене пропасти, свог „самоубиства“. Само једно придржавање тих основних црта може оправдати епитет „слободарски“. „Слободарска држава“ је, дакле, она, која кроз допуст фундаменталне критике одобрава могућност „самоубиства“, зато што упркос томе држи да је дорасла ситуацији.

Признати да чак и историјски феномен који уопште важи за „лош“ може имати нешто „добро“ тј. да за бројне нормалне људе може имати привлачне карактеристике је за све људе који „нормално“ мисле тежак и скоро неразумљив корак. Али увид да „апсолутно лоше“ у свету коначних и слабих људи постоји једнако мало као и „апсолутно добро“ произлази из неоспорне чињенице „коначности“ и „слабости“, које су темељне за људе и њихов свет. Али зато се свет ипак може јасно поделити на релативно добре и релативно лоше карактеристике.

Досјанић: *Ви сами били сте кријиковани на основу бројних ваннаучних, може се чак рећи политичких разлога. Чак Вам је и аутомобил зајамљен. Да ли је иа атмосфера нејоволна на слободно истраживање и исказивање мишљења?*

Нолте: Свака државна „атмосфера“ је неповолна за фундаменталну критику, али не у истој мери.

Досјанић: *У својим књигама ојоврђавање миш о немачком јоособном јују (Sonderweg). Како посматрање феномен националсоцијализма у контексту немачке и евројске историје?*

Нолте: Националсоцијализам карактеришем као „радикални фашизам“ и тим претпостављам да су и у другим европским државама у одређено време постојали „једноставни“ фашизми који се од радикалног фа-

шизма морају разликовати. Да ли су се и како ови икада приближавали власти или су успешно држани подале од ње, може разјаснити само историјско истраживање.

Досијанић: *Мислиће ли и даље да је националсоцијализам представљао даљи развој конзервативне идеологије? Међутим, конзервативизам може бити противник практичне, али ни у ком случају теоријске трансценденције.*

Нолте: Никада нисам био мишљења да је националсоцијализам био „само“ даљи развој конзервативне идеологије. Праћење дотичног процеса промене припада домену обимних књига, а не домену чланака или чак изношења мишљења.

Досијанић: *Да ли је према Вашем мишљењу човек религијско биће (хомо религиоус)?*

Нолте: У мојим очима, човек је биће повезано са целином света, а религија је облик те повезаности, вероватно најстарији и најважнији.

Досијанић: *Држиће да је вечна десница немогућа, али не и вечна левица. Зашто не постоји вечна десница?*

Нолте: Левица може у свим временима да се повеже с представом једне, у прастара времена наводно стварне реалности и у хармоничном крају времена у напредном облику наводно изнова стварне, рајске реалности; десница може увек само хвалити некада стварни реалитет или покушати да се повеже с већ до пола несталом прошлошћу. Она дакле остаје у реалном, док левица може веровати у „утопијски“ реалитет у најдаљој прошлости и у блиској будућности.

Досијанић: *Након „Фашизма у својој епохи“ смањили су Вас за левичара, касније вас је левица напала. У „Касним рефлексијама“ изнели сте своје примедбе на данас владајућу либералну идеологију. Како бисте се идеолошки одредили? Игра ли идеологија за вас уопште неку улогу?*

Нолте: Себе карактеришем као „историчара идеологије“. Већ одатле произлази да себе не видим као идеолога, него као познаваоца и тумача идеологије. То не искључује да каснији мислиоци у мојем делу неће уочити идеолошке преференције или моменте.

Досијанић: *Упољабљивање интересанан појам, „италијански либерализам“. Али није ли реч о контрадикцији? Шта под тим подразумеваће?*

Нолте: Тоталитарни либерализам, као и остале идеологије, истиче захтев да буде једини исправан. Само када може да призна могуће „право противника“ он више није тоталитаран.

Професоре Нолте, хвала на разговору.

Разговор водио Душан Досијанић
Берлин, у дому проф. Нолтеа, 31. 10. 2015.

КОНФЕРЕНЦИЈА:
„ГЕОСТРАТЕШКИ И ГЕОПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ
РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ У УСЛОВИМА
МИГРАНТСКЕ И ИЗБЕГЛИЧКЕ КРИЗЕ“

После два месеца интензивних припрема, 21. марта 2016, у Свечаној сали Македонске академије наука и уметности (МАНУ) одржана је конференција на тему: „Геополитички и геостратешки положај Републике Македоније у условима мигрантске и избегличке кризе“. Ова конференција, прва те врсте у Македонији, организована је у сарадњи Центра за стратешка истраживања МАНУ и Института за геостратешка истраживања и спољну политику Министарства иностраних послова (МИП) Републике Македоније.

У присуству министра спољних послова, бројних амбасадора и представника дипломатског кора, представника министарстава, истакнутих чланова научне заједнице и стручњака из Македоније и иностранства,

Конференцију су отворили председник МАНУ – академик Таки Фити, председник Републике Македоније – Њ. Е. др Ђорђе Иванов, директор Центра за стратешка истраживања МАНУ и председник Организационог одбора Конференције – академик Владо Камбовски и директор Института за геостратешка истраживања и спољну политику МИП-а – амбасадор Абдулкадар Мемеди. После званичног отварања уследила је церемонија потписивања меморандума о сарадњи Центра за стратешка истраживања МАНУ и Института за геостратешка истраживања и спољну политику МИП-а; истакнуто је да ће овај акт сарадње допринети процесу остварења стратешких праваца државног интереса, њиховој промоцији у домаћој и страној јавности, као и креирању научно заснованих одлука у сфери спољнополитичког одлучивања.

Радни део конференције био је подељен у две панел-дискусије у којој је учествовало по осам представника академске заједнице, државне власти, међународних организација и истакнути представници научне и стручне јавности. У првом панелу под називом: „Геостратешки положај Републике Македоније и општи аспекти избегличке кризе” темељно и обухватно представљена је студија о геополитичком и геостратешком положају Републике Македоније у вези с регионалним и глобалним геополитичким кретањима, трендовима и пројекцијама у области међународних односа, политичким, безбедносним и економским изазовима и претњама, а такође су разматрани и општи аспекти кризе избеглица и миграната. У оквиру модераторства мр Марија Шаревског на првом панелу су наступили: академик Георги Старделов: „Традиција, идентитет и миграције“; проф. др Митко Котовчевски: „Геостратешки положај Републике Македоније“; проф. др Тони Милевски: „Геополитички положај Македоније: Студија о сталним геополитичким утицајима и трансформацијама“; Мухамед Ариф: “UNHCR: The human stories behind the numbers“; проф. др Димитар Мирчев: „Како се утиче на геополитичку позицију Македоније“; проф. др Нано Ружин: „Македонија – Балкански улог избегличкој кризи у геополитичком ривалитету између САД и Русије“; проф. Владимир Ортаковски: „Избегличка криза и међународно право“; проф. др Јове Кекеновски: „Република Македонија – колатерална штета недоследне политике и неспремности ЕУ да решава избегличку кризу“.

У другом панелу под називом „Утицај избегличке кризе на тренутну безбедносну, политичку и економску ситуацију у Републици Македонији” учествовало је неколико представника највиших државних институција укључених у решавање избегличке кризе. Дотакнути су аспекти који утичу на укупно стање у земљи. Под модераторством Катерине Бојовске реч су узели Анастасија Илиевска: „Кризни услови настали због повећаног обима уласка и транзита миграната преко територије Републике Македоније“; генерал Горанчо Котевски: „Утицај миграната и избегличке кризе на политичку и безбедносну ситуацију у Македонији“; Зоран Илиевски: „Правни аспекти мигрантске кризе“; проф. др Ненад Марковић: „Политика отворених врата против политике затворених врата – политичке и безбедносне дилеме Балканског људског коридора“; проф. др Назми Малићи:

„Управљање криза, избегличка криза и третман избеглица у Македонији“; проф. др Марина Малиш Саздовска: „Кријумчарење миграната – безбедносна претња Македонији“; др Љубомир Гајдов: „Криза као прилика и претња за Македонију“ и проф. др Зоран Костов: „Безбедносне претње међународним конвенцијама: Хуманитарних аспеката избегличке и мигрантске кризе“.

После оба панела уследила је отворена, жива и конструктивна, краћа дискусија.

Конференција је затворена представљањем седам закључака у вези са значајем геополитичког и геостратешког положаја Републике Македоније, као и препорукама у вези с озбиљним изазовима мигрантске и избегличке кризе у садашњем режиму међународних односа. На крају скупа покренута је иницијатива да се успостави тинк-танк група стручњака и истраживача који ће се обратити свим битним питањима с којима се суочава Република Македонија у циљу представљања научних сазнања и на основу којих ће се градити препоруке за оптималну акцију и успешну политику Владе. Такође ја била представљена и иницијатива за почетак издавања међународног научног часописа *Македонски геополитички преглед* у оквиру Центра за стратешка истраживања Македонске академије, као и за одржавање међународне конференције у јесен.

Ова конференција била је спој научне и стручне конференције: добро упућени истраживачи и људи који су свакодневно укључени у догађаје око спољне политике и избегличке кризе по први пут су пред научном, стручном и широм јавношћу у Македонији отворили питања геополитике и геостратегије у контексту крупних регионалних и глобалних догађаја као као што је проблем миграната. Први пут је била анализирана позиција Македоније у односу на велике геополитичке концепте, геополитичка кретања и стратегије у међународним односима. На истом месту су наступили високи државни функционери укључени у решавање избегличке кризе и представници академске заједнице. Учесници су својим излагањима на конференцији македонској јавношћу дали детаљну слику и изнели драгоцене запажања о садашњем тренутку у коме се налазе држава и друштво. Сви радови с овог скупа биће објављени у посебном зборнику, који ће бити први у македонској науци и обухватиће теме из области геополитике и геостратегије а такође ће служити као први и једини референтни основ података за даља проучавања геополитичког и геостратешког положаја Македоније и разматрања текуће избегличке и мигрантске кризе. Позитивна искуства ове конференције биће главни мотив и покретачка снага у организовању међународне конференције планиране за јесен и која ће бити одлична прилика за Македонију да, по први пут, буде место где ће се састати и суочити знања и мишљења различитих домаћих и међународних истраживача и експерата. На основу њих биће могуће дати и већи практични допринос решавању крупних питања регионалног и глобалног карактера.

Мр Марио Шаревски
 Центар за стратешка истраживања МАНУ,
 Скопље, Македонија

ЧИТАВ БАЛКАН ЈЕ НЕМАЧКО ДВОРИШТЕ

(Klaus Thörner, *Der ganze Südosten ist unser Hinterland: Deutsche Südosteuropapläne von 1840 bis 1945*, ça ira Verlag – Institut für Sozialkritik, Freiburg 2008, 580 Seiten)

Када аутор у наслову напише „Југоисток“ он мисли на југоисток Европе. Под тим појмом Тернер обухвата Југославију, Бугарску и Румунију, док за Албанију, Грчку и Турску верује – како је мало касније и објаснио – да не припадају том географском појму.

Бећ на самом почетку књиге издавач је утврдио како „до данас не постоји свеобухватни приказ балканске политике Немачке од времена када је она била царевина па до Вајмарске Републике и доба националсоцијализма. А таква књига представљала би претпоставку да утврдимо историјски везе или континуитет данашње немачке политике према Југоистоку Европе... Клаус Тернер анализира најбитнија планирања немачког ‘продора на исток’ од 1840. до 1945. године“ („...die Voraussetzung für die Frage nach historischen Bezügen oder Kontinuitäten der heutigen Politik

wäre, liegt bis heute nicht vor... Klaus Thörner analysiert die ausschlaggebenden Planungen des deutschen ‘Drangs nach Südosten’ von 1840 bis 1945).

У уводу књиге Тернер каже, како на почетку југословенске кризе „стоји акција немачке владе, која је у децембру 1991. извршила снажан притисак на интернационалну политику и успела у својој намери да Европска унија најзад призна Словенију и Хрватску као суверене државе. То је довело до распада Југославије. Немачка политика сепаратног признавања ове две југословенске републике спољнополитички гледано представља први потез немачке владе да је од године 1945. сама, без сагласности својих савезника на Западу – а пре свега Сједињених Држава – донела суверену спољнополитичку одлуку. Страна штампа је тај потез Немачке, готово једногласно, окарактерисала као узрок, односно, као фактор који је убрзао рат, који је почео у Хрватској, а убрзо се проширио, почетком 1992. године, на Босну и Херцеговину. При томе су поједини међународни коментатори писали о историји немачке политике према Балкану. Многи су подсетили на чињеницу, да је Немачка два пута напала Србију, односно Југославију и то у оба светска рата у 20. веку. Немачка је створила Хрватску године 1941–1945, која је била немачки сателит“ („...Die deutsche Anerkennungspolitik, der erste außenpolitische Alleingang einer deutschen Regierung nach 1945, wurde in der ausländischen Presse 1992/93 als auslösender bzw. beschleunigender Faktor für den im Frühjahr 1992 beginnenden Krieg in Bosnien-Herzegowina gewertet... Erinnert wurde u. a. an den zweimaligen deutschen Angriff auf Serbien bzw. Jugoslawien in den beiden Welt-

kriegen des 20. Jahrhunderts, an den von 1941–1945 existierenden deutschen Satellitenstaat Kroatien.“)

На прошлост се при томе нису позивала само интернационални коментатори, него и „немачка штампа“. Она је настојала да распад Југославије историјски оправда. Тако је по њој Југославија, изненадно, била неспособна да постоји, јер је била „вештачки производ Париског уговора из године 1919. У истом даху немачки медији би додали, како Хрватска и Словенија припадају „Средњој Европи“, која традиционално стоји под утицајем Немачке, а никако не припадају Балкану“ („...Währenddessen griff auch die deutsche Presse auf die Geschichte zurück. Sie zielte darauf, die Auflösung Jugoslawiens historisch zu legitimieren. Jugoslawien galt dabei plötzlich als nicht existenzfähiges und 'künstliches' Produkt der 'Pariser Vorortverträge' von 1919. Im selben Atemzug wurde betont, daß Kroatien und Slowenien traditionell zum von Deutschland beeinflussten Kulturraum 'Mitteleuropa' und nicht zum 'Balkan' gehören würden“).

Данас се на жалост једва говори о дискусији која се „шездесетих година 20. века у Немачкој водила у вези анализе историчара Фрица Фишера. Он је подробно говорио о великонемачким политичким интересима пре 1914, а нарочито је подвукао одговорност Немачке за Први светски рат“ („Nach der heute leider kaum noch beachteten, in den sechziger Jahren geführten Diskussion um Fritz Fischers Analysen zu den deutschen Großmachtinteressen vor 1914 und zur deutschen Verantwortung für den Ersten Weltkrieg“).

Од 1871. године па до 1945, дакле „од стварања уједињене, националне немачке државе под Бизмарком, протекло је 74 године. Ове 74 године чине једну јединствену целину и континуитет, а нарочито на подручју спољне политике. То човек не може, а да не види тај континуитет од Царске Немачке, па до Вајмарске Републике и националсоцијализма“ („... und daß insbesondere im Bereich der Außenpolitik zahlreiche Kontinuitäten zwischen Kaiserreich, Weimarer Republik und Nationalsozialismus“).

Немачки историчар Фриц Фишер показао је на један убедљив начин, да је Немачка после уједињења под Бизмарком године 1871. почела водити „експанзивну политику. Тим курсом пловила је немачка лађа од 1871. године. Немачка је решила да постане светска сила. До тог циља планирала је да дође уз

помоћ привредног империјализма, наоружања, појачаним утицајем на Балкану и колонијалном политиком. Берлин је био спреман да до тог циља дође чак и по цену да проузрокује светски рат“ („... den Durchbruch zur Weltmacht unter Inkaufnahme eines Weltkrieges zu erzwingen“, Vgl. Fischer, Fritz, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf 1971; ders., *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*, Düsseldorf 1969).

Поред Фрица Фишера веома запажен прилог тој теми пружио је и Андреј Митровић (видети: Mitrovic, Andrej, Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropapolitik 1914–1941, in: *Annuaire de l'Institut des Etudes Balcaniques*, Belgrad, Bd. 8/1977, S. 562f).

У овој Тернеровој докторској дисертацији реч је о Југоистоку Европе, а тај појам обухвата Југославију, Бугарску и Румунију. Неки аутори, међутим, под тим појмом мисле и на Мађарску, док други ту земљу сврставају у Средњу или Источну Европу. Албанију и Грчку аутор није анализирао, премда те земље по свом географском положају припадају Балкану. Но, Тернер те земље није уврстио у разматрање, јер је Немачка према тим земљама имала сасвим други, благонаклони политички и економски концепт.

„Главна линија немачке привредне експанзије од године 1840. до 1945. тече реком Дунав, а потом и железницом, када је у другој половини 19. века изграђена пруга од Берлина преко Беча, Будимпеште, Софије, Цариграда, а касније је проширена до Багдада.“ („Die Hauptlinien, entlang derer die deutsche Wirtschaftsexpansion nach Südosteuropa zwischen 1840 und 1945 erfolgte, waren die Donau und die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts fertiggestellte Eisenbahnstrecke von Berlin über Wien, Budapest, Belgrad und Sofia nach Konstantinopel (heute Istanbul), die später zur Bagdadbahn erweitert wurde“).

Прво поглавље Тернерове студије носи наслов: Генеза немачких планова према Балкану (*Die Genese deutscher Südosteuropapläne, 1840–1850*). Међу првим геополитичарима, који је у Немачкој скренуо пажњу јавности на важност Балкана био је Фридрих Лист, 1789–1846, отац немачке националне економије. Поред трговачко политичке важности, југоисток Европе битан је за Берлин и због једног другог разлога. „Лист се наиме залаже да се талас немачке емиграције преусмери

и уместо да се народ сели у Северну Америку, далеко је корисније за Немачку, да се емигранти насељавају на Балкан. Овде ће емигранти бити далеко кориснији за немачку привреду. При томе ваља да се ослонимо на стару немачку традицију, дакле, треба да се присетимо покрета, када су средином 12. века, многи Немци с подручја Рајне и Мозела емигрирали у Ердел (румунски Трансилванија, *иприм. иррев.*) и у Банат. Задатак тих немачких емиграната јесте да населе те крајеве и да их осигурају као интересне сфере Немачке. Немачки досељеници на Балкан ваља да добију специјалне привредне и културне привилегије“ („... plädierte List für die Umlenkung der deutschen Auswanderung nach Nordamerika in Richtung Südosteuropa, da diese dort der deutschen Wirtschaft nützlicher sei... Sie sollten dort durch Siedlung Land erschließen und sichern. Die Einwanderer erhielten wirtschaftliche und kulturelle Sonderrechte“).

Немци су масовно емигрирали не само у Америку, Канаду и на Балкан. „Остала важна место на простору источне Европе, где су се у прошлости насељавали Немци, јесу територије Пољске, Балтика, Црног мора, те подручје око реке Волге и Кавказа.“

Син познатог писца Хердера, Фрајхер фон Хердер (Freiherr von Herder), посетио је у првој половини 19. века Србију и када се вратио у Немачку, своје утиске са пута објавио је у *Augsburger Allgemeine Zeitung* (Augsburger Allgemeine Zeitung). Највише је био импресиониран богатством рудног богатства и метала Србије („den Metallreichthum Serbiens“, *Augsburger Allgemeine Zeitung*, Außerordentliche Beilage. Nr. 543 und 544, 30. 12. 1835).

Укупан број Немаца који је емигрирао „од године 1820. до 1914. проценује се на око шест милиона. Од тог броја, око пет милиона населило се у Северну у Јужну Америку“ („Die Gesamtzahl der deutschen Auswanderer von 1820 bis zum ersten Weltkrieg wird auf ca. 6 Millionen Personen geschätzt. Davon gingen ca. 5 Millionen nach Nord- und Südamerika“).

Овим текстом Лист је Балкан прогласио „као подручје које је у будућности предодређено да постане место насељавања, односно да постане будућа немачка колонија. Реч је о циљу, на кога су у деценијама која су следила позивали многи други немачки геополитичари“ („Damit deklarierte List Südosteuropa zum deutschen Siedlungs- und Kolonialgebiet der Zukunft, eine Zielsetzung, auf die sich in

den folgenden Jahrzehnten viele Nachahmer beriefen“).

Лист је био први које је избацио парољу: „Немачка има мисију да цивилизује Балкан.“ Ова девиза деценијама после Ф. Листа послужила је као мотив у стварању идеологије „Средња Европа“. Та идеологије имала је за циљ да прикрије стварне немачке привредне експанзивне мотиве према Балкану. Лист је циљеве своје идеологије мало дотерао и улешао, па је говорио о немачкој „културној мисији“ на Балкану, као што је, ето, била и у Средњој Европи. И то све са намером, како не би морао да каже праву истину, односно да је циљ Немачке да завлада и покори југоисток Европе („Die von List geprägte Parole 'Deutschland hat die Bestimmung, den Südosten zu zivilisieren', wurde in den folgenden Jahrzehnten zum Leitmotiv 53 der 'Mitteleuropa' -Ideologie, die der Verschleierung der vorrangig ökonomisch motivierten deutschen Expansion nach Südosteuropa diene. List überhöhte das deutsche Ziel, Südosteuropa wirtschaftlich zu durchdringen und zu unterwerfen, zu einer deutschen 'Kulturmission'“).

Овде имамо на делу свест о мисији, а хране се из три извора: из секуларизоване хришћанске идеје, из сећања на доба колонизације Немачког витешког реда у средњем веку које се односи на простор источне и југоисточне Европе и на веру либерала у прогрес. Немачко насељавање и продирање на Исток од 10. до 14. века од многих, па и од просвећених, либералних немачких историчара 19. века, оцењено је као позитивно“ („... ein Sendungsbewußtsein, das sich aus säkularisiertem christlichen Ideengut, nachklingenden Erinnerungen an die Kolonisationen deutscher Ritterorden in Ost- und Südosteuropa im Mittelalter und liberalen Fortschrittsglauben speiste. Die deutsche Ostsiedlung vom 10.–14. Jahrhundert wurde von vielen, auch aufklärerischen und liberalen, deutschen Historikern des 19. Jahrhunderts als positive Erscheinung gewürdigt“).

Лист се најодлучније супротставља руској експанизији према југоисточној Европи, према Балкану. У Русији је он видео пре свега обичан конгломерат великог броја варварских хорди, који се води инстинктом дивљих животиња. Зато је неприродно да једна „варварска земља“ силом оружја освоји и влада једном другом „варварском земљом“ („Entschieden wandte sich List gegen eine russische Expansion nach Südosteuropa. In Rußland sah

er 'das bloße Konglomerat einer Menge von Barbarenhorden', die dem Trieb eines reißenden Tieres. folgen würden. Es sei unnatürlich, daß ein 'Barbarenland' ein anderes 'Barbarenland' mit Waffengewalt eroberne und beherrsche“).

Како би се спречило, да се Русија стави на чело свих варвара Европе и Азије, мора се све учинити да Русија изгуби утицај на Балкану и Блиском истоку. Да би се постигао тај циљ, потребно је изградити снажну брану, праву тврђаву против Русије. А тај ефикасан инструмент јесте мирно освајање земаља, кроз које протиче Дунав“ („... um Südosteuropa und den Nahen Osten dem russischen Einfluß zu entziehen, wollte List Ungarn (u. a. durch deutsche Auswanderer)“ in ein Bollwerk gegen Rußland und ein Instrument der friedlichen Eroberung aller unteren Donauländer verwandeln“).

Аутор нам на бројним примерима показује, како ове погледе није имао само Ф. Лист, већ и многи немачки политичари и економисти све до почетка Другог светског рата.

Док је он – као и многи његови савременици – хтео да потисне руски утицај у Европи, Лист је с друге стране настојао да са Великом Британијом као светском силом створи савез 1846. године. Немачка је у то време била сувише слаба да би могла да конкурише Енглеској. Зато је предлагао да се савез с њом састоји од прећутног уговора, којим се и Немачка и Велика Британија обавезују да ће поделити своје утицајне сфере. Лист је свој предлог савеза с Лондоном обогатио декретом, на основу којег је он Великој Британији признао право да влада Малом Азијом и Египтом. С друге стране, тај меморандум је предвиђао проширење немачке владавине над свим балканским територијама, које су били у саставу Порте. Реч је дакле о данашој Румунији, Бугарској и југу Југославије.“

Аргумент Листа у прилог немачко-енглеског савеза имао је расистичку основу. Он је немачко и енглеско становништво уврстио у рубику „германска раса“. А та раса, по Листу, има следећу мисију: „Једва да постоји сумња у исправност става, да је германска раса од Божијег провиђења, те има задатак да цивилизује дивље и варварске земље“ („... argumentierte List rassistisch. Sowohl die deutsche als auch die englische Bevölkerung rechnete er einer 'germanischen Rasse' zu, der er folgende Bestimmung zuschrieb: 'Es ist kaum einem Zweifel unterworfen, daß die germanische Rasse durch ihre Natur und ihren Charakter von der

Vorsehung vorzugsweise zur Lösung der großen Aufgabe bestimmt ist, die Weltangelegenheiten zu leiten, wilde und barbarische Länder zu zivilisieren“).

Овиме је Лист био први који је предложио да дође до нове поделе света и то између Велике Британије и Немачке. А своју тезу је поткрепио учењем о надмоћности германске расе („... auf Grundlage der Lehre von der Überlegenheit der 'germanischen Rasse'“), над словенском и романском.

Ф. Лист је у јуну године 1846. отпутовао у Лондон и свој меморандум предао је британској влади. Енглеска је међутим одбила његов план. Лист је у тој мери био разочаран одговором Лондона да је убрзо после тога, 30. новембра 1846, извршио самоубиство.

Листове идеје међутим остале су и даље веома живе. Паул Пфизер (Paul Pfizer) заступао је готово идентичне идеје као Лист. Пфизер је објавио књигу *Ойцабина* у којој се залагао да се створи немачко царство које ће се простирати од Балтичког до Црног мора (Paul Pfizer, *Das Vaterland*, Stuttgart 1845, S. 293 и. 296). И у погледу емиграције Немаца, делио је мишљење Листа, да Немци, наиме, не треба да се селе у Америку, већ да насељавају подручје Бачке, Баната, Ердеља и делте Дунава. А што се тиче Аустрије, Пфизер је био убеђен да ће пре или касније Аустрија постати део велике немачке државе. Таква држава биће довољно јака да се одупре продору словенских и романских народа“ („... das stark genug ist, den Andrang der slawischen und romanischen Völkerwelt zu widerstehen“).

Континуитет немачке политике јасно се види у плановима Берлина да овлада подручјем Дунава, та железницом која спаја Берлин с Бечом и Будимпештом и даље, с Београдом, Софијом, Цариградом и завршава се Багдадом. Остала подручја Балкана Берлин би великодушно препустио интересима Беча и Пеште.

Стварање државе Албаније пре свега има да захвали немачкој и аустријској влади, које су се на Лондонској конференцији, 1913. године, трудиле да онемогуће Србију да изађе на Јадранско море, јер би тиме Русија, главни савезник Србије, могла да добије поморску базу на Средоземном мору („... und seinem Bündnispartner Rußland einen Hafen an der Adria zu verwehren“).

Тако су се овде у потпуности поклопили интереси Запада, пре свега Берлина и Лондона. Интереси Немачке, Енглеске и Француске

у многим економским и геополитичким споровима били су непомирљиви. Но око једног питања увек су се сложили: ако већ не може да се сасвим спречи, онда се требало потрудити да се што више потисне утицај Русије. Ово се најбоље могло видети на примеру Балкана током целог 19. века.

Заслуга аутора ове књиге састоји се пре свега у томе, да је публици пружио веома исцрпну литературу, која се од Ф. Листа па до наших дана бавила темом немачког продора на Балкан. Треба споменути неколико најважнијих имена: Американац Х. Мајер (Henry Cord Meyer: *Mitteleuropa in German thought and action*, The Hague 1955), француски историчар Ж. Дроз (Jacques Droz: *L'Europe Centrale. Évolution historique de l'idée de „Mitteleuropa“*, Paris 1960), Р. Лотар (Rathmann, Lotthar, *Stoßrichtung Nahost*, Berlin, DDR, 1963), Е. Ерл (Earle, Edward Mead, *Turkey, The Great Powers and the Bagdad Railway*, New York 1966) и Ф. Науман (Naumann, Friedrich, *Mitteleuropa*, Berlin 1915).

Аутор књиге читаоцима је убедљиво појаснио где су узроци неспораума у вези неких термина, који су тако често и у свакодневној, некритичкој, публицистичкој употреби. Тернер је споменуо појам Средња Европа (Mitteleuropa). Он није само безазлен географски, или, како је једном духовито приметио Петар Хандке, „метеоролошки појам“, већ пре свега идеолошки и као такав „стоји у бројним текстовима као синоним за немачко право на владавину и хегемонију над широким простором централне, источне и југоисточне Европе“ („... sondern als ideologische Parole verwendet wurde und wird. ‚Mitteleuropa‘ steht in zahlreichen Schriften als Synonym für einen deutschen Herrschaftsbzw. Hegemonialanspruch über weite Teile Zentral-, Ost- und Südosteuropas“).

Да је ова тврдња тачна, потврђује и немачки историчар В. Момзен (видети: Wolfgang Mommsen, *Die Mitteleuropaidée und die Mitteleuropaplanungen im Deutschen Reich vor und während des Ersten Weltkrieges*, in: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, herausgegeben von Richard G. Plaschka/Horst Haselsteiner/ Arnold Suppan, и. а., Wien 1995, S. 3.).

Први који је употребио појам „Средња Европа“ био је Аугуст Цојне и то већ године 1815 („Erstmal nachgewiesen ist die Bezeichnung ‚Mitteleuropa‘ in der Literatur in der geographischen Abhandlung von August Zeune:

Erdansichten oder Abriss einer Geschichte der Erdkunde, Berlin 1815“).

Међутим, први који је употребио „Средња Европа“ у смислу немачког права на хегемонију над тим простором био је Г. Б. Менделсон (G. B. Mendelssohn, *Das germanische Europa*, Berlin 1836). По Менделсону тај се простор протеже на југ до Београда и затим реком Дунав иде све до Црног мора.

Веома корисне радове на тему немачке политичке амбиције према Балкану дали су нам француски публициста А. Шерадам (Chéradame, Andre, *The Pangerman Plot unmasked*, New York 1917.) и Чех Т. Масарик (Thomas G. Masaryk, *Pangermanism and the Eastern Question*, in: *The New Europe*, 1916, pp. 2–19).

А када су у питању књиге које се односе на Први светски рат, онда, по Тернеру, морамо да споменемо Ф. Фишера (Fritz Fischer) и В. Гучеа (Willibald Gutsche, *Mitteleuropaplanungen in der Außenpolitik des deutschen Imperialismus vor 1918*, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 20 (1972); ders., *Zur Mitteleuropapolitik der deutschen Reichsleitung von der Jahrhundertwende bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, in: *Jahrbuch für Geschichte*, Berlin (DDR), Band 15, 1977).

Ако говоримо о времену владавине националсоцијализма, онда свакако ваља споменути И. Гајца (Immanuel Geiss, *Der lange Weg in die Katastrophe*, а.а.О.; ders. *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges*, München/Wien 1978).

Књига има близу шест стотина страна и могао бих да цитирам још тридесетак радова, које је Тернер споменуо као релевантне за његов рад. Но, чини ми се да је већ и ово довољно да читаоце заинтересујемо за његову књигу.

Зашто је ова књига важна? Пре свега, због тога, како и сам Тернер каже, јер говори о континуитету немачке политике према Србији и уопште према Балкану. Када се ова књига пажљиво проучи, читалац добија утисак да се од 1840. године до данас, заправо није ништа битно изменило у односу Берлина према Београду. Једина разлика је у томе, да су пре сто и више година немачки политичари били искренији, па су отворено говорили да желе да владају над овим простором и то у име „више немачке расе“ и њене цивилизацијске мисије према „варварским племенима“ Балкана. Данас, разуме се, то не би било „политички коректно“. У наше време Немачка

и Запад, дакле, своје право да господаре Балканом – али и светом уопште – заснивају на „универзалним вредностима западне цивилизације“. У том пакету стоје на истакнутом месту „одбрана општих људских права“ и „промоција демократије“. Док су у 19. веку Лондон, Берлин и Беч слали у „непослушне крајеве света“ топове мисионаре, данас, у 21. веку њих замењују „осиромашени уранијум“ и „невладине организације“. Задатак им је, међутим, исти: ваља убедити „урођенике“ да

је њихова култура инфериорна и да ће постати „део светске заједнице“, само ако прихвате вредности које им проповедају Вашингтон, Лондон, Париз и – Берлин.

Српској јавности топло препоручујем ову књигу, с надом да ће неки српски издавач издати књигу и на српском језику.

Никола Н. Живковић

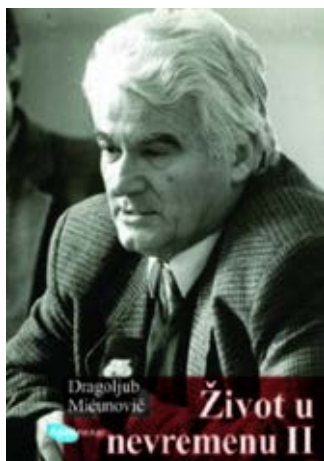
публициста, писац и преводилац

Берлин, Немачка

UDC 32:929 Mićunović D.
UDC 821.163.41-94

ДРАГОЉУБ МИЋУНОВИЋ И НЕОПХОДНОСТ МЕРЕ

(Dragoljub Mićunović, *Život u nevremenu II* – U političkom vrtlogu – knj. druga: 3. februar 1990 – 25. januar 2001, Službeni glasnik, Beograd 2014)

Објављивање мемоарских записа веома често изазива многобројне контроверзе, недоумице, оспоравња и различито мотивисана реаговања и то не само непосредних учесника одређених историјских и друштвених догађања. То се нарочито односи на мемоаре које су написали истакнути политички и историјски актери, јер они често доносе оцене појединих важних догађаја и личности које стварају слику одређене епохе. Они могу

бити изузетно важни у обликовању нашег виђења и тумачења политичких догађаја и појава а то је посебно важно када је реч о мемоарским записима у којима се не поштује историјска дистанца, већ их пишу непосредни учесници савремених политичких дешавања. Тим више је изазов већи, јер се аутор креће на танкој ивици субјективног приступа и неопходности да се постигне објективна историјска истина у највећој могућој мери. То је група мемоара које пишу наши савременици и тиме се неминовно отвара питање достигнутог степена објективности у тумачењу актера и карактера историјских прилика и дешавања. Обично се писци мемоара пре свега позивају на своју намеру да поштују принцип објективности и тежњу да што више релативизују и затоме своју улогу и тако избегну замку субјективности и гланцање сопствене бисте, испољавања нарцисоидности и накнадне памети. То је веома тежак и захтеван изазов који могу да прихвате и превладају само ретки и врхунски умови. Зато и нема много мемоара који могу да послуже као поуздан водич кроз одређену политичку и историјску епоху.

Драгољуб Мићуновић у својој другој књизи мемоарских записа *Живот у невремену II* нема ову врсту проблема, његов приступ је

претежно субјективан, пошто он себе представља незаобилазним катализатором и гласом разума, који успева да оствари толико потребну равнотежу у политичким сукобима, остајући увек изван политичке баруштине у којој су се ваљали остали учесници тадашњих политичких дешавања. Гојко Николиш је у књизи *Записи под ћиришском*, описујући своје искуство у обликовању његових изузетних историјских и мемоарских записа *Корен, сјабло, ђавелина*, изнео веома занимљив став о проблему односа субјективности у оваквој врсти литерарних остварења. „Мемоар није историја како то често желе да представе његови аутори (пишем субјективно и пристрасно) и као што траже у њему неки читаоци, нарочито савременици. Мемоар је субјективно виђење догађаја, људи па тако мемоарист има слободу да и самог себе посматра субјективно. Уколико се више заклиње у објективност утолико горе по њега: одриче се властите слободе. Уосталом, кад је реч о историјској науци можете ли ми навести пример „објективно написане историје“. Аутор записа у књизи *Живот у невремену II* доследно се придржавао ових ставова Гојка Николиша јер у његовом приступу доминира његов субјективни став, који је веома често прожет пристрасношћу и тежњом да се изричу неупитне „истине“ и „оцене“ о политичким процесима и њиховим актерима. У њој се обрађује политички вртлог (3. фебруар 1990 – 25. јануар 2001), најважнији и најдраматичнији догађаји наше савремене историје: Оснивачка Скупштина ДС, почеци вишестраначког живота, рушење Титовог култа личности, први митинзи опозиције, почеци борбе за премоћ у ДС, прва изборна кампања, први вишестраначки избори 1990, криза и распад СФРЈ, слом илузија о Југославији и ЈНА, политичко врење у Србији и најава косовске драме, распламсавање грађанског рата и разбијање савезне државе, идеја и кратки живот Депоса, последњи дани Панићеве владе, последњи сусрет и разговор са Слободаном Милошевићем, народни отпор због покушаја изборне крађе 5. октобра 2000. године, први кораци у изградњи демократске власти, сложен однос према личности Зорана Ђинђића. Све су то чворишне тачке наше савремене политичке и друштвене историје у којима је непосредно учествовао Драгољуб Мићуновић и сада о томе сведочи у својим мемоарским записима демонстрирајући пре свега своје

лично виђење ових историјских догађања не трудећи се много да обузда свој субјективан приступ најразличитијим питањима наше савремене политичке повести а то се нарочито односи на део његових записа посвећених обнављању и деловању Демократске странке у време поновног заснивања вишестраначког живота. Зато је веома значајно показати на који начин је Драгољуб Мићуновић описао прве кораке обновљене Демократске странке али и развој политичке кризе у Југославији у освит њеног разбијања.

Друга књига мемоара и почиње записом о Оснивачкој скупштини Демократске странке која је за Драгољуба Мићуновића рађање демократије а полетно организовање ове Скупштине подсећало га је на студентску 1968. годину, на стварање нове странке, појаву нових људи у измењеним политичким приликама и афирмацију, чување и поштовање онога што је најбоље и најчеститије у нашој политичкој традицији. Ова идеалистичка слика је убрзо нарушена о чему сведочи и аутор ове књиге. У запису о Оснивачкој скупштини Демократске странке садржан је исказ о свим контроверзама које су довеле до великих турбуленција у овој странци али се може веома јасно препознати и однос Драгољуба Мићуновића према начину деловања странке као затворене организације у којој владају правила којима се обезбеђује ефикасност и субординација у страначком функционисању а то се дешава већ у идилично време обнављања рада Демократске странке. Приступ деловању партије није се много разликовао од начина како се то одвијало у време једнопартијског система јер је било кључно обезбедити и учврстити јединство партијског деловања. Свако нарушавање овог јединства слабило је снагу партије и њену оперативну способност да се суочава с политичким изазовима. Свако искакање се већ тада сматрало непожељним и штетним. Драгољуб Мићуновић посебно наглашава епизоду у којој су позвани гости на оснивачкој Скупштини, углавном писци окупљени око Борислава Михајловића Михиза изразили незадовољство што нема посебне декларације о Косову и да су због тога изразили намеру да напусте скуп. Веома је индикативно реаговање Драгољуба Мићуновића који се пита „с којим правом они као гости, који нису чланови ДС намећу теме Скупштини. Што се нису учланили у странку или основали своју, па правили програм

како желе“. По њему ови независни и нестраначки интелектуалци нису правили разлику између оснивачке скупштине једне странке где је све унапред добро припремљено и уиграно и јавног скупа јер би на тај начин била поремећена унапред договорена шема како треба да функционише оснивачка скупштина једне странке. Он невољно каже да је ипак састављена нека изјава о Косову, очигледно је да у то време за њега није било толико важно питање а тај недостатак конзистентне политике према решавању косовског питања присутан је и данас у редовима Демократске странке.

У овим мемоарским записима Драгољуб Мићуновић је у неколико наврата апострофирао свој веома негативан однос према тада најзначајнијим и најугледнијим интелектуалцима Србије, оцењујући их као посебну завереничку групу која делује из Удружења књижевника у Француској 7 и САНУ настојећи да контролише деловање ДС, креирање политичких и кадровских одлука и угрози његов положај председника ДС. Он наводи да је „тако било и 1968. и 1990. и у свакој другој прилици. Добрица Ћосић ми је једном успут добаacio: Синоћ сам био у Клубу књижевника, чујем да су решили да те смене“. Веома је илустративан и његов однос према иступању песника Љубомира Симовића који се у име ДЕПОСА фебруара 1993. обратио Скупштини ДС с упутством шта би она требала да ради, следећи демократску опозицију Србије. „Делегатима Скупштине то је деловало као искакање из оквира уобичајеног бонтона понашања госта. Мени је изгледало као ‘аматерско’ разумевање политике, оптерећено амбицијама дела литерарне српске интелигенције да усмерава све политичке странке над којима преузима старатељство“. Критику тадашњег деловања Демократске странке Драгољуб Мићуновић своди на аматерско поимање политике и покушај успостављања политичког старатељства од стране литерарне чаршије, зато није ни чудно што тадашња опозиција није могла скоро читаву деценију да формира озбиљну и делотворну опозицију режиму Слободана Милошевића јер је свака странка сматрала да она једина има право да одреди који је степен критичности дозвољен и прихватљив. Није чудно што се данас питамо зашто више нема истакнутих интелектуалаца и критичког дијалога у Демократској странци и у нашем политичком животу. Аутор ових

записа не крије своје незадовољство овим ванинституционалним деловањем о коме се изјашњава са изразито негативних позиција као да се политика може водити једино по страначким правилима, негирајући значај утицаја јавности и грађанског друштва. Ова врста политичког антиинтелектуализма и страначког ексклузивизма може се препознати у овим записима и у односу на уређивачку концепцију листа *Демократија* – гласила Демократске странке – и његов однос према њеном уреднику Александру Илићу који по њему није водио довољно рачуна о хронологији једног изборног догађаја (избору председника ДС), није следио партијску линију и од страначког листа је направио часопис, а лист је требао да буде пре свега у служби странке и њеног председника. Зато Драгољуб Мићуновић каже да је лист „постао незанимљив. У њему су Никола Милошевић и Коста Чавошки објављивали дуге радове на по више страна, па је *Демократија* све више личила на књижевни часопис него на политички лист који је био затворен за њега, без обзира што је објављивано сјасет његових фотографија и изјава, јер се Александар Илић позивао на „слободу штампе“ и „независност медија“ не увиђајући неопходност усклађивања страначке политике. „Међутим, упркос великој начелности у расправи о слободи штампе, радило се о све већој ‘приватизацији’ партијског гласила у коме странка нема увид у садржај листа и располагањем њеним приходима“. Нисте погрешили, ово није изјава неког страначког апаратчика из времена једнопартијског система већ став о функционисању слободе штампе кога је изнео председник ДС Драгољуб Мићуновић. Треба рећи и да је реч о човеку који је написао (опширан) предговор избору текстова Карла Маркса о слободи штампе у књизи *Бирокрација и јавност*. Може нас чудити да је он у једном ауторитарном поретку с много више принципијелности и храбрости бранио право на слободу мишљења него у време када је, као један од најутицајнијих политичара владајуће странке одређивао главне смернице развоја савремене политике и друштва. Ипак, на овом примеру односа према страначком листу *Демократија* може се јасно видети, у суштини ауторитарна црта у његовом приступу вођењу страначке политике иако се(бе) он константно сматра за оличење политичара који је доследан у поштовању и заступању демо-

кратских принципа. Али ови мемоарски записи управо показују да је његово схватање страначког деловања условљено пре свега заступањем и одбраном ускостраначких интереса у које желе да се мешају непозвани интелектуалци као нека врста политичких паразита јер не желе да прихвате правила и норме партијске дисциплине и послушности, а желе непланирано и спонтано да покрећу политичке и друштвене иницијативе и тако неовлашћено утичу на вођење страначке политике. „Један део наших чланова био је интегрисан у кругове Академије наука и Удружења књижевника и припадали су оном ширем кругу српске интелигенције који је сматрао да најбоље разуме шта је прави национални и државни интерес и да се тај њихов 'круг' зато мора питати за савет о важним државним и националним питањима. Многи од њих су сматрали да им се и власт и опозиција морају обраћати за мишљење. Они су често имали амбицију и да утичу на кадровска решења и у власти и у опозицији“. Овако у својим записима Драгољуб Мићуновић (кога у јавности често без великог покрића проглашавају за „патријарха“ српске демократије – додуше увелико истрошеног и превазиђеног) види улогу интелектуалаца који нису страначки повезани у формирању демократске јавности и демократски опредељене политике. Данас се у Демократској странци често поставља питање зашто је ова некада интелектуално веома снажна странка остала без подршке истакнутих интелектуалаца и озбиљних стваралаца. Одговор се, између осталог, крије и у овако формулисаним ставовима њеног првог председника који сматра да нико не може нарушавати унутрашњу монолитност и политички монопол (пре свега монопол председника странке) на вођење пре свега кадровске политике јер је то главни основ поседовања моћи у политичким и друштвеним односима. У том смислу је индикативан и његов став према страначким активистима који нису до краја следили зацртану страначку политику верујући да је прошло време политичке монолитности и једноумља. Очигледно је да су се преварили и пренаглили а општински одбори Демократске странке који су настојали да самосталније воде политику за Драгољуба Мићуновића само су ширили котеријски дух и стварали посебно неодрживу атмосферу, лобирање и клијентелизам чији механизам и примену веома добро познаје и

аутор ових мемоарских записа. У овој књизи је неколико поглавља посвећено страсти оговарања, интриге и подметања која се појавила у ДС одмах након њеног формирања и коју су посебно исказивали људи који су били њени оснивачи и када су видели да и није баш тако опасно бити председник ДС испољили своју жељу да разарају њено јединство настојећи да акламацијом смене изабраног председника. Драгољуб Мићуновић у овим записима не штеди већину оснивача ДС представљајући их као бескрупулозне интригантне и лобисте који су већ на почетку страначког деловања испољили своје велике политичке амбиције, сујету и славољубивост. То су све особине које се, по речима Драгољуба Мићуновића, не могу наћи у његовом политичком деловању, јер он себе у овим записима представља као увек присутних глас разума, који је ослобођен свих ових политикантских слабости и страсти, јер он је управо та политичка фигура коју сви желе да облате, сруше и елиминишу из политичког живота, али ко је успео да се одржи зато што је био изнад тих политикантских страсти. Мићуновић за себе каже: „имам све предуслове за доброг политичара, знам доста о политичким теоријама, огледао сам се и у конкретnoj политичкој борби (1968), знао све слабости ове власти, знао сам прилично тога о људима и масама – о стаду и пастирима, о улози демагогије, лажи и страха у политици. Веровао сам да ћу бити реалан политичар, без илузија и лаког подлагања некритичком оптимизму, био сам спреман да поверујем француском филозофу Хелвецијусу и просветитељима 18. века да су интереси кључна сила која утиче на понашање људи. Оно што је гравитација за физичка тела то је интерес за политичка тела“. Овај специфични вид саморекламерства и препоручивања за улогу политичара садржи веома важан елемент: истицање знања и важности односа пастира и стада. За већину наших политичара тај однос је и данас од посебне важности јер наш народ посматрају и третирају заиста као стадо и у томе нису били никакав изузетак ни функционери Демократске странке и то не само када су били на власти. Драгољуб Мићуновић је заиста знао да демонстрира како изгледа деловање реалног политичара на нашој политичкој сцени а његово схватање гравитационих политичких интереса може се видети на примеру кандидовања посланичке листе за прве више-

страначке изборе. „Неки су ме, добронамерно или не, саветовали да се кандидујем у Крушевцу, руковођени добрим пријемом на који смо наишли приликом оснивања ДС и великим бројем мојих ђака, сада учитеља, који су били спремни да се ангажују у кампањи. За мене је било најважније да не изгубим на првим изборима. Међутим, ја сам сматрао да се као председник странке морам огледати у Београду, у главном граду, у центру државе и да ће том мојом евентуалном победом и странка показати своју снагу. Сматрао сам да треба с најјачим кандидатима да 'нападнем' Београд како због најнаклоњенијих бирача тако и због највеће међународне и наше контроле“. Ово је најбољи начин да се види како се гравитациони интерес председника странке проглашава за главни интерес саме странке јер њему припада место на којем ће сигурно добити посланичку функцију и та пракса је остала све док је важио већински изборни систем. Партијска елита је увек ишла на сигурно, јер то је најважнији интерес странке да на изборима покаже своју снагу тако што ће увек бити на сигурним бирачким јединицама претплаћени партијски функционери. Међутим, овакво схватање политичког и партијског интереса није важило за професора Николу Милошевића, који није прошао као посланички кандидат на општинском одбору странке на Врачару, јер га је „победио Ђорђе Зечевић, који је био Врачарац и уз то је и финансирао кампању, и на Врачару се одбор определио за њега и Зорана Ђинђића“. Драгољуб Мићуновић у својим записима не налази за сходно да коментарише чињеницу да је одлучујући чинилац за избор овог посланичког кандидата било финансирање изборне кампање што је касније у деловању ДС било једно од најважнијих начина да се дође до посланичке кандидатуре и важнијег положаја и утицаја у странци. Зато Никола Милошевић и људи његовог профила нису имали шансе, јер нису били у стању да финансирају деловање странке не само на изборима. Тако је отворен пут за утицај оних људи који су поседовали финансијску моћ, али и користили странку за своје богаћење што је и довело до слома Демократске странке на изборима 2012. Али Драгољуб Мићуновић није пропустио прилику да се на приземан и дисквалifikаторски начин обрачуна с Николом Милошевићем, који је поред Косте Чавошког означен као представник оне струје у странци која се

служила клеветањем, интригама и подметањима не би ли угрозили његов положај акламацијом извиканог председника ДС. Њихова главна кривица је била у томе што су имали озбиљне и аргументоване примедбе на начин вођења странке и формулисања њене политике а и испољавали су и необуздану сујету и политичку амбицију да се умешају у кандидовање за председника странке, који је требао да буде изабран на по њему изнуђеној изборној скупштини. Управо је на тој сада већ историјској Изборној скупштини Демократске странке Драгољуб Мићуновић показао да је веома добро разумео како се користи технологија унутарстраначких обрачуна, лобирања, али и како се у правом тренутку користи политички маркетинг. То се може видети у његовом опису силаска међу делегате Скупштине, како се подизала тензија и победничка атмосфера а његов говор био само мајсторски завршни ударац како је то оценила Вида Огњеновић. А при томе он се јавља увек као глас разума и равнотеже који је изнад те узавреле и прљаве пене страначких обрачуна у које се он не меша, јер је изнад тих политичких тривијалности загладан у остваривање важнијих гравитационих интереса у политици. Он је једноставно изнад тог метежа, ослобођен сујете, интриге и политичких амбиција. То је позиција коју он непрестано наглашава и форсира у својим мемоарским записима. У самој припреми изборне Скупштине веома је индикативна епизода у којој се може видети како изгледа тај уравнотежени приступ лишен сујете и амбиција на који се непрестано позива Драгољуб Мићуновић. При повратку са састанка с Александром Карађорђевићем Коста Чавошки је рекао: „Знаш ја ћу се кандидовати на Изборној скупштини против тебе. Нисам био изненађен, али сам га питао: Зашто против мене, ја не знам да ли ћу се уопште кандидовати, мада ме многи наговарају. Што се једноставно не кандидујеш за себе, него против мене? Добро, то је исто, али овако даље не можемо, ја нећу више да делим власт – објаснио је Коста. Овим сам образложењем већ био изненађен, рекао сам му са изразом чуђења: Коста зар си заборавио да си докторирао на политичкој филозофији Џона Лока у чијој је политичкој теорији управо подела власти темељ демократије? У првој прилици где имаш неку имагинарну власт, у једној малој странци тек у настајању, ти већ не желиш да делиш власт“.

Нисмо у овим записима добили податак како је одговорио Коста Чавошки, али је зато следио наставак његове отворене идеолошке дисквалификације, јер се Драгољуб Мићуновић пита: „зашто Коста Чавошки, вредан политички теоретичар, није докторирао на оним политичким теоријама које су заступали они који су били против поделе власти: Мусолини, Хитлер, Стаљин, Тито. Оваквих који нису желели да 'деле' власт има у теорији и практичној политици коликогод хоћете, зашто је изабрао баш Цона Лока, који је инсистирао на принципу поделе власти као темељу своје политичке филозофије“. Једино се он јавља као бранилац принципа поделе власти а сви остали који су покушали да угрозе његову председничку позицију у то време напустили су своја темељна политичка опредељења и демократске идеале на које су се позивали. На овом фону је интересантно размотрити однос Драгољуба Мићуновића према политичком деловању Борислава Пекића у обновљеној Демократској странци. Иако га отворено не сврстава у групу страначких завереника и мешетара склоних интригама и подметањима он не пропушта прилику да и њега прикаже као неку врсту политичког посредника и гласника у унутарстраначким превирањима и сукобима. Без обзира на то што се није слагао с проценом да се Борислав Пекић кандидује на посланичким изборима у Раковици није нашао за сходно да један од наших најзнаменитијих писаца и интелектуалаца буде кандидован на сигурном Старом Граду, већ је препуштен да доживи велики изборни пораз, који је по речима Драгољуба Мићуновића он веома тешко поднео. Али је зато он био кандидат на Старом Граду, јер председник странке не сме да изгуби изборе, али се зато може странка наругати свом најчаснијем и најистакнутијем члану. Драгољуб Мићуновић ни у овим мемоарским записима није се запитао колико је Демократска странка изгубила тиме што је тада грубо жртвовала Борислава Пекића, који је био оличење части и етике у политици. Он је ипак записао да је после тог пораза Борислав Пекић напустио страначко деловање и отишао у Лондон и тамо написао неке добре књиге. Тај пораз је за Пекића у тумачењу Драгољуба Мићуновића био лековит, јер га је вратио његовој изворној литерарној вокацији. Само што Борислав Пекић није написао неке добре књиге (највиши степен естетске оцене коју је могао да

досегне Драгољуб Мићуновић), већ изузетна ремек дела наше књижевности која су његов литерарни опус сврстали у сам врх наше литерарне уметности. Драгољуб Мићуновић није имао тај изазов пред собом јер је он имао све предиспозиције за успешног и реално опредељеног политичара зато му није ни било потребно да остварује значајнији научни и теоријски опус, јер се жртвовао градећи своју успешну политичку каријеру. У својим дневничким записима (недеља, 8. мај 1983) Борислав Пекић је записао: „Први парадокс мојих 'политичких' активности је у томе што их ја са мањом или већом упорношћу предузимам, иако сам одавно убеђен у њихову апсолутну бескорисност. Други битнији парадокс је у томе што бесмисленост мојих поступака даје извесну снагу, коју не би имали кад би фанатично веровао у њихову корисност. Узалудност које сам свестан, некорисност коју признајем, даје мојим чиновима чар аматерске игре, слободне аматерске игре, и игра је често скупа, али је свака цена исплатива за осећање да се човек сасвим несебично уздигао изнад тзв. здравог разума, као инструмента за извлачење профита из живота. Ја ово осећање бесмислености и узалудности не бих заменио ни за какву веру. Мој је једини страх да будем приморан помислити како сам у нечему најзад нашао неки смисао. Да откријем лаж у коју се може, тачније, мора веровати“. Наша политика је данас управо опхрвана лажима у које се мора веровати али зато мемоарске записе морамо примати с великим опрезом и резервом јер често служе за личне и идеолошке обрачуне што можемо наћи и на странацама ове књиге.

У овим мемоарима значајно место заузима ауторов однос према разбијању Југославије, узроцима ратних сукоба, решавању српског националног питања, клерикализму и стварању услова за формирање демократског система у Србији. Његов основни став се може препознати у виђењу Србије, њене историје и националног интереса: „Србија је земља закаснеле индустријализације, закаснеле националне државе, закаснелог културног препорода. Али она то кашњење не види као заостајање, већ као своју особеност, као чување свог идентитета. Њено мишљење, заљубљено у традицију, склоно некритичком 'дотеривању прошлости' опирало се увек, не бирајући средства, оним блиставим умовима који су хтели модерну Србију коју ће

пратити развијени и слободни свет“. У овом одломку је садржан однос Драгољуба Мићуновића према решавању српског националног питања прожет тзв. грађанским приступом, који је овде промовисан и у време разбијања федералне Југославије, а њени главни промотери и protagonisti су и данас веома гласни и агилни али широко заступљени у јавности настојећи да Србију представе као главног кривца за нестанак југословенске утопије. Заступајући идеју о рестаурацији антимодерног, клерикалног и принципијелног духа у Србији Драгољуб Мићуновић се у потпуности приближио политичкој групацији тзв. Друге, грађански оријентисане, Србије. Биће он спреман да своје политичко деловање засоли и понеки излетом у националну реторику ако је то политички пробитачно али генерално из његовог тзв. грађански обојеног приступа може се данас јасно видети зашто Демократска странка никада није имала доследно и искрено формулисану националну политику што се показало и као један од важнијих узрока њеног актуелног политичког пораза из кога она веома тешко проналази излаз. О томе сведочи и његов мемоарски запис, за њега неприхватљивој политизацији филозофије и његовом учешћу на скупу који је организовало Српско филозофско друштво у Сремским Карловцима на тему „Мислити Европу“. Он напомиње како су уводничар Михајло Марковић и већина учесника блики критички усмерени према духовним кретањима у Европи, преиспитујући њен идентитет заступајући тезу да је Европа изгубила свој идентитет и вредносна упоришта илуструјући то односом Европе према Србији у време најдубље политичке кризе и разбијања Југославије. Драгољуб Мићуновић препознаје и у оваквим ставовима политички доминантан традиционалистички и националистички етос и зрелост због „једностране и пристрасне“ оцене сукоба у Југославији; по њему, на тај начин се припремала теоријска основа која је требало да послужи тадашњем владајућем режиму и његовим идеолошким потребама. Једино се он на том скупу запитао који је то наш идентитет који опстојава насупрот европском и једино се он zaloжио за одбрану европских вредности док су остали учесници оличавали политикантски пад нивоа филозофског расправљања. Каква се то политикантска свест и нетолеранција увукла у филозофски живот, пита се бранилац

универзалних европских вредности који се при томе није запитао колико је збиља објективан и непристрасан однос те међународне заједнице и Европске уније према сложену процесу разбијања Југославије. За њега та дилема једноставно не постоји јер он није подлегао политикантској идеологизацији. Ту „објективност“ али и нескривену пристрасност можемо и данас јасно препознати у одржавању и подстицању једном створене негативне медијске слике Србије као главног кривца у разбијању Југославије и највећег кривца за избијање и вођење грађанског рата. Окарактерисати Слободана Жуњића, Михаила Марковића и посебно Михаила Ђурића као филозофе који су политикантски рушили и негирали европске вредности и необјективно доводили у питање идентитет Европе спада у начин мишљења који је иначе својствен писцу ових мемоарских записа, јер он се увек јавља као последња одбрана разума и одлучна брана пред навалом српског национализма и рестаурације превазиђених идеолошких и политичких концепција и ретроградних друштвених модела.

Треба само навести на који начин је Драгољуб Мићуновић говорио о борбама за ослобађање Вуковара приказујући српску страну као разуларену пљачкашку паравојску која је била израз разобрученог српског национализма. Још је индикативнији запис о његовом присуству у Пребивловцима на велики народни збору, где је обављено отварање јама и сахрањивање костију жртава усташког покоља 1941. године. На том месту је убијено више од 60 чланова породице нашег знаменитог историчара Милорада Екмечића: „Било је преко хиљаду људи, патријарх, многе владике и гомила попова, руководство Српске демократске странке, на челу са Карацићем и многи виђенији интелектуалци из Београда и Сарајева. Сунце је било упекло, нигде хлада, а попови су развукли опело на неколико сати. У међувремену су спелеолози износили кости које су разврставане у неким кутијама, по величини, дечије и одраслих, мушке и женске. Од врућине и призора с толиким костима неколико се људи онесвестило. Било је међу присутним и оних чијих је по петнаест чланова породице било бачено у ову јаму. Маса се расула међу камењем, неки су се дочепали пива и неколико столова, разгаламили су се у свакодневним разговорима. Није био адекватне организације ни правог пијетета. Новинари

су ме салетали питањима и 'утисцима' као да је реч о позоришној премијери. Нисам хтео реч да проговорим, обузела ме је нека мучнина, изазвана стидом пред том гомилом помешаних костију безимених мушкараца жена и деце. Замишљао сам ту ужасну смрт недужних људских бића која су деценијама остављана на дну јаме непописана и пристојно несахрањена. Скоро сам побегао са овог места и тек сам сутрадан у Београду дао опширну изјаву о догађају. Рекао сам да се као савременик осећам дубоко постиђен, гледајући како су данас те кости, остаци људи које нико није пописао, нико их није четрдесет година сахранио, како су те 'кости-људи' постали данас предмет политичке манипулације. Ко је могао да забрани Цркви да их извади из јама и сахрани? Зашто ниједан патријарх, владика или игуман није рекао: Скочићу у јаму ако не дате да одржимо опело и сахранимо их. Зашто није неко од писаца рекао попут Софоклове Антигоне, да сваки људски створ има право на свој гроб“. Ово је заиста чудан начин изражавања пијетета који је изабрао Драгољуб Мићуновић, јер он ни овом приликом не може да суспрегне свој борбени атеизам и покаже дозу презира према улози цркве у оваквим приликама. Он је зато нашао за сходно да истакне своје неслагање с политичком манипулацијом костима мученика из Пребиловаца што је једна од најчешће коришћених идеолошких мантри представника грађанске Србије који су увек тврдили да је позивање Срба на њихове жртве у Другом светском рату и на геноцид који је извршен у Јасеновцу и другим стратиштима био један од главних узрока за стварање политичке кризе која је довела до разбијања заједнице равноправних народа и народности у којој Срби нису могли ни након четрдесет година да сахране своје мученике. Зар Драгољуб Мићуновић заиста мисли да је било ко од црквених великодостојника могао у време социјализма да издејствује достојну сахрану српских жртава у друштву у којем је преовладавао политички аксиом о опасности од постојања и ширења српског национализма који је морао увек бити под посебном контролом јер он је био најопаснији изазов за одржавање братства и јединства.

Заступање републиканских вредности и идеала у овим записима Драгољуба Мићуновића јавља се као основно политичко и вредносно опредељење. Он се непрестано позива на њихову одбрану у стварању демократског

друштва и то чини сходно реалним политичким околностима без обзира на то што су они често били жртвовани захтевима дневне политике. Али занимљиво је, ма колико се аутор позивао на потребу развијања дијалога и толеранције он не може да изађе из окриља непрестаног указивања на опасност од ширења српског национализма, фашизације српског друштва и нарастајуће клерикализације нашег друштвеног живота.

У овом тексту су обухваћени само неки аспекти политичких и друштвених догађања који су заступљени у овим мемоарским записима. Суштина је у томе да се покаже да није случајно да се Демократска странка и цео корпус демократски опредељених снага данас налази у овако неповољној ситуацији јер су темељи оваквог развоја догађаја постављени још у време формирања првих опозиционих странака које ни данас нису успеле да прележе дечије болести политичког плурализма. На самом почетку су доминирале појаве које и данас онемогућавају развој демократије унутар странака а самим тим и у нашем друштву. Још нису превазиђени: лидерске сујете, дух интриге и лобирања, недостатак критичког дијалога, потискивање интелектуалног потенцијала, који је неопходан за формулисање страначке политике, антиинтелектуализам, неприincipијелне унутарпартијске борбе и подметања, елиминација најчаснијих људи, клијентелизам и непотизам, недостаак непосредне демократије у партијским организацијама. Мемоарски записи Драгољуба Мићуновића су само још један доказ више да је знаменити правник Валтазар Богишић био у праву – „оно што се грбо роди време не исправи“ – али и да је за сваког истакнутог политичара, који је дуго времена био у средишту политичких догађања од пресудне важности да има свест о томе када је време да се повуче из дневне политике и да креирање нових политичких идеја и практичних политика препусти новим људима, који имају много бољи и креативнији контакт с духом епохе у којој данас живимо. Имати меру то је вероватно највећи изазов за сваког човека, али ко успе да је оствари може рећи да је живео у сагласности са својим темељним идејама и идеалима.

Маринко М. Вучинић
публициста, Београд
mvucinic@bos.rs

АКТУЕЛНОСТ ИСТОРИЈСКОГ ИСКУСТВА БОРБЕ ЗА СЛОБОДУ СРПСКЕ ШТАМПЕ

(Драго Његован и Биљана Ратковић Његован, *Слобода штампе у Српској Војводини 1848–1849*, Друштво Новинара Војводине и Мало историјско друштво, Нови Сад 2016)

Почетак револуционарних збивања у Хабзбуршкој монархији 1848. године био је у знаку „слободе и народности”. Срби у Монархији су се с таквим мислима и осећањима укључили у пештанска мартовска збивања кличући слободи и равноправности али у погледу народности (нације). Управо та тежња за заштитом, односно слободом и равноправношћу своје нације постала је веома брзо камен спотицања у српско-мађарским односима, који су имали прворазредну улогу на територији Јужне Угарске, односно будуће Српске Војводине. С друге стране, вође Мађарске револуције су веровале „да заједничка слобода повезује људе чвршћим нитима него националност”. Такав став као и тежња Мађара да своју нацију издигну изнад осталих у Угарској, с теоријом да сви грађани

једне земље припадају једној (мађарској) нацији, довело је до нетрпељивости и нетолеранције према другим народима у Угарској. Такав искључив политички став одражавао се и у другим сферама друштвених односа између Мађара и других народа у Угарској, захватајући и културну сферу, односно штампу као њен саставни део.

Наиме, Срби у Хабзбуршкој монархији увелико су се већ неколико деценија угледали на Мађаре стварајући културне институције које су подизале народни дух и јачале патриотска осећања, а штампа је увелико почела служити као путоказ који ће заостали народ извести из мрака, незнања и учаурених средњовековних погледа на свет.

Прве српске новине појавиле су се марта 1791. године у Бечу, далеко од српског етничког средишта. Њихови покретачи били су Грци – браћа Георгије и Публије Маркидес Пуљо. Новине под насловом *Сербскија новини* (*Сербскія повседневнія новіни*) нису дуго трајале јер су већ 1792. угашене. Дакле, само једну годину. Оно што је био највећи проблем браће Пуљо, била је хронична незаинтересованост српског народа за новине, односно мали број претплатника. Исти такав однос а самим тим и кратко трајање имале су и друге српске новине *Славеносрпкије вједомости* (*Славенно-сербскія вѣдомости*), које су излазиле од 1792. до 1794. године. Дакле, постојаност излагања било којих новина била је скопчана, пре свега, с материјалним издацима, односно малим бројем претплатника. Зато су Срби у Монархији на следеће новине чекали пуних осамнаест година – док се нису појавиле *Новине сербске*, које су у континуитету

излазиле од 1813. до 1822. године. Новина у погледу излагања и доста дугог трајања *Новина сербских* је у томе што су њихови оснивачи били Димитрије Фрушић и Димитрије Давидовић, обојица студенти медицине у Бечу. Они су схватили да само путем привлачења ктитора, односно добротвора новине у српском народу могу дуже трајати. Тако је, посебно Давидовић на пренумерацију *Новина сербских* привукао, између осталих, српског кнеза Милоша Обреновића, црногорског владика Петра I Петровића Његоша, али, такође, и Сулејман-пашу Скопљака, рушитеља Карађорђево слободне Србије. Излагањем ових новина српски народ се путем штампе увелико почео образовати и излазити из вековне успаваности.

Следеће веома важно поглавље у историји српске штампе припада *Српским народним новинама* Теодора Павловића, које су излазиле од 1838. до Револуционарне 1848. године. Павловићеве новине су се увелико угледале на њихове мађарске узор, односно кроз њих су провејавале демократске и либералне идеје оног времена, колико је, наравно, неизбежно цензорство то дозвољавало. Павловић је четрдесетих година 19. века, с блажим цензорским правилима, кренуо пут одбране српских права и слобода у Монархији, да би своје идеје уобличио у свесловенске, односно југословенске у револуционарним збивањима 1848. године.

Овакав пут развоја српског новинарства је у новим, слободарским, револуционарним околностима настављен излагањем више новина, од којих ћемо набројати само неке, пре свих, два политичка гласила *Найредак* и *Весџник*. *Найредак* је уређивао публициста Данило Медаковић, који је основао и Друштво српског напретка. Медаковић је сматрао да су новине најбоље и најподесније средство којим се може постићи сваки већи циљ једног народа, односно да су новине, кад се на њима вешто и брижљиво ради, огледало народне садашњости и будућности. Први број *Найрејка* изашао је 14. новембра 1848. Идеали младих и учених Срба окупљених око *Найрејка* били су: слобода, независност и уједињење српског народа у засебној и самосталној држави. Како су се над проглашеном Српском Војводином већ надвили тамни облаци и аустријски и мађарски, *Найредак* се окренуо свесловенској узајамности и сарадњи и уједињењу свих Словена од Јадранског мора до

Карпата. *Найредак* се у складу с оваквим ставом нарочито залагао за сарадњу с Хрватима предлагајући да два народа установе сарадњу на реалној основи, поштујући права другог. Као прави народни лист, који је требао да шири борбено расположење српског народа, да јача одушевљење за општенародни развистак, слободу и уједињење, *Найредак* је био први лист који је изашао Вуковим правописом. Како је био критичан према Бечу и Пешти али и према патријарху Рајачићу, сламањем либералне опозиције у Покрету на пролеће 1849. године *Найредак* је, запавши у кризу јуна 1849. забрањен а Медаковић ухапшен по наредби министра унутрашњих послова Аустрије, из Беча, Александра Баха. Медаковић ће, поново, 1863. покренути лист, али више неће имати такав ентузијазам и полет као у Револуцији 1848/1849. Медаковић је својим либералним ставовима и идејом свесловенства привукао многе сараднике за часопис. Поменућемо само Ђорђа Стратимировића, Вука Стефановића Караџића, Ђуру Даничића, Ђорђа Стојаковића.

Друго важно гласило Срба у Монархији, у току Револуције 1848/1849. године био је *Весџник* адвоката и штампара Константина Богдановића. Покренут је у Пешти, априла 1848. али га је убрзо, због нараслих тензија између Срба и Мађара, пребацио у Нови Сад маја 1848, а потом и у Сремске Карловце. *Весџник* је уређивао, између осталих, и књижевник Јаков Игњатовић. *Весџник* је дизао глас против политике патријарха Рајачића и његовог слепог ослањања на Беч, пишући отворено да су Срби изгубили поверење у Аустрију. Када је Српски народни покрет у пролеће 1849. у потпуности био утопљен у царске, реакционарне снаге, патријарх је отворено иступио против *Весџника* и Богдановића, као уредника, који је јуна 1849. ухапшен заједно с Данилом Медаковићем, што је био коначан крај овог листа, који више није обнављан.

Аутори су одговарајућу пажњу посветили и листу *Позорник Војводовине Србије* (*Позорникъ Войводства Србиѣ*), који је у Земуну излазио у другој половини 1849. године.

Срби у Монархији су у револуционарним збивањима 1848/1849. године достигли у потпуности основне постулате новинарства о издавању независних и слободних новина, лишених било каквих стега и цензура. То су потврдили и *Уредбом за њечайну* (штампа-

ње) која је и предмет интересовања ове књиге, слободно могу рећи монографије за чије излагање су заслужни аутори Драго Његован и Биљана Ратковић Његован. Верзија уредбе о издавању новина је публикована од стране Правитељства, односно Владе револуционарне Војводине (Војводине) месеца маја 1849. године. Ова привремена уредба о печатњи није у потпуности решила и дозволила потпуну слободу штампе и важила је до оног момента докле су то револуционарне власти дозвољавале. Но она је била истински почетак схватања слободе штампе у српском народу, а друштвене околности су допринеле да она буде угашена, а с обзиром на понашање српске штампе до наших дана Уредба за печатњу из времена Српске Војводине је и у потпуности заборављена. Утолико је већи допринос и значај аутора, који су Уредбу и њене чланове штампали и омогућили да се не само научна, него пре свега, друштвено-политичка сфера упозна с њеним садржајем. Овом приликом указаћемо само на неке њене одредбе.

Привремена уредба за печатњу је имала три дела, од којих је највећи први, општег наслова „Правила о слободи печатње” са чак 79 параграфа, од 124, колико је имала цела *Уредба*. Она се односила на све штампане ствари, новине, прогласе, законе. Према њој свака штампана ствар морала је имати назначеног издавача и одговорног уредника. Свако илегално штампање мимо знања власти је било строго забрањено. Посебни параграфи су се односили на целовитост Аустрије, неприкосновеност владара, али и територијалну целовитост и одбрану Српске Војводине

(Војводине). „Кажњиво је било какво ширење лажних вести, вређање јавног морала, опањкавање и повреда друге личности, чија је приватност била строго заштићена”. *Уредбом* је такође био утврђен редослед одговорности приликом неког преступа, најпре је одговарао издавач, потом руководиоца штампарије, затим дистрибутери штампаних издања. *Уредбом* је регулисан и судски поступак, вођење спора, бирање пороте, право на жалбу (осам дана), начин доношења пресуде (искључиво писменим путем).

Разматрање о овој несумњиво значајној, данас помало заборављеној а актуелној теми завршићемо размишљањима уредника листа *Найредак* Данила Медаковића о слободи штампе: „Што су људи више били слободни и у правом смислу разумни, то су више печатњу уважавали. Слобода људска неразлучна је од слободе печатње. Гдје печатња није слободна, ту нису ни људи, ту није ни народ слободан. ... Како нам се укине слободна печатња, укида се и права наша слобода... Слобода печатње ни[ј]е без свој[х] граница. Без закона, без граница за људске страсти и слабости нема слободе праве.”

Ове речи Данила Медаковића о слободи штампе најбоље говоре о слободарском и, за оно време, револуционарном духу српског народа у Хабзбуршкој монархији, а слобода штампе и слободног протока идеја насталих у време стварања Српске Војводине, није достигнута веома дуго времена, усудили бисмо се рећи, све до наших дана, када је она лишена сваких скрупула и постала, могло би се рећи, претерана и превелика.

Владан С. Гавриловић
Универзитет у Новом Саду,
Филозофски факултет, Одсек за историју
v.gavrilovic@ff.uns.ac.rs

КАКО ПИСАТИ ИНТЕЛЕКТУАЛНУ ИСТОРИЈУ

(*Intelektualna historija*, Branimir Janković, prir., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2013)

Под уредништвом професора Драга Роксандића, у оквиру историографске библиотеке „Дијалог с поводом“ објављена је шеста по реду свеска која представља темат посвећен интелектуалној историји који је приредио Бранимир Јанковић (*Винковци, 1980), доктор историјских наука и сарадник Одсека за повијест Филозофског факултета у Загребу. Књигу о овој, условно новој дисциплини савремене историографије, чине три целине – ауторова исцрпна уводна студија о „историји интелектуалаца и интелектуалној историји“ за којом следе зналачки одабрани чланци преведени са страних језика да би у закључном поглављу књиге био дат опширан попис релевантне литературе. Чланак с немачког језика превела је Ивана Цвијовић Јаворина, чланке с француског Марта Фиолић. Предговор књизи написао је Драго Роксандић.

Будући да поједини теоретичари и историчари појам интелектуалца схватају веома широко проналазећи га у свим епохама (на пример, Жак Ле Гоф (Jacques Le Goff) говори

о интелектуалцима у средњем веку), Јанковић је указао на тешкоће с којима се суочава сваки покушај давања одговарајуће дефиниције припадника ове друштвене групе. Делећи преовлађујуће мишљење да је јавно иступање Емила Золе у поводу Драјфусове афере крајем 19. века означило појаву модерних интелектуалаца, Јанковић је приказао неколико карактеристичних дефиниција интелектуалаца насталих током 20. века које су извршиле снажан утицај на савремену друштвену теорију. Почевши са Жилијеном Бендом (Julien Benda) и његовим критичким судом да су интелектуалци издали своју функцију заступања универзалних вредности у име остварења партикуларних интереса, аутор је, као важне доприносе разумевању интелектуалаца и њихове друштвене улоге, истакао радове Карла Манхајма (Karl Mannheim) и Антонија Грамшија (Antonio Gramsci) и појмове „слободно лебдеће интелигенције“ и „органског интелектуалца“, које су увели с намером не само да опишу већ и да нормирају функцију ове елитне друштвене групе. Јанковић је издвојио и Сартрово (Jean Paul Sartre) схватање „универзалног интелектуалца“ као онога који заступа интересе најпотлаченијих, Фукоово (Michel Foucault) промишљање „специфичног интелектуалца“ са становишта међусобног односа истине и моћи (која, како тврди Фуко, истину прописује), Бурдијеово (Pierre Bourdieu) разумевање „колективног интелектуалца“ који заступа (или би требао да заступа) универзалне вредности с позиције свога „интелектуалног поља“ тј. с „поља културне продукције“ те Саидово (Edward Said) инсистирање на субверзивном карактеру делатности интелектуалаца као „неприлагођених“ критичара постојећег распореда друштвене моћи који иступају у име маргиналних тј. обесправљених друштвених група.

У другом делу своје студије Јанковић је пружио језгровит приказ настанка интелектуалне историје као посебне дисциплине савремене историографије. Услед преваге социјалне историје након Другог светског рата (француске школе Анала, немачке Историјске социјалне науке, британске социјалне историје те тзв. клиометрије у САД) која је, упркос многим разликама у теоријским полазиштима, била усредсређена на масовне друштвене појаве и квантитативно исказивање историјских чињеница, интелектуална историја је дуго времена остала рубна историографска дисциплина. Одатле је њен успон наступио тек у 70-им и 80-им годинама 20. века под непосредним утицајем „језичког преокрета“ и поновног преусмеравања интересовања историчара ка појединачним људским искуствима. С обзиром на недовољну одређеност појма „интелектуална историја“ Јанковић је истакао њену блискост с појединим правцима културне историје, традицијама историје идеја и историје концепата (*Ideen- und Begriffsgeschichte*) снажно присутнима у немачкој историографској традицији, француском историјом менталитета те историјом политичке мисли као и њено изразито интердисциплинарно обележје и упућеност на теорију књижевности, друштвену и политичку теорију, историју уметности и историју науке као и на низ других друштвених и хуманистичких дисциплина. Баштинећи разнолико идејно наслеђе које, поред осталог, сеже од Хејдена Вајта (Hayden White), преко Стивена Гринбласта (Stephen Greenblatt) до Доминика Ла Капре (Dominic LaCapra), Марка Бевира (Mark Bevir) те Џона Покока (John Pocock) и Квентина Скинера (Quentin Skinner), водећих представника „кембричке школе“ историје политичке мисли, интелектуална историја данас ужива углед елитне историографске дисциплине коју одликује изразити плурализам теоријских усмерања и истраживачких стратегија. При томе, Јанковић историју интелектуалаца сматра субдисциплином шире засноване интелектуалне историје која схватања и делатност интелектуалаца сагледава унутар укупног историјског контекста узимајући у обзир, осим „анализе дискурса“ и „реторичких стратегија“ и начине распростирања идеја, друштвене услове њихове рецепције, чињенице културног трансфера итд. Укратко, за разлику од традиционалне историје идеја, интелектуална историја није искључиво усме-

рена ка друштвеној елити којој припадају интелектуалци већ ка целини културе схваћене као систем значења, вредности и симбола карактеристичан за одређено друштво.

У другој целини Јанковићеве књиге налазе се садржајни чланци чији су аутори угледни историчари Даниел Морат (Daniel Morat) и Франсоа Доце (Francois Dosse) који пружају добар увид у развој и главна теоријска усмерања на подручју интелектуалне историје те чланак истакнутог француског интелектуалца Пјера Бурдијеа о „друштвеним условима међународне циркулације идеја“. Коначно, трећи, библиографски део књиге доноси исцрпан попис литературе о интелектуалној историји на енглеском, немачком и француском језику, библиографију превода на хрватски, српски и словеначки језик те библиографију радова „домаћих и регионалних аутора“ о интелектуалној историји и историји интелектуалаца. Бројни радови садржани у библиографији указују на изузетну развијеност интелектуалне историје у савременој англо-америчкој, немачкој те француској историографији док њихови наслови, уједно, илуструју преовлађујуће теме на пољу интелектуалне историје током неколико протеклих деценија. У односу, пак, на заступљеност интелектуалаца као теме историјског истраживања у хрватској и некадашњој југословенској историографији, Јанковић истиче да је хрватска историографија, попут историографија у окружењу, значајну пажњу посвећивала историји интелектуалаца при чему их је, готово по правилу, сагледавала у оквирима националне историје губећи из вида шири, регионални и европски контекст у којем су они деловали и унутар којег се одвијала рецепција појединих идеја.

Карактеристични социјални миље и интелектуална култура хрватских историчара (као и историчара на просторима бивше Југославије), обележени како константном материјалном оскудицом у истраживањима тако и недовољним познавањем савремених теоријских полазишта у развијеним светским историографијама и, нарочито, усредсређеношћу на истраживање прошлости властите нације/државе, подстакли су Јанковића на приређивање публикације о интелектуалној историји. Отуда је намера његовог рада да пружи подстицај отварању хрватске историографије према регионалним историографијама и према главним токовима савремене

историографије, њеном усмеравању ка компаративној и транснационалној историји те, напоследку, и критичком успостављању оних историографских дисциплина (у овом случају интелектуалне историје) које уживају значајан углед у светској историографији. Закључујући оцену о обимом невеликој али садржајем веома богатој књизи коју је приредио Јанковић, сматрамо да она представља неубичајено и пажње вредно дело које својим значајем превазилази оквире хрватске историографије. Она не пружа само повод за промишљање начина на који би интелектуална историја/историја интелектуалаца (поређењем с неким од доминантних токова историјског мишљења у свету) постала саставни део хрватске, српске и других историографија

на просторима бивше Југославије већ, истовремено, упућује и на пропитивање улоге коју историографија и историчари, као неспорно саставни делови „интелектуалног поља“, имају у савременим „транзиционим“, постсоцијалистичким друштвима. Коначно, књига Бранимира Јанковића јасно указује да критичко пропитивање властитог историографског наслеђа и његово поређење са ширим европским па и глобалним контекстом представља неопходан услов развоја сваке националне историографије.

Михаел Антиловић
Педагошки факултет, Сомбор
antolovic.michael@gmail.com

UDC 316.334.55

УГЛЕДНИК СРПСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ СЕЛА

(Биџи социолог села: Сјоменица Ђуре Стивановића.
Зборник радова, прир. Драгољуб Б. Ђорђевић; Нови Сад:
Прометеј; Ниш: Машински факултет; Београд: Балканска
асоцијација за соц. села и пољопривреде, 2014)

Тематски зборник *Биџи социолог села: Сјоменица Ђуре Стивановића* приказ је социологије села као науке и социолога села

као животног позива у веберовском смислу. Највећи број радова у овом зборнику посвећен је лику и делу Ђуре Стивановића. Кроз његов научни рад и свакодневни живот, добијамо одговор на питање шта значи бити социолог села. Он је смисао свог рада налазио на селу, међу онима којима је заиста потребан. Бавио се суштинским проблемима села и пољопривреде који су довели у питање виталност српске нације. Тиме је открио значење свог животног позива и пренео га на будуће генерације.

Тематски зборник објављен је крајем 2014. године у издању издавачке куће Прометеј из Новог Сада, Машинског факултета Универзитета у Нишу и Балканске асоцијације за социологију села и пољопривреде из Београда. Приређивач зборника социолог Драгољуб Б. Ђорђевић овом споменом оставља значајан траг у историји социологије села, одајући дужно поштовање професору Стевановићу.

У предговору под насловом „Од Дејана до Дејана: смирај социолога села“ (9–26), Драгољуб Б. Ђорђевић даје необичну генезу лика и дела професора Ђуре Стевановића и његовог социолошког ангажмана. Ту, поред обимне научне биографије, упознајемо човека Ђуру Стевановића. Ђорђевић га описује као некабинетског социолога села који се најбоље осећао међу земљацима испред сеоског дућана. Читајући, увиђамо одакле он потиче, колико је поштовања имао према свом родном селу Дејану и власитиначком крају и с колико је упорности радио на себи, како би постао узор онима који долазе.

У наставку, сусрећемо се с првом тематском области под насловом „Необичан лик социолога села“ (19–51), коју су написали Милош Немањић, Љубиша Митровић и Бошко Прокић. Милош Немањић нам са становништва социологије културе омогућава увид у хабитус професора Стевановића. Он истиче његову оданост позиву и родном месту, потврђујући дубоку везу између тла, лика и професије. Љубиша Митровић нас упознаје с узорима Ђуре Стевановића, показујући да ништа не почиње с нама, и да сви они који се баве научним радом стоје на раменима дивова који су ту били пре њих. У тексту Бошка Прокића, видимо како је под менторством светски угледног социолога Радомира Лукића, Ђура Стевановић током рада на свом докторату, ударио темеље свом научном раду на афирмацији српске социологије села.

Друга тематска област „Упитаности социологије села“ (53–118) садржи четири текста који настоје да одговоре на питање будућности социологије села. Милован М. Митровић у свом тексту формулише сазнајне задатке социологије села и истражује могућност примене социологије села у организованим друштвеним акцијама којима се утиче на различите аспекте друштвеног живота на сеоским просторима. Срђан Шљукић насловом свог текста „Има ли социологија села будућност“, поставља изузетно важно питање и даје социолошки допринос у одговору на њега. Ова тематска област садржи и два текста социолога из иностранства. Вера Мајерова и Петре Т. Георгиевски својим текстовима заокружују ову област; они истичу значај међунационалног повезивања и размене идеја као важном аспекту будућег развоја социологије села.

Наслов треће тематске области „(Не)прилике села и пољопривреде“ (123–200), пока-

зује с каквим дубинским проблемима је суочено село и шта је то што социологија села може да предузме како би они били решени. Радови осам аутора чине ово поглавље. Душан Мојић и Сузана Марковић Крстић пишу о маргинализованом друштвеном положају младих, посебно младих са села, стављајући омладину као посебан социјални ентитет у један шири друштвени контекст супротности села и града. Текст Сузана Марковић Крстић омогућава увид у социокономске и социокултурне детерминанте социјалних неједнакости које чине саставни део живота студентске омладине у Србији. Димитрије Буквић у свом тексту анализира села у београдском атару, настојећи да покаже да близина села главном граду не представља компаративну предност и да нема велике разлике између девастираности пограничних села и села око престонице. Историјски приказ сеоских задруга током 19. века Недељка Богдановића чини занимљиво штиво за читање у оквиру овог поглавља. Петар-Емил Митев и Светла Колева анализирају парадоксе бугарског села, од владавине Османлија до данас. Последњи текст овог поглавља који су написали Евангелос Папанајоту и Марија Циуни уводи у предмет истраживања зборника искуства социолошке анализа из Грчке, чиме се добија шири увид у балканску социологију села.

Четврта тематска област „Сеоска култура у променама“ (203–300), обухвата рад осам аутора који тумаче стање сеоске културе у модерним друштвеним токовима. Драган Коковић пише о праву на културу у сеоским срединама, отварајући расправу о култури као начину живота и могућностима за деловање кроз њу, како би се превазишла изолација сеоских насеља. Супротности између села и града су вечне теме како социологије села, тако и социологије града. Ратко Р. Божовић улази у срж ове тематике, бавећи се односом међузависности села и града. Милош Марјановић и Ката Марјановић пишу о сеоским домовима културе, као најважнијој институцији јавног друштвеног живота на селу. Прилози Драгољуба Б. Ђорђевића, Миодрага Раичевића и Дејана Крстића посвећени су унутрашњој динамици живота на селу. У њима се представљају аутохтоне вредности села, док, на крају поглавља, Петко Христов тумачи значај обичаја у савременом бугарском селу.

Последња, пета тематска област насловљена „Од земљоделца до аграрне социологије“ (301–332), представља научни опус професора Стевановића. Пет аутора приказује Ђуру Стевановића као једног од најзначајнијих социолога села на овим просторима. Текст Милорада Божића показује који је значај имао зборник *Аграрна социологија* (1990) за тадашњу југословенску социологију села, чији је приређивач био Стевановић. С емпиријским радом Ђуре Стевановића упознајемо се кроз текст Видоја Стефановића, који пише о професоровој аналитичкој студији *Радници о руководиоцима* (1991). Књига се бави проблемима с којима су се сусретали радници и руководиоци Пољопривредног комбината „Београд“. Своје место у приказу научног опуса Ђуре Стевановића нашла је и његова монографија с коауторима, *Породична газдинства у Србији у променама* (2005). Са социодемографским и агроекономским приступом монографије упознаје нас Сузана Марковић Крстић, истичући њену важност у проучавању

породичних газдинстава. Књига професора Стевановића, *Индустријализација пољопривреде и будућности сељака* (2008), представљена је у овом зборнику текстом Милована Вуковића. Ова важна студија из социологије села омогућава сваком младом истраживачу ове научне области, да добије потребну помоћ у даљем истраживачком раду. Текстом Јелене Јовановић ова тематска област добија пригодан крај. Кратак есеј о зборнику *Село у појачању* (2012), чији је Ђура Стевановић један од приређивача, бави се промишљањем о развојном плану за обнову руралних подручја и могућностима ревитализације српског села.

На крају можемо констатовати да је зборник *Бићини социолози села: Споменица Ђуре Стевановића*, веома важан водич који омогућава целовит поглед на проблеме с којима се суочава социологија села. Овим зборником рурална социологија добија дело вредно хвале, које ову социолошку дисциплину подиже на виши ниво.

Немања Рајак
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ВЛАДИМИР БАРОВИЋ (Нови Сад, 1978). Доцент на Одсеку за медијске студије Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао (2004) и магистрирао (2007) на ФФ УНС (Одсек за историју). Докторирао („Извештавање у кризним ситуацијама и етика новинарства”) на смеру Комуникологије и новинарства ФПН УБг (2010). У звање доцента изабран је марта 2011. године, на ФФ УНС, где је запослен на Одсеку за медијске студије. Учествовао је на више међународних научних скупова, симпозијума и семинара и држао неколико предавања по позиву на српском и енглеском језику. Добитник је више признања и награда локалне самоуправе и хуманитарних организација. Редовни је члан New York Historical Society у статусу Educator Member.

Важније књиге: *Великани српске шtamпе*, Београд 2011 (коаутор); *Медији и грађанска окупљања*, Нови Сад 2009; *Медији у ловшћу и ловном туризму*, Нови Сад 2011; *Медијско извештавање у кризним ситуацијама*, Нови Сад 2012.

РАЈКО БУКВИЋ (Планиште, Банат, 1953). Научни саветник ГИ „Јован Цвијић“ САНУ у Београду.

Дипломирао 1976. године, магистрирао 1986 („Примена метода теорије класификације у анализи развоја југословенских република и аутономних покрајина“), и докторирао 1997. („Регионални аспект расподеле у југословенској привреди“) на ЕФ БУ. Радио је на ЕФ УНС (1977–1979), на ВПШ у Новом Саду (2002–2004) и МЕГУн (ФМ 2005–2010; ФМЕ 2010–2012). Радио је у привреди (ГРО Мостоградња, 1979–1983), државној управи (1983–1988, 1991–2002) и научноистраживачким организацијама (ИЕН, ИДН, ИЕП; 1988–1991. и 2003–2005). Тренутно у ГИ „Јован Цвијић“ САНУ. Објавио сам или у коауторству 28 књига (монографија, уџбеника, збирки задатака). Писаним прилозима учествовао на више научних скупова у земљи и иностранству. У домаћим и страним часописима и зборницима радова објавио близу 200 радова и већи број превода текстова с руског и немачког језика. Добитник награде МН за постигнуте научноистраживачке резултате (2005), Меморијалне медаље ЦК КПРФ поводом 300-годишњице М. В. Ломоносова (2012). Године 2015. добио Меморијалну медаљу „200 лет М. Ю. Лермонтову“. Члан је сарадник МС (од 2000), WEA (од 2011). Члан Одбора за економске науке САНУ (од 2009). Био је члан Редакције и главни и одговорни уредник београдског часописа *Економика* (касније *Економика предузетништва*); покретач и главни и одговорни уредник часописа *Месечне агро-економске анализе*; члан Редакцијског колегијума нишког часописа *Економика*. Члан је Уредништва часописа *ЗМСДН* (2009–). Члан је редакције *Српске енциклопедије* за област Економија и финансије.

Важнији радови: *Привредни развој Косова и Метохије*, Бг 1991 (коаутор и коредатор); *Development and Crime. An Exploratory Study in Yugoslavia*, Rome 1992 (коаутор); *Основе програма и пољопривредне развоја села, пољопривреде и прехрамбене индустрије Србије – аграрни програм Србије*, Бг 1995 (коаутор); *Просторни и етички аспекти популационе политике* (синтеза), Бг 1996; *Антимоно-*

йолска йолийика у СР Југославији – Анализа йосйојећих йржищних сйрукйура и анићимонойолских инсйййуција, Бг 2002 (коаутор); *Нова анићимонойолска йолийика: йредлођ решења*, Бг 2003 (коаутор); *Унайређење корйорайивнођ уйрављања*, Бг 2003 (коаутор); *Ревийализација и унайређење йроизводње цвећа*, Бг 2005 (коаутор); *Принципи и йланирање инвесййиција*, Бг 2009; *Тржищйе и конкуренција*, Бг 2012; *Рынок: конкуренция и монополия*, Княгинино 2015.

ТОРСТЕН ГРУБЕР (Thorsten Gruber) професор на Универзитету Лафбороу у Лестершајру, Велика Британија (Loughborough University Leicestershire, UK).

Дипломирао у Вуперталу (Wuppertal, Немачка), магистрирао и докторирао на УБ (Birmingham). Радио као виши предавач за маркетинг у МПШ. Био шеф Катедре за управљање маркетингом и услугама. Саоснивач је Центра за менаџмент услуга у Школи за бизнис и економику. Гостујући је професор на КУ у Шведској. Такође предаје и у Хонг Конгу и Сингапуру. Област делатности: маркетинг и менаџмент услуга, потрошачке навике, развој квалитативних он-лајн истраживачких метода. Подржава интердисциплинарне и мултиметодолошке приступе и примењује квантитативне и квалитативне методе у својим истраживачким пројектима. Тренутно се бави анализом примедби у пословним везама и улогом маркетинга у организацијама, управљањем повратним информацијама од купаца, квалитетом услуга и задовољством пруженим услугама у високом образовању, развојем радикалних услуга иновација (роботика). Уредник је часописа: *Journal of Service Research*; *Journal of Business Research* и *Journal of Service Management*. Објавио бројне чланке у престижним међународним часописима: *International Journal of Educational Management*, *Journal of Services Marketing*, *Industrial Marketing Management*, *Qualitative Market Research: An International Journal*, *Journal of Marketing Management*, *Journal of Product & Brand Management*, *Managing Service Quality*, *International Journal of Public Sector Management* и *Journal of Business and Industrial Marketing*.

ЗОРАН КИНЋИЋ (Панчево, 1961). Ванредни професор на Факултету политичких наука у Београду.

Дипломирао 1987, магистрирао 1993. и докторирао 2004. („Проблем неидентичног у филозофији Теодора Адорна“) на ФФ УБг. Ванредни је професор на основним студијама филозофије, на мастер студијама Еколошке филозофије и етике и на докторским студијама Филозофије религије на ФПН УБг.

Важније књиге: *Проблем неидентичног у филозофији Теодора Адорна*, Панчево 2006; *Hajdegerova kritika antropocentrizma*, Бг 2011.

ОГЊЕН Ж. КРЕШИЋ (Београд, 1985). Истраживач-сарадник Балканолошког института САНУ.

Дипломирао 2009. године на Одељењу за историју ФФ УБг („Барон де Тот – Минхаузен узор као модернизатор османске војске“) где је завршио мастер студије и одбранио мастер-рад 2010. године („Организација османске власти у јужној Угарској 1521–1552“). Запослен у БИ САНУ. Пријавио је докторску тезу под називом „Манастир Хиландар и Бугари у 18. веку“. Област научног интересовања: историја Османског царства у 18. веку, манастир Хиландар у 18. веку. Сарадња у периодици: *Balkanica*, *Исйиријски часопис*, *Новойазарски зборник*.

МИОМИРКА ЛУЧИЋ (Котор, 1980). Социолог. Асистент на Филозофском факултету у Никшићу, Студијски програм за социологију.

Дипломирала 2004. године на ФФ УЦГ у Никшићу и мастерирала 2009. године („Социјално-еколошки аспекти културног пејзажа Скадарског језера и њихова веза са туризмом“) на ПМФ УЦГ у Подгорици (студ. програм Екологија и заштита животне средине). Након завршетка мастер студија уписала докторске студије на ФФ УЦГ у Никшићу. Тема којом се бави у оквиру своје докторске тезе је „Вриједносно утемељење културног идентитета у постсоцијалистичком периоду на примјеру Црне Горе“. Област интересовања: социологија културе, социологија уметности и социологија комуникација.

Важније књиге: *Vrmac kako ga vide građani/ke: sociološka studija*, Tivat 2015.

СВЕТЛАНА В. МИРЧОВ (Земун, 1951). Библиотекарски саветник. Управница Библиотеке Правног факултета Универзитета у Београду.

У Београду завршила гимназију и ФилФ УБг (Група за класичну филологију). Последипломске студије из библиотекарства и информатике завршила је на ФФ УСа, где је 1989. године и магистрирала („Библиографија Милорада Панића-Сурепа“). Докторирала је 2003. године на Одсеку за библиотекарство ФФ УИС на Палама („Живот и дело Јована Н. Томића: са персоналном биографијом“). Од 1979. до 1987. године радила је у НБ „Вук Караџић“ (Звездара) као руковођилац набавно-обрадних и матичних служби. По доласку у НБС радила је као референт у одељењу поклона, саветник за реконституцију фондова библиотеке, начелник Сектора за попуњавање фондова и водитељ Збирке библиотека целина и библиотека легата. Од фебруара 2005. године управник је Библиотеке ПФ УБг. Бави се историјом НБС, историјом српског библиотекарства и историјом српске културе и науке. Била је секретар СДБРЈ, секретар БДС, члан Председништва ЗМБС и члан Уредништва *Библиоотекара*. Била је члан, па потом председник Жирија за доделу Награде „Стојан Новаковић“. Један је од аутора *Кодекса библиоотекара Србије*. Члан је Председништва ДБПСБЈЕ и члан НО ЗБУ у Србији.

Важније књиге: *Библиографија Милорада Панића-Сурепа*, Бг 1992; *Енциклопедија циџаја*, Бг 2006; 2008 (коаутор); *Јован Н. Томић: библиоотекар и научник*, Бг 2007; *Библиографија Анала Правног факултета у Београду 1953–2008*, Бг 2009; *Библиотека – леџбеница душе*, Бг 2012.

МИРОСЛАВ ПАВЛОВИЋ (Вршац, 1983). Асистент на Одсеку за историју, Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао 2007. године на Одсеку за историју ФФ УНС где је завршио дипломске академске студије-мастер 2009. године („Београдски пашалук и реформе Селима III“). За асистента је изабран 2010. године на Одсеку за историју ФФ УНС. Област научног интересовања: Османистика – транзициони период, филозофија историје, историографија 20. века и историја модерног доба.

МИЛАНА ПИСАРИЋ (Нови Сад, 1984). Асистент на Правном факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2007. на ПФ УНС („Недозвољена доказна средства у кривичном поступку“) и мастер академске студије права (2010). У оквиру докторских студија на ПФ УБг ради на тези под називом „Посебности доказивање високотехнолошког криминала“. Радила као волонтер у ОС у Новом Саду (2007–2009) и као сарадник у настави на ВПШСС у Новом Саду. Изабрана у 2008. године у звање сарадника у настави на ПФУНС (ужа научна област: кривично право). У звању асистента (од 2010) изводи вежбе из наставних предмета: Криминалистичка техника и тактика и Криминалистичка методика на другој години студија на Смеру унутрашњих послова, те из предмета Кривично процесно

право I и Кривично процесно право III на трећој години студија на Општем смеру и Смеру унутрашњих послова.

ХАЈНАЛКА ПОЖАР (Суботица, 1988). Асистент на Високој школи струковних студија за образовање васпитача и тренера у Суботици.

Дипломирала (2011) на МФ УНС (Здравствена нега), мастерирала (2013) на интердисциплинарним студијама УНС (професор стручних предмета). Тренутно је докторанд академских студија на МФ УНС (Јавно здравље). Од 2011. до 2016 радила као наставник у МШ „7. април“ у Новом Саду. Од 2016. је асистент за медицинске науке (ужа област: Здравствена нега) на ВШССОВТ у Суботици. Области интересовања: активна настава у образовању, сестринство и јавно-здравствени проблеми у области исхране адолесцената. Учествовала у прекограничним пројектима везаним за размену студената и ученика.

ЧАБА ПОЖАР (Суботица, 1986). Професор физичког васпитања у Техничкој школи „Иван Сарић“ у Суботици.

Дипломирао (2011) на ФСФВ на УНС. Од 2011. је професор физичког васпитања у средњошколском образовању. Такође обавља посао тренера пливања. Оснивач је СК „Школа спорта“ (2008) где је формирао јединствен програм за развој моторичких способности деце узраста 3–10 година. Област интересовања: физичко васпитање, спорт и физикална рехабилитација, те регулисање и спречавање лошег држања (постурално држање) код деце.

ДРАГАНА СТОЈАНОВИЋ (1983). Доценткиња на Факултету за медије и комуникацију Универзитета Сингидунум.

Дипломирала и мастерирала (2009) на Катедри за етномузикологију ФМУ УБг. Докторирала 2014. при ЦИС-у на УУ у Београду („Интерпретације мапирања женског тела у текстуалним просторима уметности и културе“). Своја интересовања за студије рода и, посебно, за специфичну позиционираност женског тела и субјективитета у подручју језичко-репрезентацијских простора проширује у доменима теорије уметности, постструктуралистичких студија, феминизама, постфеминизама и теоријске психоанализе. Објављивала је радове у различитим научним и стручним часописима и зборницима из области теорије уметности, етномузикологије и педагогије. Доценткиња је на ФМ УСГД и предавач је струковних студија за област Музика и извођачке уметности на ВШССОВ у Кикинди.

ЗОРАН ЧВОРОВИЋ (Пећ, 1969). Доцент на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу.

Дипломирао на ПФ УБг (1995). На ПФ УКг из правноисторијске научне области магистрирао 2006. године („Хришћанске норме у Еклоги“) и докторирао 2013. године („Кривично право у Уложенију цара Алексеја Михаиловича“). Од 1999. године, уз прекид од две године, ради на ПФ УКг. Доцент је за ужу научну област Историја државе и права. Радио као виши асистент на УБн (2011/2012).

Важније књиге: *Право и њавославље*, Бг 2014; *Листая страници сербской истории*, Москва 2014 (коаутор).

СКРАЋЕНИЦЕ

БДС	Библиотекарско друштво Србије	НО	Надзорни одбор
БИ	Балканолошки институт	ОС	Општински суд
ВПШ	Виша пословна школа	ПМФ	Природно-математички факултет
ВПШСС	Висока пословна школа струковних студија	ПФ	Правни факултет
ВШССОВ	Висока школа струковних студија за образовање васпитача	САНУ	Српска академија наука и уметности
ВШССОВТ	Висока школа струковних студија за образовање васпитача и тренера	СДБРЈ	Савез друштава библиотечких радника Југославије
ГИ	Географски институт	СК	Спортски клуб
ГРО	Грађевинска радна организација	УБ	Универзитет у Бирмингему
		УБг	Универзитет у Београду
		УБн	Универзитет у Бијељини
		УИС	Универзитет у Источном Сарајеву
ДБПСБЈЕ	Друштво библиотекара правних и сродних библиотека Југоисточне Европе	УКг	Универзитет у Крагујевцу
ЕФ	Економски факултет	УНС	Универзитет у Новом Саду
ЗБУ	Заједнице библиотека универзитета	УСа	Универзитет у Сарајеву
		УСГД	Универзитат Сингидунум
		УУ	Универзитет уметности
ЗМБС	Заједница матичних библиотека Србије	УЦГ	Универзитет Црне Горе
ЗМСДН	<i>Зборник МС за друшћивене науке</i>	ФилФ	Филолошки факултет
ИДН	Институт друштвених наука	ЦИС	Центар за интердисциплинарне студије
ИЕН	Институт економских наука	ФМ	Факултету за менаџмент
ИЕП	Институт за економику пољопривреде	ФМЕ	Факултету за међународну економију
КПРФ	Комунистичка партија Руске Федерације	ФМК	Факултету за медије и комуникацију
КУ	Карлштатски универзитет	ФМУ	Факултет музичке уметности
МЕГУн	Мегатренд универзитет	ФПН	Факултет политичких наука
МН	Министарство науке	ФСФВ	Факултет спорта и физичког васпитања
МПШ	Манчестерска пословна школа	ФФ	Филозофски факултет
МС	Матица српска	ЦК	Централни комитет
МФ	Медицински факултет	WEA	World Economists Association (Светска асоцијација економиста)
МШ	Медицинска школа		
НБ	Народна библиотека		
НБС	Народна библиотека Србије		

Биобиблиографске белешке саставио
Владимир М. Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ У 2015. ГОДИНИ

- Др Драган Ашковић, доцент Православно богословског факултета, Универзитет у Београду
Др Милан Брдар, професор Мегатренд универзитета, Београд
Др Рајко Буквић, научни саветник, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд
Др Лепосава Грубић Нешић, професор Факултета техничких наука, Универзитет у Н. Саду
Др Војин Дабић, професор Филозофског факултета, Универзитет у Београду
Др Бранислав Ђурђев, професор Природно-математичког факултета, Универзитет у Н. Саду
Др Ђорђе Игњатовић, професор Правног факултета, Универзитет у Београду
Др Димитрије Калезић, протојереј ставрофор, пензионисани професор Православно богословског факултета, Универзитет у Београду
Др Весна Марјановић, музејски саветник, Етнографски музеј у Београду; ванредни професор Нове академије у Београду
Др Милош Марјановић, професор Правног факултета, Универзитет у Новом Саду
Др Милован Митровић, професор Правног факултета, Универзитет у Београду
Др Радивоје Митровић, професор Машинског факултета, Универзитет у Београду
Др Драго Његован, музејски саветник, Музеј Војводине, Нови Сад
Академик Часлав Оцић, САНУ, Београд
Др Зоран Ранковић, професор Православно богословског факултета, Универзитет у Београду
Др Бољогуб Шијаковић, професор Православно богословског факултета, Универзитет у Београду
Др Срђан Шљукић, професор Филозофског факултета, Универзитет у Новом Саду.

